ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE ESKİ TÜRK BOYLARI

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU

Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE ESKİ TÜRK BOYLARI (M.Ö. III - M.S. X. ASIR)

Birinci baskı: 2004

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı: 206[1]

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE ESKİ TÜRK BOYLARI (M.Ö. III - M.S. X. ASIR)

AHMET TAŞAĞIL

2. baskı (tıpkıbasım)

ANKARA - 2013

Taşağıl, Ahmet
Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları : M.Ö. III-M.S. X. asır / Ahmet Taşağıl.— Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004.
xii, 187, 29 s. ; 24 cm.— (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 206).

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 975 - 16 - 1630 - 1

1. Türk boyları, Çin kaynakları_ M.Ö. 3.-M.S. 10.yy. I. E.a. II. E.a.: M.Ö. III-M.S. X. asır. III. Dizi.

958.407

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 30/05/2013 tarih ve 674/10-14 sayılı Yönetim Kurulu kararları gereği 2500 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-1630-2

Raportör: Prof. Dr. ÖZKAN İZGİ

SARIYILDIZ OFSET LTD. ŞTİ.
İVOGSAN Ağaç İşleri Sanayi Sit.
523. Sokak No: 31 Ostim/ANKARA
Tel: (0312) 395 99 94 -95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Boylar halinde yaşamak, ya da boy organizasyınları halinde çeşitli siyasi kuruluşlar meydana getirmek, İslam Öncesi Türk Tarihinin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. Bu boy yapısının sağlamlığı sayesinde Türkler Kadırgan Dağlarından Orta Avrupa'ya kadar çok geniş bir sahaya yayılma imkanı bulmuşlar ve benliklerini kaybetmemişlerdir. Bununla birlikte boylar halinde hayat sürdürmek M.Ö. ki devirlerden XX. Asrın başlarına kadar Orta Asya'da yaşayan bütün Türk kabilelerinin ortak hayat tarzı olmuştur.

Tarihimiz açısından bu kadar önemli olmasına rağmen araştırmacıların boylara gereken önemi verdiğini düşünmüyoruz. Genellikle Hun, Gök-Türk, Uygur gibi hanedanların tarihi ön planda tutulmuştur. Bunun sebebi hiç şüphesiz kaynaklarda boylar hakkındaki bilgilerin az kaydedilmesidir. Üstelik bazı boyların Çin, İran ve bezeri ülkelere uzak sahalarda bulunmaları onlar hakkında çok az kayıt tutulmasına yol açmıştır. Kaynakların azlığı ve karışık bilgilerin değerlendirilmesinin zorluğu boyların tarihi durumlarının ele alınmasına engel teşkil etmemelidir. Çünkü söylediğimiz gibi boylar Türk tarihi açısından çok önemlidir.

Biz bu düşünceden hareketle İslam Öncesi devrede, bir başka ifade ile X. asra kadar Orta Asya'da yaşamış olan Türk boylarını ele almayı hedefleyen bu çalışmayı başlattık. Özellikle devlet kuramamış olan boylar üzerinde yoğunlaştık. Konunun fazla dağılmaması için İtil(Volga) Irmağını geçerek Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar ve Orta Avrupa'ya giden, dolayısıyla tarihleri farklı mecrada gelişen boyların çoğunun daha önce incelendiğini göz önüne alarak, araştırmamızın dışında tuttuk. Ancak, onlar da Orta Asya kökenli olduğu için en azından ortaya çıkışlarını değerlendirdik. İslamiyeti kabul ederek, bu kültür dairesine girenleri ve güney doğuda Çin'e gidip çinlileşenleri sınır dışında tuttuk. Neticede M.Ö. ki devirlerden X.asra kadar Türk tarihinin alt yapısı olan boyların bütün durumuna dikkatimizi yoğunlaştırdık.

Baş vurduğumuz kaynaklar Çin belgeleri idi. Hun, Gök-Türk, Uygur gibi devletler hakkında bilgi veren kaynaklar boylar hakkında da az veya çok bilgi veriyorlardı. Bunun için M.Ö.III. asırdan- M.S.X.

asra kadar konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarını taradık, bazen bir cümle, bazen sayfalarca bilgi bulduk ve hepsini bir araya getirdik. Daha sonar Türkçe yazılı Orhun Abideleri ve diğer Eski Türk Yazıtlarını incelediğimizde özellikle boy isimleri konusunda çok açık bilgilere tesadüf ettik. Türkçe ve bazı Batı dillerine tercüme edilmiş olan Bizans, İslam ve sair kaynaklarla konu bütünlüğünün sağlanması açısından mukayese ettik.

Böylece ortaya haklarında uzun veya kısa bilgilere sahip olduğumuz küçük ya da büyük bir boylar panoraması çıktı. Hunlar devrinden başlayıp (M.Ö.III. asır) VI. Yüzyılın sonuna kadar belirli boyların genel adları ön plana çıkıyordu. VII. asırdan sonra ise çok sayıda boyun bağımsız yaşayışları söz konusu idi. Dolayısıyla once Ting-ling, Kao-ch'e, Töles gibi çok sayıda küçük boya sahip genel adları başlıklar haline getirdik. Arkasından X. yüzyıla kadar varlığını öğrendiğimiz boyları mümkün olduğu kadar alfabetik sırayla değerlendirdik. Özellikle kültür tarihimiz açısından çok önemli olduğunu düşündüğümüz ve daha once tercüme edilmeyen bazı Çince belgelerin Türkçelerini değerlendirmemizin arkasına koyduk. Neticede daha sonra yapacağımız çalışmalara örnek bir başlangıç teşkil eden bu eser ortaya çıktı.

KISALTMALAR

Barlık	: Barlık Yazıtı
BK	: Bilge Kagan Yazıtı
Bkz	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin School of Oriental and African Studies
CAJ	: Central Asiatic Journal
ChS	: Chin Shu
CS	: Chou Shu
CTS	: Chiou T'ang Shu
DLT	: Divan-u Lugat-it Türk
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya
HHS	: Hou Han Shu
HJAS	: Harvard Journal of Royal Asiatic Society
Hoytu Tamır	: Hoytu Tamır Yazıtı
İhe Hüşotu	: İhe Hüşotu Yazıtı
JA	: Journal Asiatique
KT	: Kül Tegin Yazıtı
LS	: Liang Shu
Ongin	: Ongin Yazıtı
PC(Pien-cheng)	: Kuo-li Cheng-chih Ta-hsüe Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao (T'ai-pei)
PCS	: Pei Ch'i Shu
PS	: Pei Shih
SC	: Shih Chi

SKC	: San Kuo ChiSh
SKWC	: San Kuo Wu-chi
SS	: Suei Shu
Şine Usu	: Şine Usu Yazıtı
Suci	: Suci Yazıtı
T	: Tonyukuk Yazıtı
TC	: T'ung Chih
TCTC	: Tsu-chih T'ung-chien
TFYK	: Ts'e-fu Yüan-kuei
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TP	: T'oung-pao
TPHYC	: T'ai-p'ing Huan-yü-chi
TT	: T'ung Tien
Tuba	: Tuba Yazıtları
UAJhb	: Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden)
WHTK	: Wen-hsien T'ung-k'ao
WS	: Wei Shu

GİRİŞ

1-Boyların Önemi Hakkında

Türklerin tarih boyunca çok geniş bir coğrafyada yaşıyor olmaları daima dikkat çekici bir özelliği sürdürmektedir. Günümüzdeki Türklerin yaşadığı yerler ancak üç kıta ile ifade edilebilmektedir. Birbirinden farklı ilklimler, farklı topraklar tarihimizin başlangıcından itibaren milletimize ev sahipliği yapmaktadır. Bu durum sadece günümüzde değil, bilinen tarihimizin ilk asırlardan itibaren böyle şekillenmiştir. Bir grup Türk kütlesi Orta Avrupa'da devlet kurarken, diğer bazı gruplar Çin'in kuzeyinde devletler meydana getiriyorlardı. Aynı sırada İran'ın doğusu ve Hindistan'a kadar uzanan sahada bir başka Türk devleti vardı. M.S.IV. asırda başlayan bu genişlik ve yaygınlık yani çok geniş farklı coğrafyalarda, değişik devlet imparatorluk ve benzeri siyasi kuruluşlarla günümüze kadar devam etti.

Peki nasıl Türkler bu kadar geniş bir alanda varlıklarını kaybetmeden günümüze kadar gelebildiler? Sorusu her zaman sorulabilir. İşte bunun cevabı incelediğimiz boylar konusu olan bu eserde verilmeye çalışılacaktır. Aralarında binlerce kilometre mesafe olan boylar çoğunlukla bağımsız yaşıyorlar; şayet büyük bir devlet kurulursa ona bağlanıyorlardı. Bağlandıktan sonra durumlarından her hangi bir değişiklik olmuyor, varlıklarını daima koruyorlardı. Bu da bilindiği gibi dünya tarihini yakından etkileyen büyük göçlere sebep oluyordu. Avrupa Hunları ve Oğuzların göçleri buna en iyi misaldir.

Hun, Akhun, Tabgaç, Gök-türk, Uygur gibi devletler tarih sahnesinde devam ederken, onların hakim oldukları geniş coğrafyada bilinen tarihin ilk devirlerinden itibaren çeşitli adlar taşıyan Türk boyları yaşıyordu. Bu boylar genelde ırmakların yakın çevrelerine dağılmışlardı. Bazen dağların arasındaki vadiler de onlara barınak oluyordu. Her ne kadar yazlık ve kışlık olmak üzere otlak aramak için değişik alanlara göç etseler de her bir boyun yaşama alanı belli idi. Ancak, savaş, düşman baskınları, kıtlık ve sair sebepler yüzünden bulundukları yeri bırakmak zorunda kalıyorlardı. Yine bazen kendilerinden büyük boy organizasyonlarının içine giriyorlar, ancak

kendi isimlerini kaybetmiyorlardı. Zamanımızda özellikle Kırgız, Kazak, Başkırt ve Sibirya bölgesi Türkleri arasında tarihin derinliklerinden beri var olan kabile isimleri mevcuttur. Dolayısıyla boyların özellikle küçük olanlarının isimlerini yüzyıllarca taşıdıklarına şahit oluyoruz.

Tarihçiliğimizde İslam Öncesi dönem ele alınırken genelde mevcut hanedanların tarihi incelenmekte, diğer boyların durumuna fazla değiniilmemektedir. Ancak, bütün tarihi kaynaklar tarafından bilindiği üzere M.Ö. III yy-M.S. X yy. arasında Orta Asya tarihinde söz konusu boylar çok önemli rol oynamışlardır. Fakat, bizce kaynaklar boylara haksızlık etmişler ve kaklarında çok az bilgi vermişlerdir. Bunun sebebi hiç şüphesiz Hun, Gök-Türk, Uygur ve diğer devletlerle daha fazla siyasi münasebet kurbaları dolayısıyla bunun kaynaklara yansımasıdır. Ayrıca boyların coğrafi konumu da bunu etkilemiştir. Sözgelimi Tanrı Dağları havalisinde yaşayan Karluk, Türgiş gibi boylar hakkında daha fazla kayıt tutulurken Yenisey bölgesinde yaşayan Tu-po boyu için çok az bilgi verilmiştir. Diğer taraftan boyun insan sayısı, stratejik mevkii de öneminin azalıp artmasını etkilemiştir.

Her ne olursa olsun boylar tarihimizin özellikle bu devresi için mühüm bir temel taşıdır. Onlar olmadan sadece büyük devlet kuranların incelenmesi büyük bir eksikliği meydana geitrmektedir.

Yıllardır üzerinde çalıitığımız Gök-Türk devri Çin kaynakları ile ilgili metinleri incelerken gözümüze diğer Türk boylarına atfedilen bilgiler çarpıyordu. Bazı Türk boyları hakkında ayrı bölüm ve biyografilerin tutulması bir başka dikkat çekici husustu. Bu yüzden Gök-Türk tarihi ile ilgili tamamladığımız üç eserden sonra boylar hakkındaki metinlere giriştik ve konunun sadece bir makale ile sınırlanamayacağını anladık. Çünkü M.Ö. III. asrın sonunda gerçek anlamda Büyük Hun İmparatorluğu ile ilgili bilgiler başlarken, aynı anda diğer Türk boyları da belirgin olarak tarih sahnesinde yerini alıyorlardı. Bu durum kesintisiz olarak bütün devirlerde devam ediyordu.

2- Boyların Tarihi Gelişimi

İlk gözümüze çarpan Baykal Gölünden geniş Kazakistan bozkırlarınınbatısına kadar geniş sahada yaşayan Ting-ling'ler idi. Bunun yanında Orta Asya'nın diğer alanlarında bulunan küçük boylar da dikkati çekiyordu. Wu-sun'lar Tanrı dağları havalisinde yaşayan ve kaynaklarda oldukça fazla yer alan bir diğer gruptu. M.S. III-IV.

asırlara kadar bu durum devam ederken artık bir kısım Türk kütleleri İtil(Volga) ırmağını geçip Orta Avrupa'ya doğru ilerlemişti. Hun devletleri de tarih sahnesinden çekilince Orhun bülgesinde Juan-juan'ların, Batı Türkistan-Afganistan havalisinde Akhunların, Çin'de Tabgaçların kurduğu devletler ortaya çıktı. Aynı devirlerde kuzeyde yani Kazakistan bozkırları ağırlıklı olmak üzere bütün Orta Asya'da Kao-ch'e boyları Ting-ling'lerin yerini almışlardı.

Onlar da yüzyıllarca varlıklarını devam ettirdiler. Ancak, hiç bir zaman bir araya gelip kuvvetli bir devlet kuramadılar. VI. asırda Gök-Türkler tarih sahnesine çıkarken Orta Asya'da yaşayan boyların genel adı Töles olarak beliriyordu. Yani Kao-ch'e'ların yerini Tölesler almıştı. Çok kalabalık oldukları kaynaklar tarafından açıkça bildirilen Tölesler, Gök-Türklerin bağımsızlık yolunda güçlerinin artmasında önemli bir basamak meydana getirmişlerdi. Gök-Türk Devleti bütün Orta Asya'yı kapladığında hepsi onun birer parçası olmuşlardı. 627 yılından sonra gelişen duruma bakıldığında Töleslerin Gök-Türk hanedanının dayandığı ana unsur olduğunu açıkça anlarız. Bu arada Töles grubuna girmeyen kuzeyde Kırgız, Kurıkan gibi başka boylar da vardı.

Gök-Türk devletlerinin doğuda ve batıda zayıflaması bahsettiğimiz Töles boylarının işine yaradı. Ancak, artık Töles adıyla anılmıyorlardı. Her biri kendi özel adıyla siyasi olaylarda yer alıyorlardı. Dolayısıyla 627 tarihi boylar açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Söz konusu yılda Doğu Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine Tola-Kerulen havalisinde yaşayan boylar isyan etti. Liderlik o an için Sir Tarduş boyunda idi. Bununla birlikte diğer küçük boylar da artık kendi adlarıyla zikrediliyorlardı. Neticede Töles adı çok küçük bir gruba şamil olarak yaşamaya devam etmiş ve II.Gök-Türk Devleti döneminde olaylara karışmıştır. Ancak bazen Tola Irmağı civarında yaşayanların hepsini kapsadığı da görülmüştür.

Gök-Türk yazıtlarına göre Ötüken'in doğusunda bulunanlar Dokuz Oğuz, batısında yaşayanlar ise Tarduşlar idi. Zaten Sir Tarduşlar 603'lü yıllardan itibaren mensup oldukları Töles boyları içinden temayüz etmiş, 627-647 yılları arasında kendi kaganlıklarını kurmuşlardı. Çin entrikaları, hanedan üyeleri arasındaki çekememezlik yüzünden 647'de yıkılıp azaldılar. 647'den itibaren Çinliler Orta Asya'da yaşayan boyların hepsi ile siyasi ilişki kurup, onlara Çin askeri ünvanları verdiler ve yeni askeri valilikler tesis ettiler. Böylece bölgenin kontrolü tamamen Çin'in eline geçiyordu. Bazı isyanlara rağmen 679'a kadar bu durum yani Çin hakimiyeti devam etti.

Söz konusu tarihte başlayan Gök-Türk bağımsızlık savaşları 682'de hedefine ulaşınca diğer Türk boylarının hepsi ona bağlanmak zorunda kaldı. Bağlanmak istemeyenler ile amansız bir mücadele başladı. Bu mücadeleler, isyanlar Orhun Yazıtlarına yansımıştır. Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Türgişler, Kırgızlar, Bayırku'lar ve diğerleri isyanlarda hep ön plandadır. Nihayet, II.Gök-Türk Devletini yirmi dört yıl gibi uzun bir süre idare eden Kapgan, 716 yılında Bayırku'ların kurduğu pusuya düşerek hayatını kaybetmiştir.

723 senesi civarında bütün boylar Bilge Kagan tarafından itaate alındı ve ülke huzura kavuştu. Ne var ki, 734'te onun ölümü üzerine yerine geçenlerin başarısız idaresi devleti zayıflatınca, 742'den sonra Uygur, Karluk Basmıl gibi boylar ön plana çıktılar ve hep beraber Gök-Türk devletini yıktılar. Dokuz Oğuzlar, Uygur Kaganlığının ana kütlesini meydana getirirken Karluklar batıya doğru kaydılar. Isık Göl-Tanrı Dağları havalisine hatta Talas'a kadar ilerlediler. Kırgızlar ise 840 yılında Uygurları yıkınca önem kazandılarsa da 50-60 yıl sonra kendi esas bölgeleri olan Yenisey'e dönmek zorunda kaldılar. Ötüken bölgesi artık Kıtayların(Kıtan/ Liao) eline geçmişti.

Batı Gök-Türk ülkesi de 630'lara doğru T'ung Yabgu'nun idaresi sırasında yine boyların baş kaldırmalarına sahne oldu. Adı geçen Kaganın amcası tarafından öldürülmesinin ardından ülke tam karışıklığa sürüklendi. Başa geçen hiçbir kagan kontrolü sağlayamıyordu. Huzursuzlukların sona ermemesi üzerine Batı Gök-Türk ülkesindeki boylar kendi aralarında teşkilatlandılar. Teşkilatlanma on boy halinde oldu ve kaynaklarda bu şekilde On Ok olarak belirtildiler. Bir grup İli Irmağı civarında yerini alırken diğer bir grup Çu Irmağının kenarını seçmişti.

Hanedan üyelerinin bir biri ardına başarısız olup gidip Çin'e teslim olması üzerine On Ok boylarından biri olan Türgişler temayüz ettiler. Geniş bir alana hakim oldular. İslam kuvvetleriyle Sır Derya boyunda şiddetli mücadelelere girerken doğudaki II.Gök-Türk devletine karşı bağımsızlıkları için direndilerse de başarılı olamadılar. 766'lı yıllarda İli havalisindeki yerlerini terk edip kuzey-batıya doğru yayıldılar. Sır Derya havzası onların yeni yurdu idi. Derken Türgiş adı birden kayboldu ve yerlerine aynı sahada birden Oğuzlar çıktı. Kışın Sır Derya boyunda kışlayan Oğuzlar, yazın kzuey Kazakistan bozkırlarına göç ediyorlardı. X. asra doğru Oğuz yurdu Hazar Denizine(Mangışlak) Cim-Emba nehirlerine ulaşıyordu. En doğu uçları ise Sayram (İsficab)'dan başlamaktaydı.

Aslında Türgişlerden ve Karluklardan çok sayıda boy çıkmıştır. Bunları İslam kaynaklarından takip edebiliyoruz. Türkçenin en eski sözlüğü Divan-u Lugat-it Türk'ten boy isimleri ve yaşadıkları yerleri öğrenmekteyiz.

IX. asrın ortasından itibaren Peçeneklar, arkasından Oğuzlardan bir grup (Uzlar) İtil Irmağını geçtiler ve bunların tarihleri farklı mecrada gelişti.

3- İncelenen Boyların Coğrafi Sınırları

Biz bu çalışmamızda İtil(Volga) Irmağını sınır kabul ettik. Çünkü adı geçen ırmağı aşan boyların tarihi çok farklı mecralarda gelişmiştir. Hedefimiz boy merkezli İslam öncesi devirde Orta Asya'daki boyları ele almak olduğundan İtil Irmağını geçenleri bırakmak zorunda kaldık. Zaten Doğu Avrupa Türk tarihi ile ilgili kitaplarda İtil'i geçen boyların tarihi teferruatıyla anlatılmıştır. Diğer konu bütünlüğünü de göz önünde bulundurarak bu boyların kökenini ve İtil Irmağını geçene kadar ki, vaziyetini inceledik. Aynı durumu doğuda Çinlileşenlere uyguladık. Çin'e gidip sığınanları, sığındıkları vakitte bıraktık. Çünkü o andan itibaren karakterleri değişmiştir. Doğuda, Tola Irmağının doğusu Kerulen Irmağının doğduğu yerler, Moğol boylarıyla sınır kabul edilebilirdi. Biz de bunu dikkate aldık.

Tabiiki, boyların çoğu onuncu asırdan sonra da devam etmiştir. Fakat, bilindiği gibi bu yüz yıl Türklerin İslamiyeti kütleler halinde kabul ettiği bir dönem olmuştur. Ayrıca Türk tarihinin ağırlık merkezi Orhun bölgesinden Batı Türkistan'a kaymıştır. Dolayısıyla İslamiyetin kabulü ve ağırlık merkezinin değişmesi devir olarak önemli bir sınırı meydana getirmişti. Bu sebepten X. yüzyılda bu araştırmamızı durdurduk. İleride yine kaynakların bilgi verdiği ölçüde takip eden asırlardaki boyların durumunu inceleyeceğiz.

4- Kaynakların Değerlendirilmesi

Bilindiği gibi İslam Öncesi Türk Tarihinin kaynaklarının büyük çoğunluğu Çince'dir. Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren Türklerle ilgili açık bilgileri bulabiliyoruz. Hiç şüphesiz bunların başında Hanedanların resmi tarihleri gelmektedir (Shih Chi, Han shu, Hou Han Shu, Chin Shu, Chou Shu, Suei Shu, Chiu T'ang Shu, Hsin T'ang Shu, Wu-tai-shih gibi). Bunun yanında çok önemli kronolojik bilgileri ihtiva eden T'ung Tien, T'ai-p'ing Huan-yü-chi, Ts'e-fu Yüan-kui, Wen-hsien T'ung-k'ao gibi ansiklopedik ve Tsu-

chih T'ung-chien gibi kronolojik eserler vardır. T'ung Tien, Wen-hsien T'ung-k'ao, Ts'e-fu Yüan-kui gibi ansiklopedi türü kaynaklarda müstakil boy bölümlerinin bulunması konumuz açısından çok önemlidir. Yine Hsin T'ang Shu'nun 217B'sinde boyların çoğunun soy kütüğünün bulunması çalışmamıza ayrı bir zenginlik katmıştır.

Türk kültür tarihinin şüphesiz en önemli abideleri olan Orhun Yazıtları, ve yine Türkçe yazılı yüzlerce kitabe boylar hakkında bilgi vermektedir. Özellikle boyların isimlerini söz konusu bu yazıtlardan öğrenebiliyoruz. Yine diğer kaynaklarda bulamadığımız bilgileri öğrenmek imkanına sahibiz.

Divan-u Lugat-it Türk gibi bir kültür hazinesi tabiiki boylar hakkında bilgi taşır. Bilhassa boylar ve yaşadıkları yerleri öğrenme konusunda bize yardımcı olmaktadır.

İslam kaynakları içerisinde Hudud'ül-alem, Zeyn'ül-ahbar ve İbn Hurdadbih gibi Türk boyları ve ülkeleri hakkında bilgi veren eserler çoktur.

Biz çalışmamıza başladığımızda öncelikle en çok bilgi taşıyan Çin kaynaklarının hepsini taradık. Konumuzu ilgilendiren bütün metinleri toplayarak, Türkçe'ye tercüme ettik. Arkasından Eski Türkçe yazılı bütün kitabelerdeki bilgileri, son neşirlerindeki okumallarıyla beraber göz önüne aldık. İslam kaynaklarındaki bilgiler de Türkçeye ve Batı dillerine tercüme edilmişti. Onları da bir araya getirdik. Dünya ve ülkemiz ilim aleminde yapılan bütün çalışmaları da inceledik yazmaya başladık.

M.Ö. III asırdan itibaren kronolojik bir sıralama yaparak, bilgileri değerlendirdik. Ting-ling, Wu-sun, Kao-ch'e, Töles gibi boy grupları ana başlık oluşturdu. 627 yılından 10.yüzyıla kadar olan kısmı boyların dağınık durumlarından dolayı ise genel bir başlık haline getiremedik, alfabetik bir sıra içinde değerlendirdik. Böylece konu bütünlüğü bir nebze olsun sağlanabildi.

Daha önce Batı dillerine tercüme edilmemiş olan bazı metinleri tarihçiliğimize kazandırmak maksadıyla Türkçeye kaznadırıp, araştırmamızın arkasına koyduk.

TİNG-LİNG'LER

Büyük Hun İmparatorluğunun kurulmasıyla birlikte Orta Asya'nın doğusunda ve batısında yaşayan boylar onlara bağlanmaya ya da karşılıklı mücadeleye başlamışlardı. Dolayısıyla bundan sonraki yüzyıllarda boyların Hunlarla savaş ve barış ilişkileri söz konusudur ve bu sebepten kaynaklar çoğu zaman onlardan doğrudan değil dolaylı haber vermektedir. Başka bir ifade ile Hunların tarihi diğer boylarla içi içe gelişmiştir. Ting-ling'ler ve diğer boyların tarihinin Hunlarsız incelenmesi mümkün değildir.

Mo-tun tarafından Büyük Hun İmparatorluğu M.Ö. 209 (206) yılından sonra, Orhun nehri havzasında hızla geliştirilmeye başlandığında, etrafındaki değişik kavim ve boyları teker teker hakimiyeti altına aldı. Bu anda karşımıza konumuz itibarıyla Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına kadar uzanan sahada önemli en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Ting-ling'lerin yönetici olan grupları da bu sahada yaşıyordu. Onların batı grubu İrtiş Irmağı, güney grubu ise Gobi Çölünden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmağın doğduğu yere doğru yayıldı. Onların Mo-tun devrinden önceki durumları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak, tabii ki diğer boylar gibi bunlar birden bire o anda ortaya çıkmamışlardı. Tarihin bilinmeyen karanlık devirlerinden Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşuna kadar varlıklarını sürdürüyor olmalı idiler. Ting-ling'ler her ne kadar milattan sonraki devirlere kadar varlıklarını devam ettirme başarısını gösterdilerse de tarihi kaynaklar boyla ilgili bize daima çok az malumat vermektedir. Fakat, konuyla ilgili önemli bir gerçek varsa o da araştırıcıların çoğunun dediği gibi daha sonraki asırlarda ortaya çıkan Kao-ch'e ve Töles boylarının onların devamı olduğudur. Yine Ting-ling'ler, Hu-te, Kırgız gibi diğer boylar arasında insan sayısı bakımından en kalabalık olanı idiler. Dolayısıyla daha fazla tarihi olaylarda rol oynamışlardır.

Tarihi kaynakların ilk ifadesine göre Ting-ling'ler, Hunların kuzeyinde idi[1]. Ancak, onların yaşadıkları kesinlikle tam olarak her hangi bir bölge veya yer adı verilmemiştir. Bu onların öncelikle Çinliler tarafın-

[1] SC 110 2893; HS 94A, s. 3753; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981. s. 375; Aynı Müel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1948, s. 795.

dan henüz yeterince tanınmadıklarını ve ayrıca çok geniş sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Daha sonraları Batı Türkistan'da Maveraünnehir (K'ang-chü)'in kuzeyinde yaşıyor olduklarının ifade edilmesi fikrimizi desteklemektedir[2]. Neticede Ting-ling'lerin Baykal Göl'ünün batısından Yenisey Nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. XII-VII asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir[3].

Büyük Hun İmparatorluğu, Mo-tun'un tahta çıkıp kuvvetlenme-sinden sonra Ting-ling'ler onlara bağlandı. Konuyla ilgili kaynakların hiç birinde Ting-ling'lerin, Hunlara bağlandığı tarih kesin olarak verilmemiştir. Bu sıradaki tarihî hadiseler kronolojik sırayla takip edildiğinde söz konusu bağlanmanın M.Ö. 206-201 yılları arasında gerçekleştiği sonucuna varılabilinir. Mo-tun'un hücumuna maruz kalan Ting-ling'lerin, daha sonra yaklaşık yüz-yıl kaynaklarda adlarına rastlanmamaktadır. Bunun sebebi hiç şüphesiz Büyük Hun İmparatorluğu içinde yer almaları, ve bu devletin bir unsuru olup, her hangi bir isyan hareketinde bulunmamalarıdır[4]. Dolayısıyla her hangi bir olaya karışmadıkları için Çin kaynaklarındaki belgelerde adlarının kaydedilmesine gerek görülmemiştir.

M.Ö. 101 yılında bir Çin elçisi Su Wu, Hun hükümdarı tarafından Baykal Gölü'nün kuzey taraflarına sürgüne gönderilmişti. Adı geçen elçi bir süre sıkıntı içinde bu bölgede yaşadıktan sonra, Hun hükümdarının küçük kardeşi Yü-ch'ien ile karşılaştı. Adı geçen Hun prensi Baykal Gölü'nün kenarında avlanırken rastladığı Su Wu'ya gayet iyi davranmış, hatta onunla birlikte avlanarak yakınlaştıktan sonra deri elbiseler ve yiyecek malzemeleri gibi ihtiyacı olan şeyleri vermişti. Bu arada elçi ok ve yay yapımını öğrenmiş, avcılıkta ustalaşmıştı. Ancak, bir süre sonra söz konusu Hun prensi öldüğü zaman Çinli elçi yine zor durumda kaldı[5]. Elçi sürgünde bulunduğu sırada Ting-ling'lerin arasında yaşamış olmalıdır. Wei Lüe adlı bir başka Çinli devlet adamı Han hanedanının imparatoru Wu-ti'nin saltanatı esnasında Hunlara sığınmıştı. Aslında

[2] W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 70-71; K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999, s. 19.

[3] W. M. McGovern, *The* Early *Empires of Central Asia,* Newyork 1939, s. 118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı,* Almatı 1998, s. 121 vd.

[4] SC 110, s. 2894-2909; HS 94A, s. 3754 vd ;Ögel, Büyük Hun...., I, s. 391-442, II, 1-76; MacGovern, aynı eser, s. 111-168.

[5] HS 74, s. 3003; Ögel, *Büyük Hun...*, I, 384.

onlar iki kişi olup ikincisinin adı Li Ling idi. Hun hükümdarı Li Ling'i Kırgızlara, Wei Lüe'yi ise Ting-ling'lere göndermişti. Böylece onları Çin'den uzak sahalara göndererek bir bakıma can güvenliklerini sağlamayı düşündü. Çin kaynaklarına göre kanında bozkırlılık olan Wei Lüe, Han hanedanının durumunu iyi bildiği için Hun hükümdarına danışmanlık yaptı. Bu yüzden Hun devletinde yüksek idareciler arasına katıldı. Arkasından da Güney Sibirya'daki Ting-ling'lerin üzerine idareci olarak tayin edildi[6]. Wei Lüe, Hun hükümdarı Hu-yen-ti'nin tahta çıkışının yedinci yılından (M.Ö. 79) önce öldü. Ting-ling'ler üzerinde idarecilik süresi on yıldan fazla sürmüştür[7].

1940 yılında Sovyet arkeologları, Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağının yukarı ağzında kurulu Abakan şehrinin sekiz kilometre güneyinde Çin tarzında yapılmış bir saray buldular. 144 metrekarelik orta saray ve ilave 15 binadan teşekkül eden sarayın dış duvarlarının kalınlığı iki metre idi. Etrafta yine bir çok eşya ele geçmişti. Arkeologlar, söz konusu binanın tarzından ve tarihinden hareketle onun Li Ling ya da Ting-ling'ler üzerine gönderilen Wei Lüe tarafından inşa ettirildiğini iddia ettiler[8]. Bunun da öncesinde 1927 yılından başlayarak yine Sovyet arkeologları Baykal Gölü'nün güney doğusunda şimdiki Buryat Muhtar Cumhuriyetinin merkezi Ulan-ude'nin güney batısına 16 kilometre mesafede Batı Han hanedanı devrine ait dört köşeli bir şehir kazdılar. Şehrin dört tarafı surlarla çevrili olup, batı duvarının uzunluğu 348 m., güney 216m, kuzey 194 m., doğu duvarını ise Selenga Irmağı yıkmış durumda idi. İki büyük, dokuz küçük ev inşa edildiği görülürken, çok sayıda ev eşyaları, at koşum aletleri bulundu[9].

M.Ö. 72 yılında Çinliler ve Wu-sunlar aralarında ittifak yaparak, Hunları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Hunlar, kırk bin insanlarını esir vermek zorunda kaldıkları gibi yedi yüz bin baş kadar hayvanlarını kaybetmişlerdi. Böylece Büyük Hun İmparatorluğu yavaş yavaş eski gücünü kaybedip zayıfladığında diğer Orta Asya'da yaşayan diğer boylar gibi Ting-ling'ler de adlarını tarih sahnesinde yeniden duyurmaya başladılar. Wu-sun'lar bağlı oldukları Hun Shan-yü'süne karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı onların yaşadığı Tanrı Dağlarına bir sefer düzenledi ve onları bozguna uğrattı. Fakat, geri dönerken ağır bir kış bastırdığı için Hunların çok sayıda insanı ve hayvanı öldü. Onların uğradıkları tabii felaket sonucu zayıflamasını fırsat

[6] HS 94A, s. 3781 vd.
[7] Ögel, *aynı eser*, II, 5-76.
[8] Tuan Lien-ch'en, *aynı eser*, 133.
[9] *Aynı eser*, 134, 135.

bilen Proto-Moğollar doğudan, Wu-sunlar batıdan saldırınca Ting-ling'ler de kuzeyden yağmaya geldiler (M.Ö. 71). Neticede Hunların at, koyun ve sığırları yağmalandı. Hun halkının onda üçü, hayvanlarının onda beşi telef oldu. Bundan sonra Hunlar kendilerine bağlı boyları ve kavimleri tekrar hakimiyet altına alacak güç bulamadılar[10].

Bundan sekiz yıl sonra da (M.Ö. 63) Ting-ling'ler Hunlara akın yaparken görülmektedir. Çünkü Hunlar, Çinliler ile yaptıkları savaşlar neticesinde epey yıpranmışlar zayıf düştükleri gibi Wo-yen-ch'u-ti hükümdar ile Hsi-yü-lüe-ch'i-wen-ch'ui arasında taht için tartışma çıkmıştı. Hun devlet adamları ikiye bölünüp onlar da iç savaşa katıldılar. Ting-ling'ler yine onların bu durumundan faydalanarak yağmalara girişmişlerdi. Üç yıl kadar süren yağmalar neticesinde binlerce kişi ve hayvanı alıp götürdüler. Onlara karşı on bin kişilik bir süvari birliği gönderen Hun hükümdarı intikamını alamadı. Ancak, kuzey bölgelerinin soğuk ve karlı buzlu dağları arasında Ting-ling'ler çok çabuk kayboluyorlardı. Bazen de Hunlar onları yakalıyorlardı[11].

Yukarıda bahsettiğimiz hadiselere bakarak Ting-ling'lerin M.Ö. 71-51 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl bağımsız bir şekilde yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye (M.Ö. 58-31 arasında hüküm süren Hun Shan-yü'sü) ile anlaşmazlığa düşen Chih-chih Shan-yü, kendisine bağlı kütlelerle batıya doğru ilerlemişti. Bu yönde ilerlerken karşılaşıp mağlup ettiği ilk kütle Kırgızlar oldu. Onların bölgesinde merkezini kurduktan sonra M.Ö. 49 yılında Ting-ling'leri de mağlubiyete uğratarak kendine bağlamayı başardı. Ona bağlanan bir diğer Türk boyu ise Wu-chie'ler idi. Ting-ling'ler ise o sırada daha kuzeyde yaşıyorlardı[12]. Chih-chih'nın M.Ö. 36 yılında Batı Türkistan'a kadar uzanan bir Çin ordusuna yenilerek öldürülmesinden sonra Ting-ling'lerin serbest kaldığı, ancak bir süre sonra tekrar kuvvetlenen doğudaki Hu-han-ye'ye bağlandıkları düşünülmektedir[13].

M.S. 85'te Hunlar iyice zayıflamış, Orta Asya'da hakimiyeti ellerinden kaçırmışlardı. Kuzeydeki Ting-ling grubu yine kuzeyden onlara saldırdı. Bu sefer durum biraz farklıydı. Çünkü doğudan Hsien-pi'ler de batıya doğru ilerlemişler ve Hunların başkentini ellerine geçirmişlerdi. Ting-ling'lerin bundan sonraki iki yüzyıl içinde Orhun bölgesini ken-

[10] HS 94A, s. 3787; Ögel, *Büyük Hun.* I, 385; McGovern, *aynı eser*, s. 168.
[11] HS 94A, s. 3788-3789.
[12] HS 94B, s. 3795-3799.
[13] Tuan Lien-ch'en, s. 138-139; McGovern, s. 188;K. Czegledy, s. 48, 49, 56, 57.

dilerine mekan edindikleri söylenebilir. Aynı Hsien-pi'ler, III. Asır başlarında Ting-ling'leri yeniden kuzeye eski topraklarına çekilmek zorunda bırakmışlardı[14].

Hazırladığı bir ihtilal ile Çin imparatoru olan Wang Mang (M.S. 6-23), Hunlara karşı kullanmak üzere bazı kuzeyli boyları Çin'in T'ai-chün bölgesine yerleştirdiğinde, söz konusu boyların arasında bazı Ting-ling'ler de vardı. Han hanedanı tahtını zorla ele geçirdikten sonra Hunlara karşı büyük bir sefer tertip etmek istemiş, komutanlarından Yen Yü'yü, Wu-huan Ting-ling gibi boylardan oluşan bir orduya kumanda etmesi için görevlendirmişti. Ordu T'ai garnizonunda kaldığında Çinli kumandan Ting-ling ve Wu-huan'ların kadın ile çocuklarını burada rehin tutarak onların savaşmalarını ve her hangi bir isyana kalkışmamalarını önlemeyi garanti altına almıştı. Ancak, rehin kalan halk oranın suyu ve toprağından hoşlanmamış, uzun süre kalacaklarını düşünüp kendilerinin başak bir yere gönderilmesi için izin istemişti. Fakat, Wang Mang izin vermeyince, isyan edip kaçtılar ve yağmalar yaptılar. Bunun üzerine garnizonda kalanların hepsi öldürüldü. Arta kalanlar Wang Mang'dan intikam almak için birleştiler. Fırsattan yararlanmak isteyen Hunlar, onların cesur şeflerini kendi subayları olmak için teklifte buldular. Boy insanlarının hepsi Hunlara bağlandı[15].

V. yy. dan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adlarının artık Töles boyları ile beraber geçtiğini görmekteyiz. Bu yüzyılın başında Tabgaç (T'o-pa)'larla birleşerek, Juan-juan'lara hücum eden Kao-ch'e'lara Ting-ling adının verildiğini bazı kaynaklar bildirmektedir[16].

Tabgaç devrinde kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları Kao-ch'e - Ting-ling şekliyle birleşik yazılmıştır[17]. Bu da bize Ting-ling-Kao-ch'e – Töles devamlılığını ve bağlantısını göstermektedir[18].

Başka bir enteresan kayıt da Proto-Moğol Wu-huan'ların kendi ülkelerinde suç işleyenleri, Wu-sun'lar ile Ting-ling'ler arasındaki ırmak ve dağların bulunmadığı yılanların kaynaştığı, insanın yaşamasına imkan olmayan ıssız çöle sürerlerdi ifadesididir[19].

Hunlar zayıflayınca onlardan bir kısmı Çin'in kuzeydeki eyaletlere doğru gidip yerleşmişti. Kansu'daki Hunların arasında Ting-ling'lere de

[14] HHS 89, s. 2950;McGovern, s. 274.
[15] HHS 90, s. 2981; Ögel, *Büyük Hun....*, I, s. 387-388.
[16] Nan Ch'i Shu, 59, 1b-a.
[17] Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", HJAS, 1939, s. 83.
[18] Ayrıca Maenchen-Helfen, 77-86 ve de O. Franke, II, s. 87, III, 249.
[19] HHS 90, s. 2980; SKC 30, s. 833; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 388-389.

tesadüf edilmektedir. Ting-ling'ler M.S. 60'ta Sha-chou'da oturuyorlardı. V. yy'da yine Kansu'da görülmektedirler.

M.S. 177'yi takiben Hsien-pi'leri ağır bir bozguna uğratan Çinli kumandan Tan Shih-huai, daha sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'leri de mağlup etmişti[20]

M.S. 265-419 arasında hüküm süren Chin hanedanı devrinde Kansu'nun kuzeyinde Ting-ling'ler bulunuyordu[21]. Söz konusu guruplar IV. asrın ortasında Çin'in Ho-pei eyaletini işgal edip orada Chung-shan mevkiinde yerleşmişlerdir[22]. Buradan Kuzey Çin'in değişik bölgelerine nakledilerek dağıtılmışlardır. 357 yılında Töleslerle birlikte Mu-jung Devleti tarafından bozguna uğratıldıkları bildirilmektedir[23]. 397 yılında Tabgaçların kaynaklarında adları geçmektedir[24]. Bunlardan bir kısmı 399 yılında Tabgaçlara teslim olmuştur. 418'de başka kavimlerle birlikte kuzeye karşı savaşa çıkmışlardır. Yine aynı Tabgaç devrinde bu devlet içinde görünen Ting-ling'li şahıslar ve Yü-shan'da büyükçe gruplar zikredilmektedir[25]. 447 yılında bunlardan 3 bin aile An-chou (Ho-pei)'dan Shan-hsi'deki başkente nakledildiler[26]. On yıl sonra bir kaç bin kişi Ching-hsing'de isyan ettiler[27]. Çin kaynaklarına göre Çin Seddi'ne yakın bölgelerde yaşayanların dillerinin Hun ve Kao-ch'e'lara benzerdi[28].

Liang hanedanı devrinde Doğu Türkistan'daki Shan-shan (Çerçen) bölgesinin kuzeyinde de Ting-ling'lerin adından bahsedilmektedir. Artık, bunlar Kao-ch'e boyları olmalıdır[29]. Ayrıca Mo-kuo anlatılırken dolaylı olarak Ting-ling'lerden bahsedilmektedir.

M.S. 350'li yıllarda Çin Kaynakları Ting-ling'leri üç ayrı bölgede göstermektedir. Biri Gobi Çölünde, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde üçüncüsü Kazakistan bozkırlarında bulunmakta idi[30].

[20] McGovern, s. 306.
[21] Chin Shu, 87, 1308.
[22] Chin Shu, 124, 1394.
[23] Chin Shu, 110, s. 1368.
[24] Wei Shu, 2, s. 39, 40.
[25] Wei Shu, 3, s. 51-53.
[26] Wei Shu, 4, 74, 81, 102.
[27] Wei Shu, 5, s. 115.
[28] Wei Shu, 103, s. 2307.
[29] "Mo-kuo Devletine Han devrinde Chü-mo derlerdi. Seçme askerleri 10 bin kişiden fazladır. Kuzeyde Ting-ling'ler komşudurlar..... Batıda ise İran ile komşudurlar..." LS, hsi-yü; Ögel, Büyük Hun, I, s. 390.
[30] K. Czegledy, 19, 48, 49, 56, 57.

Ting-ling'lerin M.S. 350 dolaylarında Güney Kazakistan'a göç etmelerinin sebebi belli olmamakla birlikte Hunların Avrupa'ya doğru hareketlenmelerinden doğan boşluğu doldurdukları anlaşılmaktadır. Sır Derya'nın kuzey sahalarında yerleşen bu grup daha sonra M.S. 460'larda doğu Avrupa'ya doğru ilerleyecek ve Bizans kaynaklarındaki adıyla tarih sahnesinde artık Ogur adıyla anılacaktır[31]. Söz konusu sahadaki On Ogur şehri Beketh, Soğdlarla Ogurlar arasında sınır idi. 460 civarında Moğolistandaki Juan-juan'ların batı yönüne doğru hareketleri Sabir (Savir)leri kımıldatacak, onlarda Ogurları batıya iteceklerdi[32]

Üçüncü Ting-ling grubu kesin bir şekilde kuzey kolundan ayrılarak Hunlar, Gök-Türkler hatta Gök-Türklerin bazı boyları gibi güneydeki Çin sınırına göçtü. Ting-lingler, artık Çinlilerle doğrudan temasa başladıklarında kendi adları Ti-li olarak anılmaya başlamıştı. Daha sonra bu ad Tie-le (Töles) haliyle yüzyıllarca Çin kaynaklarında kullanılacaktır. Dolayısıyla Tölesler, Ting-ling'lerin devamıdır denilebilir. Bu durum her şeyden önce Tinglinglerin kuzey grubu ile ilgilidir. Çinliler, güneyde kendi sınır boylarındaki Ting-ling'lerin daha sonraları Tie-le olduğunu belirtirler. Ayrıca Kao-ch'e adını kullanmaları ve bunu Ting-linglere genelleştirmeleri de söz konusudur. Zaten coğrafi açıdan bakıldığında Ting-ling - Kao-ch'e - Töles (T'ie-le) devamlılığı tamamen söz konusudur.

Genelde hayvancılıkla uğraştıkları bildirilen Ting-ling'lerin, deri ihracatı yaptıkları, Çin'e vergi olarak at ve fare derisi getirdikleri ifade edilmektedir[33]. Çinlilerin kuzeyde yaşayan kavimler hakkında doğru bilgi vermedikleri, hatta oralarda yaşayanları abartarak tanımladıkları bilinmektedir[34]. Bu yüzden onları dizlerine kadar kılla örtülü, vücutlarının ata benzediği için çok koştukları, saçlarının kıvırcık oldukları, at gibi tırnakları olduğu vurgulanmıştır.

Hu-te'lar:

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Mo-tun'a bağlanan boylar arasında adı belirtilen Hu-te Devleti, Pamir (Ts'ung-ling) Dağlarının yukarısındaki sıra dağların kuzeyinde bulunmaktaydı. Bu bölge Wu-sun'ların kuzey batısına, K'ang-chü (Maveraünnehr)in kuzey doğusuna düşmektedir. İnsan sayıları hakkında kesin bilgi verilmemekle birlikte iyi yetişmiş askerlerinin miktarının on binden fazla olduğu bildirilmek-

[31] Czegledy, s. 20.
[32] Czegledy, s. 21.
[33] Wei Shu, SKWC, TC.
[34] C. Türkeli, Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları, s. 28-39.

tedir. Hayvancılıkla uğraşırlar, sürüleri ile birlikte hareket ederler, çok güzel atları ve kürk hayvanları vardır[35].

Chien-k'un'lar:

Çin kaynaklarına göre Kırgızların ataları olan Chien-k'un'lar, Semerkand Krallığı (K'ang-chü)'nın kuzey batısında olan Ch'ien-k'un'ların devletinin otuz bin iyi yetişmiş askeri bulunmaktadır. Hayvancılıkla uğraştıkları gibi sürülerini takip ederek yaşarlar, kürk hayvanları çoktur. Olağanüstü güzel atlara sahiptirler[36]. Chien-k'un'lara ayrıca aşağıda Kırgız bahsinde değinilecektir.

Hun-yü'ler:

Büyük Hun İmparatorluğunun hükümdarı Mo-tun, kuzeye dönerek hakimiyeti altına aldığı boylar arasında Hun-yü'lerin adı geçmektedir. Bundan sonra bir daha adlarına rastlanmaz[37].

Büyük Hun İmparatorluğu dönemin de adı geçen diğer boylar Ch'ü-she, Ko-k'un Hu-chieh gibi boylardır[38].

Hu-chie ülkesi, Tanrı Dağlarının batı kısmından ve İli ülkesinden kuzeyde Tarbagatay Dağları çevresinde idi[39] ve Chih-chi tarafından M.Ö. 43-36 arasında bozguna uğratılmışlardı.

Ogurlar:

Tarihi kaynakların ışığında Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıları anlaşılan Ogurlar. Doğu Avrupa'ya doğru göç etmeden önce üç ayrı kütle halinde yaşıyorlardı. Birinci kütle Sır Derya - Çu ırmakları arasında, ikinci kütle Emba Nehri havzası yani kuzey batı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü kütle ise Yayık Irmağı Irmağı civarında yaşıyordu. Büyük ihtimalle birinci kütle On Ogurları, ikinci kütle Otuz Ogurları, üçüncü kütle ise Dokuz Oguları meydana getiriyordu[40]. Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı/Ak/Ogur), Bittigur (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Kutrigur-kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur-Hunugur (On Ogur), Utigur/Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri halinde gö-

[35] SKC 30, s. 862, 863; Ögel, *Büyük Hun*, I, s. 377.
[36] SKC 30, s. 863; Ögel, *aynı eser*, s. 378.
[37] SC 110, 2893; SKC 30, s. 863; Ögel, I, s. 375.
[38] Bu devirde varlığını devam ettiren diğer küçük Türk boyları için ayrıca bkz. McGovern, s. 111, 112, 120.
[39] M. Mori, "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, 30 (1957), s. 82-109; Czegledy, s. 48.
[40] L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 88; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 186.

rülmektedir[41]. Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural Dağlarının doğusundan batısına itilmişlerdi[42].

Ogurların, Tanrı Dağları civarında yaşayan Wu-sun'ların devamı olduğu şeklindeki görüşe katılmıyoruz. Çünkü onların tarihi farklı mecrada gelişmiştir. Diğer taraftan İli bölgesine yakın yerde gösterilen Ho-chie boyunun da Ogurların ataları olma ihtimali vardır. Ancak, onlar hakkında fazla bilgi yoktur[43]. Belki Ho-chie diye adlandırılan boy Ting-ling'lerin güney kolu idi. Kaynak yetersizliği dolayısıyla bu konuda fazla bir şey söylenememektedir.

Ogur Türkleri, meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında yaşadıkları sahanının gereği ziraatle de uğraşıyorlardı. Tarımın her türlüsü ve meyvacılığı yapıyorlardı[44].

Karadeniz'in kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hun'larının idaresindeki İrnek'e katılan Ogurlar (M. S. 360-470) daha sonra karışık anlamına gelen Bulgar adıyla anılmaya başladılar. Yani geldikleri sahada da üç ayrı kütle halinde yaşamaya devam ettiler: *Kafkasların kuzeyinde, Azak Denizi'nin doğusunda On-Ogurlar, Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar.* Doğudaki iki grup Sabarların ve Gök-Türklerin himayesine girdi. Batıdaki Dokuz Ogur (Kara Bulgar)lar ise Bizans'la ilişki kurup, çeşitli mücadelelerde bulundular ise deKendi aralarındaki çatışmalardan zayıflayıp, doğudan gelen Avarlar'a bağlandılar. Doğuda kalan Otuz Ogur ve On Ogur grupları ise Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) adı verilen devleti kurdular[45].

Sabarlar

Sabarlar hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi vardır. Bizans kaynaklarında Sabar, Sabeir, Saber, Ermeni, Süryani ve İslam kaynaklarında Sabir, Sebir gibi isimlerle anılmışlardır[46]. Sabarların tarih sahnesine çıktıkları ilk tarih bilinmemekle beraber onlara ait ilk haber 461-465 yılları hadiseleri dolayısıyla bildirilmiştir[47]. İli Irmağı ile Tanrı Dağları

[41] Gy. Moravscik, *Byzantino-Turcica*, s. 89, 152, 189 vd. 196, 198, 228.

[42] Kafesoğlu, s. 186.

[43] B. Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 800-803

[44] Kafesoğlu, s. 188

[45] A. Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 110-118; Kafesoğlu, 189 vd.

[46] Gy. Moravsik, *Byzantino-Turcica*, II, s. 223 vd. ; Kafesoğlu, s. 148; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 63, 75.

[47] Moravscik, I, s. 39 vd; II, s. 223 vd. ; A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. asır) Hunlar*, İstanbul 1995, s. 55-56.

arasında yaşayan[48] Sabarlar, Juan-juan'ların baskısı sonucu kuzey batı Kazakistan'a gelerek Tobol ve İşim ırmakları dolaylarında yerleştiler ve burada yaşayan Ogurları batıya ittiler.

Aynı Sabarlar, Avarların baskısı yüzünden M.S. 506 yılını takiben Avrupa'ya doğru hareketlendiler. Nihayetinde 558 tarihine kadar Kafkasya çevresini ele geçirdiler[49]. Sasanî ve Bizans ile ilişkiler kuran Sabarların özellikle Kuban Irmağı civarında yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sasanî'lerle iş birliği yaparak Ermeniyye bölgesine ilerledikleri, hatta, Anadolu'ya girip Kayseri, Ankara ve Konya dolaylarına kadar akınlar yaptılar. Balak (Belek) adlı hükümdara sahip olan Sabarlar, onun ölümünden sonra (520) eşi Boarık tarafından zayıflatılan Sabarlar, 557'de Avarlardan ağır bir darbe yedikten sonra Kafkasya'nın kuzeyine ulaşan Gök-Türk Devletine bağlanmışlardır. Ancak, Sabarların adına VII. Yüzyılın ortalarına kadar rastlanmaktadır. Bu asırda büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Hazarların temelini meydana getirdiler (Belencer ve Semender kabileleri)[50].

Tarihî kaynaklarda varlıklarını kısa ve az bir şekilde gösteren Sabarların, kültürel alanda önemli etkileri olmuştur. Özellikle IXX. Yüz yıl sonlarında Batı Sibirya'daki Vogul, Ostiyak ve İrtiş Tatarları üzerinde yapılan incelemelerde Sabarların yerli halkı kalıcı bir şekilde etkiledikleri ortaya çıkmıştır. Tobolsk dolaylarında, Ob, Tura ve İrtiş boylarında çok sayıda Sabar, Saber (Tapar), Soper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sıvır) gibi yer ve kale adları bulunmaktadır. Ayrıca Ay Sabar, Gün Sabar gibi kullanılan şahıs isimlerinde Sabar adı yaşamaktadır. Diğer taraftan Tobolsk halkı o bölgenin eski halkını Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Ayrıca mitolojilerinde de Sabarlar geniş yer tutmaktadır. XVI. Asırda kurulan Sibir (İsker) şehrini alarak bölgeye verdikleri ad gittikçe daha geniş alanlara verilmiş, nihayet günümüze gelmiştir[51].

[48] Czegledy, s. 21.

[49] Czegledy, *aynı yer.*

[50] Moravscik., I, s. 173; II, s. 103; Baştav, s. 60, 64, 67, 69; L. Rasonyi, s. 63; Kafesoğlu, s. 149, 150.

[51] S. Patkanoff, *Über das volk der Sabiren, s. 258-277'den naklen* Kafesoğlu, s. 149; Sabarlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ş. Baştav, s. 59 vd. ; L. Rasony, *aynı eser*, 77.

WU-SUN'LAR

Wu-sun'lar, Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya'da varlığını sürdün en önemli boylardan biri idi. Wu-Sun'ların tarihi de asırlarca devam etmiş ve Hun siyasî tarihiyle iç içe gelişmiştir. Çin kaynakları Wu-sun'ların başlangıcı sırasında efsanevî bir hikaye anlatmaktadır. "Bendeniz, Hunların arasında bulunurken, Wu-sun kralının adı K'un-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler[52]. Küçük olan kralın oğlu T'un-mo'yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçtu ve ona et verdi. (Sonra da) dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaştı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. (Hun ordusunda) çok defalar başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K'un-mo'ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi.

Wu-sun kralı K'un-mo kendi halkını topladı ve geliştirdi. Komşu küçük kentlere hücum edip aldı. Birkaç on bin kişilik okçu askeri oldu Savaşlarda tecrübe kazandı. Hun hükümdarı öldükten sonra K'un-mo halkını geri çekerek Hunlardan uzaklara gitti. Kendisini kral olarak tahta çıkardı[53]. Bundan sonra artık Hun sarayındaki kurultaya artık gitmedi. Bunun üzerine Hunlar atlı birlikler göndererek hücum ettiler; fakat, yenemediler. (Hunlar Wu-sun kralını) bir Tanrının gücünün tuttuğunu ve kendilerinden uzaklaştırdığını sandılar. Bunun için yine onu Hun idaresine girmiş saydılar. Daha sonra büyük bir akında bulunmadılar[54].

Çinli elçi Chang Ch'ien'in bildirdiğine göre: "Ben Hunlar arasında bulunrken Wu-sun kralının adının K'un-mo olduğunu duydum. Wu-sun kralı K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, başlangıçta Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Yüe-chih'lar ile birlikte oturuyorlardı. Yüe-chih'lar onlara hücum ettiler. Nan-tou-mi'yi öldürdüler. Böylece onların yerini ele geçirdiler. Bunun üzerine onların halkı da Hunlara kaçtılar.

[52] HS 61'e göre (s. 2692) Wu-sun kralının babasını Yüe-chih'lar öldürdü.

[53] B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, s. 489.

[54] SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2691-92; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1993, s. 14; aynı müel. *Büyük Hun*, I, 489; aynı müel., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI, 4, 1948.

Wu-sun kralının oğlu henüz doğmuştu. Oğlanın hocası Pu-chiou Yabgu çocuğu kolları arasına alarak kaçtı ve çalıların içine koydu. Onu beslemek için yiyecek aramaya gitti. Döndüğünde çocuğu bir dişi kurdun emzirdiğini gördü. Gagasında et parçası tutan bir kara kuş (karga) da çocuğun çevresinde dolanıp duruyordu. Yabgu bunu görünce çocuğun kutlu olduğunu anladı. Onu alarak hükümdarın yanına gitti. Hun hükümdarı onu görünce çok sevdi ağırladı ve büyüttü.

Yüe-chih'ların öldürdüğü Wu-sun kralının oğlu yetişkin olunca, Hun hükümdarı babasının halkını ona verdi. Orduya general yaptı. Birkaç da başarı kazandı.

Bu sırada K'un-mo güçlenmişti. Kendi babasını öldüren Yüe-chih'lardan öç almak için Hun hükümdarından izin istedi. Batıya doğru gitti ve Yüe-chih'lara hücum ederek onları yendi. Yüe-chih'lar batıya doğru yeniden göç ettiler. Toharistan'a gittiler. K'un-mo da kendi halkını topladı ve orada oturup kaldı. Ordusu ve savaş gücü gittikçe çoğaldı.

Hun hükümdarı ölünce Hunların sarayına yeniden ziyarette bulunmak ve Hunlara hizmet etmek istemedi. Hunlar da Wu-sun kralında Tanrı'nın bir gücü bulunduğuna inanarak ondan uzak durmaya çalıştılar[55].

Wu-sun'lar çok güçlü ve zengin bir devlet oldular. Daha önceleri Hunlara bağlı idiler. Sonra ise gelişerek büyüdüler. Komşularını idareleri altına aldılar. Bundan sonra da Hun sarayında yapılan kurultaya artık gitmek istemediler.

Doğularında Hunlar, kuzey batılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan) vardır. Güneyde ise surlarla çevrili şehir devletleri ile komşudurlar.

Bundan sonra Wu-sun kralı K'un-mo, Yüe-chih'lara hücum etti ve yendi. Büyük Yüe-chih'lar da batıya göç ettiler. Toharistan'ı idareleri altına aldılar. Wu-sun kralı K'un-mo da Yüe-chih'ların boşalttıkları yerlere oturdu[56].

Her ne kadar Wu-sun'ların ilk yurtları olarak Çin'in kuzey batısındaki Kansu bölgesi gösterilse de aslında daha sonraki gelişmelerden asıl yurtlarının İli Irmağı-Tanrı Dağları havalisinin belirtilmesi gerekmektedir. Fakat, buradan Turfan'ın kuzeyinden Kansu'ya ulaştıkları sık sık

[55] HS 61, s. 2691-92.
[56] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, s. 491-493.

orada bulundukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Zaten Yüe-chih'lara yenildikten sonra aynı bölgeye gönderileceklerdir[57].

Büyük ihtimalle Hunların ortaya çıktığı daha doğrusu Hun İmparatorluğunun kuruluşu sırasında Orta Asya'da Tung-hu'lar, Yüe-chih'larla birlikte Wu-sun'lar da vardı ve bağımsız olarak yaşıyorlardı[58]. Diğer taraftan Wu-sun'ların Ting-ling'ler gibi boy gruplarıyla savaşmadan Mo-tun'a iaat etmeleri enteresandır. Bu iki siyasi kuruluş arasında etnik bakımdan yakınlığın olduğunu göstermektedir.

Wu-sun'ların bilinen ilk hükümdarı Nan-tuo-mi'dir. O büyük ihtimalle Yüe-chih'lar tarafından mağlup edilince yaşadıkları Kansu (Tun-huang ile Ch'i-lien arasında)'yu terk ederek Tanrı Dağları mıntıkasına geldiler. Yeni yerleştikleri bölgelerde Büyük Hun İmparatorluğuna bağlandığı söylenebilir. Na-tuo-mi'nin oğlu Le-chiao-mi yani K'un-mo doğdu. Babası öldüğü için onun küçük amcası Pu-chiou Hsi-huo, onu alarak Hunlara tabi oldu. Hun hükümdarı onu kendi evladı gibi görüp korudu. Büyüdüğünde onun emrine idaresi için asker verdi ve bundan sonra K'un-mo iyi kumandanlığıyla şöhretini artırdı. Bu arada Mo-tun, Yüe-chih'ları dağıttıktan sonra onlar Fergana'ya doğru Batı Türkistana'a göç etmişlerdi[59].

Bundan sonra Hun hükümdarı Lao-shang (M.Ö. 174161), K'un-mo'ya yardım ederek, daha batıdaki Yüe-chih'lara ağır bir darbe vurulmasını sağladı. Yüe-chih'ların reisi savaş meydanında öldürüldüğü gibi geride kalanları daha da batıya göç etmek zorunda kaldı. İşte, bundan sonra Wu-sun'lar, İli Irmağının yukarılarına yerleşmeye başladılar. Başkentleri Ch'i-ku (Doğu Türkistan'da Wen-su ilçesinin batı sınırındaki Na-lun Irmağının yukarı ağzında) kalesinde idi. Böylece K'un-mo'nun kuvveti günden güne artarak büyüdü. Lao-shang Shan-yü öldükten sonra Hunlardan bağımsızlığını koparmaya başladı[60].

[57] Wu-sun'ların yaşadıkları sahalar ve coğrafi sınırları hakkında bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI-4, 1948, s. 259-278; K. Enoki, "The Yüe-chih- Scythians İdentity: A Hypothesis", *Studia Asiatica*, s. 25.

[58] McGovern, *Early...*, s. 117.

[59] SC 123, s. 3161; HS 61, s. 2691; Su Pei-hai, "Han patşalıgı devrindegi U-sundardın köne mekeni Turalı", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s. 88; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 491-492; Mcgovern, s. 127; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998, s. 187.

[60] HS 96B, s. 3901; Ling Han, U-sun jane onın Batıs Han Patşalıgımen Karım-katınası, *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s. 97 ; Ögel, *Büyük Hun..*, I, s. 489; McGovern, s. 129, Ögel, Çin Kaynaklarına.., s. 264.

Bu arada batıya göçen Yüe-chih'ların bazıları ve Sai'ların bazı kalıntılarının Wu-sun'ların arasında kaldığı vurgulanmıştır[61]. Bu arada sözü delinen Hunların Hun-ya prensliğinin yeri Wu-sun'ların toprakları olmalıdır[62].

M.Ö. 121 yılı dolaylarında Chang Ch'ien, imparatoruna sunduğu raporunda "şimdi Hun Shan-yü'sü Han imparatoruna zorluklar çıkardı. Wu-sun kralı K'un-mo boş duruyor. Bu halde Wu-sun'lara ciddi niyetle çok hediye vererek, onları doğudaki eski yerlerine göç için ikna edip, imparatorun kızını onlara verelim, ağabey kardeş ilişkisi kuralım, böylece onların (Hunların) sağ kanadını çökertiriz" dedi. İmpator Wu-ti, Chang Ch'ien'in tavsiyesini kabul etti. Onun idaresine üç yüz adamı verip, her birine iki at, sığır ve koyundan on binlerce, bir milyondan fazla altın, kağıt, kumaş ve başka eşyalarla Wu-sun'lara göndererek, onları eski yerlerine hücuma ikna ederek, Hunları yenmekle vazifelendirdi[63]. Bu konu ile ilgili ayrıca "Şimdi yeni Ch'an-yü, Han'a zorluk çıkarıyor. Bu yüzden Hun-ya toprakları boş insansız. Yabancılar, Çin'in mallarına göz diktiler. Şimdi Wu-sun'lara derin hürmet ve hediyeler göndererek, onları doğuya ilerlemeye çağıralım, Hun-ya topraklarında oturmaları için. Han ile kardeş olurlarsa onların sağ kolunu keseriz. Onların batısındaki Ta-hsia'lar da gelip Çin'e vassal olurlar" diye kayıt bulunmaktadır[64].

Chang Ch'ien, Wu-sun'ların yanına vardığında, K'un-mo, Çin elçilerini Ch'an-yü'nün yaptığı gibi seromonilerle karşıladı. Ch'ang Ch'ien çok kızırak, onun Çin mallarına düşkünlüğünü bildiğinden dedi ki: "Göğün oğlunun hediyeleri geldi, kral Çin kurallarına göre selamlanmazsa hediyeler geri gider"[65]. Bunun üzerine K'un-mo ayağa kalkıp mektubu selamladı. Diğerleri onun gibi yaptılar. Ch'ang Ch'ien dedi ki. *"Wu-sun'lar doğudaki Hun-ya topraklarında ikamet edebilir. Böylece Çinli prenses Wen-chu gelin olarak K'un-mo'nun kadını olacaktır."*

Böylece Çinlilerle Wusun'lar arasında bir anlaşma yapılmasına rağmen Hunlara karşı bir harekat yapılmadı. Çünkü, Wu-sun ülkesinde karışıklıklar çıkmıştı. Kralları ihtiyar olduğu ve uzun zaman Hunlara bağlı kaldıkları, onlara yakın Çin'e uzak oldukları için Hunlara karşı her hangi bir askerî teşebbüste bulunamadılar. Kral ülkesi üzerinde ağırlığın gösteremediği gibi vezir de Hunlardan korkuyordu. Bu arada Wu-

[61] HS 96B, s. 3901; Ling Han, s. 98.
[62] Ögel, *Çin Kaynaklarına..*, s. 265, 267.
[63] SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2692; McGovern, s. 145.
[64] SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2692.
[65] SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

sun'lar arasında taht mücadelesi baş gösterdi Ondan fazla oğlu olan K'un-mo'nun ortanca oğlunun adı Ta-lu idi. Bu oğul cesur, yiğit bir kişi olup halkını mükemmel idare ediyordu. On bin süvariyi alıp başka bir yerde oturmaya başladı. Bu arada onun Ts'en-chü adlı ağabeyi veliaht olmuştu. Adı geçen veliaht ölüm döşeğinde babası K'un-mo'ya kendisinin veliaht olmasını, çünkü insanların ona emirsiz itaat edeceğini söylemiş; babası da kabul etmişti. Bunun üzerine veliaht olamayan Ta-lu henüz babası ölmeden Ts'en-chü'ye ve babası K'un-mo'ya saldırmak istedi. K'un-mo, Ta-lu'nun kendisinin veliaht tayin ettiği oğlunu öldürmesinden korkuyordu. Dolayısyla Ts'en-chü'ye on binden fazla süvari vererek başka yarde ikamet ettirdi. Kendisi de yanına on binden fazla süvari almıştı. Diğer taraftan Batı Türkistan'ın bütün küçük şehir devletçikleri Çin ile diplomatik ilişki kurunca Wu-sun'lar da Chang Ch'ien ile onlarca elçi ile onlarca at gönderdiler. Çin ülkesine gelen Wu-sun elçileri onun zenginliğini, halkın refahını görünce geri döndüklerinde kendi ülkelerinde anlattılar. Bu yüzden Wu-sun ülkesinde Çin'deki Han hanedanına önem verilmeye başlandı[66].

Chang Ch'ien döndükten sonra Hunlar, Han hanedanının Wu-sun'larla ilişki kurduğunu duydular. Çok kızdılar saldıracaklardı. Bu sebepten çok korkan Wu-sun'lar Çin'e ardı ardına elçiler yollayıp at sunarak, evlilik yolu ile akraba lık kurmak istediklerini bildirdiler. Göğün oğlu bütün vezirler arasında müzakere açarak durumu değerlendirmelerini istedi. Hepsi dedi ki. "Önce çeyiz alalım, sonra kız gönderelim". Başlangıçta Çin imparatoru dedi ki: "kutsal atlar kuzey batıdan gelir, Wu-sun'ların atlarını elde etmek güzel onlara Gök Atı deniyor. Fergana'nın kan terleyen atlarına sahip olmak, Wu-sun atlarını adını Hsi-chi (Uzak Batı), Fergana'nın atlarını Gök Atları olarak değiştirelim"[67].

Neticede M.Ö. 115 yılında Wu-sun'ların yanına varan Çinli elçi Chang Ch'ien, onları doğu yönünde Hunlara karşı savaşa ikna edemediyse de aradaki ilişkilerin gelişmesini sağladı. K'un-mo, bunlara da değer verdiğini göstererek, Hsi-chün Prensesi kendine sağ kanat kadını olarak aldı. Bu hadise Hunlar tarafından duyulunca, onlar da bir prenseslerini K'un-mo'ya gelin olarak verdiler. Onu da kabul eden K'un-mo, sol kanat kadını tayin etti[68].

[66] SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

[67] SC 123, s. 3170; HS 96B, s. 3903; A. Onat, "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı bilgiler", *Belleten*, sayı 211, s. 919.

[68] SC 123, s. 3172; HS 96B, s. 3903; Ling Han, s. 101; ayrıca F. Hirth, "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia, "*Journal of American Oriental Society*",

İmparator, Wu-sun'lara elçi göndererek, Fergana'ya hücum etmelerini istedi. Wu-sun'lar iki bin süvari ile harekete geçip destek vermeye çalıştılarsa da savaşa gelmediler[69].

Eski Türklere göre sol kanat yani doğu taraf sağ yani batıdan hiyerarşik açıdan üstündü. Wu-sun'ların Hun prensesini Çinli prensesten üstün tutmalarının sebebi Hunların eskiden beri ve hala onların nazarında önemli yerleri olduğunu göstermektedir.

Çinli prenses Hsi-chün'ün hizmetine bir saray verilip yüz hizmetçi tahsis edildi. Çinliler, ayrıca K'un-mo'nun yanındaki adamlara yani ileri gelen yöneticilere paralar, kağıt ve kumaşlar sunuldu. Bundan sonra İmparator Wu, sürekli elçilerle ipekli ve sair kumaşlardan göndermeye devam etti. Bu şekilde Çin kültürü Wu-sun'ların arasında yerleşmeye başlamıştı. göndermeye başlamıştı. K'un-mo ihtiyar olduğu için Hsi-chün Prensesin kendi torunu ile evlenmesini vasiyet etti. Aslında Çinli prenses bunu istemiyordu. Fakat, İmparator Wu, "ülkenin menfaatleri için fedakarlık etmen gerekir, biz Wu-sun'larla birleşerek Hunları yok etmek maksadımızdır" diye emir gönderince torun Ts'un-chu ile evlenmek zorunda kaldı ve ondan bir kız çocuğu doğurdu. Adı da Shao-fu idi. Böylece kendi siyasî vazifesini tamamlamış oluyordu. Hsi-chün öldükten sonra Han İmparatoru başka bir prenses olan Chie-you'yu Ts'un-ch'u'ya gönderdi[70].

Ts'un-chu ölünce oğlu Hu-fu-tsu-ni-mi yaşça küçük olduğu için kardeşi Ta-lu'nun üçüncü oğlu Wen-kuei-mi, Wu-sun'ların tahtına oturdu. Lakabı Semiz idi. Wu-sun'lardaki geleneğe göre Çinli prenses Chie-you ile evlendi. Ondan Semiz'in üç oğlu, iki kızı dünyaya geldi. Büyük oğlunun adı Yüan-kuei-mi idi ki; sonra o büyük K'un-mi oldu. Ortanca oğlu Wan-nien' on bin yıl anlamında) sonradan Yarkent beyi oldu; üçüncü oğlu Ta-lo (Büyük Mutluluk) sonradan Batı Ulu Kumandanı tayin edildi. Büyük kızı Ti-shih, Kuca beyi Chiang-pin'in hanımı oldu. Küçük kızı Su-kuang, sonradan Chou-hu Hsi-huo'yla evlendi[71].

Evlenme yoluyla tesis edilen akrabalık ilişkileri neticesinde Wu-sun'lar ile Han hanedanı birbiriyle yakınlaştı. M.Ö. 74 yılında Hunlarla, Turfanlılar, Wu-sun'lara saldırdı. Ertesi yıl Ch'ih-yen, E-shen'ı aldı, halkını esir etti. Bu şekilde Han hanedanı ile Wu-sun'ların arası açılmıştı. Wu-sun hükümdarı Çin'e mektup göndererek yardım istediğinde

vol. 37, 1917, s. 101-102; M. Özerdim "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının tarihi sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 212.

[69] SC 123, s. 3178.

[70] HS 96B, s. 3903, 3904; Ling Han, s. 102.

[71] HS 96B, s. 3904; Ling Han, s. 102.

İmparator Chao-ti, iki yüz bin atlı askeri yola çıkardı. Yapılan savaşın sonucunda Hunlara ağır bir darbe indirildi. Buna rağmen Hun hükümdarı kendi idaresinde on bin atlı ile Wu-sun'lara akın yaptı. Fakat, dönüş yolunda fırtınaya (boran) yakalanıp, nüfusunun onda dokuzunu ve bütün mallarını kaybetti. Bundan faydalanan Wu-sun'lar, Hunlara karşı saldırıya geçti. Bundan sonra Hunların gücü epey zayıfladı. Doğudaki Wu-huan'lar ile kuzey ve batıdaki Ting-lin'ler de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bundan sonra Hunlar, Çin'e yağma yapacak gücü kendilerinde bulamadılar. Dolayısıyla Wu-sun'lar kendi bağımsızlıklarını kazandıkları gibi ayrıca Ting-ling ve Wu-huan gibi boyların da serbest kalmalarına yol açmış ve nihayet Han hanedanını Hun akınlarından kurtarmışlardı. Ayrıca Doğu Türkistan ve onun doğusundaki bölgeler Hunların elinden çıkınca ipek yolu üzerindeki ticaret Çinlilerin kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Tanrı Dağları etrafındaki Hun hakimiyeti kalkınca Turfan ve tarım havalisine Çin'in siyasî gücü uzanmış oluyordu[72]. Bu başarılarından dolayı olsa gerek M.Ö. 71 yılında Çinliler Ch'ang Huei adlı bir elçiyi Wu-sun'lara göndermişlerdi[73].

Her ne kadar kuvvetlerini kaybetseler de Hunların, Tanrı Dağları havalisinden vazgeçmeye niyetleri yoktu. Az önceki ağır yenilgiden sonra doğu ve batı kanat kumandanlarına on bin asker veren Hun Shan-yü'sü onları Wu-sun ve diğer batı memleketlerini tekrar bağlamakla görevlendirdi. M.Ö. 64. Yılda K'un-mi Wen-chu-mi (Semiz), Han imparatoruna mektup yazarak kendisinin büyük oğlu Yüan-kuei-mi'ye bir Çinli prenses istedi. Böylece kurulacak akrabalık ilişkileri neticesinde doğacak olan yakınlaşmada alacağı yardımla Hanların baskısından kurtulacağını bildirdi. Çeyiz olarak bin at ve bin deve göndermişti. İmparator Hsüan-ti, daha önce gönderilen Chie-you'nun yeğeni Hsian-fu prensesi yola çıkardığında gelin heyeti daha sınırlardan çıkmadan Yüan-kuei-mi öldü. Wu-sun'ların ileri gelen devlet adamları Ts'un-chu'nun oğlu Hu-fu-tzu'yu K'un-mi olarak tahta çıkardılar. O akıldan noksan olduğu için onu K'uang-wang (Deli Hükümdar) olarak tahta çıkardılar. Damadın ölmesi üzerine Prenses Hsian-fu'yu imparator geri aldı. Bunun üzerine yeni hükümdar eski Chie-you prenses ile evlendi. Ondan bir oğul doğdu ve adı Ti-mi kondu. Ancak, hükümdar deli olduğu için bir türlü huzur sağlanamadı. Hatta Çin elçisinin de olduğu bir toplantıda Chie-you prenses, yeni kocasını öldürmeye kalkıştı. Ölümden kıl payı kurtulan hükümdar, yaralanmış ve kaçmıştı. Wen-kuei-mi Hu-fu'nun oğlu Wu-chiou-tu, deli hükümdarı öldürerek kendisi

[72] HS 96B, s. 3905; Ling Han aynı yer; McGovern, s. 165, 166, 181.
[73] HS 70, s. 3003-3004.

K'un-mi unvanını aldı ve tahta oturdu. Durumu kendi menfaatlerine uygun görmeyen Çin imparatoru bir ordu göndererek onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine korkarak tahttan feragat eden Wu-chiou-t'u ise Küçük K'un-mi oldu. Neticede Wu-sun ülkesi Çinliler tarafından ikiye bölünmüş oluyordu. Büyük K'un-mi altmış bin küçük K'un-mi kırk bin aile idare edecekti.

M.Ö. 51 yılında yetmiş yaşına gelen Chie-you prenses yanında üç torunu olduğu halde Çin başkenti Ch'ang-an'a döndü. Aradan iki yıl geçince söz konusu prenses öldü, yanında getirdiği torunları onun mezarını korumak için Ch'ang-an'da kaldı[74]. Nihayetinde bu prenses asıl ülkesine dönmüş olsa da onun etkisi Wu-sun'larda çok uzun süre devam etmiştir. On yıl daha Küçük ve Büyük K'un-mi'likler sürdü ve Çin ile iyi münasebetlerine hiç bir zarar gelmedi.

Büyük Hun İmparatorluğu tahtına Hou-han-ye oturup, kardeşi ile anlaşmazlığa düştüğünde, kardeşi Chih-chi batıya doğru hareket etmişti. Hou-han-ye'nin Çin ile yakınlaşmasına karşı Chih-chi'nin kendisi de Wu-sun'lara elçi göndererek yakınlaşmak Hou-han-ye'ye karşı bir ittifak kurmak istedi. Ancak, Küçük K'un-mi, Chih-chi'ye tabi olmak yerine onun tarafından kendisine gönderilen elçiyi öldürüp, kesik başını Çin'e yolladı. Arkasından Chih-chi ile savaştı. K'ang-chü (Semerkand) diğer devletlere karşı kendisini desteklemesi ve Wu-sun'ları da Semerkand krallığına katmak için, Hunlar ile Chih-chi'yi çağırdı. Chih-chi, kendilerinden elçiler vasıtası ile yardım istemelerinden dolayı Semerkand krallığını birkaç defa destekleyerek, Wu-sun'lara hücum etti. Wu-sun krallığının çok içlerine girdi. Onların başkenti Kızıl Vadi (Ch'ih-ku)'ya kadar gitti. Halkın bir kısmını öldürdüğü gibi çoğunu da hayvanlarıyla birlikte alıp getirdi. Wu-sun'lar, alınan ve yağma edilen insanlar ile hayvanlarını geri almaya cesaret edemediler. Wu-sun'ların batı sınırları adeta boşaldı. Bin li'lik (500 km) arazi içinde oturan hiç kimse kalmamıştı. M.Ö. 44'te Chih-chi, Wu-sun'lara büyük bir darbe daha indirmiş, onların müttefiki Çinliler ise hiçbir şey yapamamıştı[75].

Bu olaylardan sonra Wu-sun'lar Çin ile daha da yakınlaşmıştı. M.Ö. 5 yılında Wu-sun'ların idarecisi Pi-yüan-ti Hsi-huo kumandasındaki ordular, Hunların batı sınırlarına girip hayvanlarını mallarını alıp, insanlarını öldürdü. Karşılığında Hun'lar da asker gönderip, yüz adamlarını öldürüp, binden fazla esir aldı. Neticede Wu-sun hükümdarı kendi oğlunu rehine olarak Hunlara göndermek zorunda kaldı. Bunun üzeri-

[74] HS 96B, s. 3906-3908; Ling Han, s. 105.

[75] HS 70 ; De Groot, I, s. 204; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, 494; McGovern, s. 188, 189.

ne Çinliler devreye girince rehine oğlan geri verildi. M.Ö. 1 yılında Wu-sun'ların Büyük K'un-mi'si Ch'ang-an'da Çin imparatoruyla görüştü[76].

Wang Mang devrinin başlangıcına kadar büyük ve küçük K'un-mi'ler, Çin imparatorlarına elçilerle hediyeler gönderip durdular. Artık K'un-mo unvanının yerine K'un-mi almış görünmektedir. Çinliler bütün bunları kendi prensesleri Chie-you'nun yıllar önce yaptığı faaliyetlere bağladılar.

Batı Han hanedanı döneminde Wu-sun – Çin münasebetleri bu kadar sıklıkla gerçekleşmemiştir. Fakat, Wu-sun'ların Lo-yang'daki hizmetleri devam etti.

M.S. 80-83 yıllarında Han hanedanının elçisi Pan Ch'ao, Batı Bölgelerinde ülkesi adına görev yaptı. O Wu-sun'ların yardımını aldı. Yine Li Yi-ti, Wu-sun'ların elçilerini alıp, Büyük ve küçük K'un-mi'lerden aşağıdakilere kumaşlar bağışlandı. Pan Ch'ao'nun başarı ile uyguladığı siyaset sonucunda Wu-sun ve Kaşgarlılarla iyi ilişkiler yeniden tesis edilmiş ve Çin bu bölgede tekrar kuvvetlenme imkanı bulmuştu[77].

M.S. 127 yılında Doğu Han hanedanı batı bölgelerini ele geçirince[78] bundan sonra Wu-sun ve han hanedanı arasındaki ilişkiler engellendi. M. S:133 sıralarında Çin'in Orta Asya üzerindeki hakimiyeti tamamen zayıfladı[79].

M.S. 177'lerden sonra Hsien-pi'ler liderleri Tan-shih-huai'ın idaresinde Moğolistan coğrafyasında çok kuvvetlendiklerinde üzerlerine gönderilen Çin ordularını mağlup ettiler. Arkasından sınırlarını batıya Cungarya'ya kadar genişletip onları mağlup edip, Wu-sun'larla sınır oldular. [80]

Kuzey Wei döneminde Juan-juan'ların akınlarına maruz kalan Wu-sun'lar, Pamir (Ts'ung-ling) dağlarına göç ederek orada yerleştiler. 437 yılında Tabgaç hükümdarı Tun Wan onlara elçi gönderdi. 938 yılında Wu-sun'lar, elçi gönderen Liao hanedanının imparatoru T'ai-tsu'ya karşı elçi yolladılar. Bu tarihten sonra azaldıkları için haklarında bilgi alınamamıştır[81].

[76] HS 9996B, s. 3908 vd. ; McGovern, s. 202, 206.
[77] McGovern, s. 276.
[78] Ling Han, s. 106.
[79] McGovern, s. 301, 302.
[80] McGovern, s. 306.
[81] Ayrıca bkz. Ögel, *Çin Kaynaklarına...*, s. 278.

Kuvvetli zamanlarında Wu-sun'ların sınırları kuzeye ve doğuya doğru epey genişlemişti. Onların kuzey ve doğusunda Wu-huan ve Ting-ling gibi kavimlerin adının geçmesi böylesine kendilerine uzak kavimlerle ilişki kurmaları bunu desteklemektedir. Wu-huan'lar kendi suçlularını, Wu-sun'ların kuzey doğusunda ve Ting-ling'lerin güney batısında yer alan ırmaklar ile dağların bulunmadığı ve yılanların kaynaştığı, insanların hayatlarını sürdüremeyeceği ıssız bir çöle sürerlerdi. [82]

Wu-sun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliğinin geliştiği Wu-sun'larda insan başına dört-beş bin yılkı düşerdi. [83] Keçeden mamül evlerde otururlar, et ve süt ile beslenirlerdi. Çin kaynaklarının bilgi vermediği ya da ulaşamadığı bölgede yaşayanlar hakkında farklı bilgiler vardır. Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı. Yedi Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması enteresandır. [84]

En yüksek makamın K'un-mo'luk olduğu anlaşıyor. Yani hükümdar karşılığı bu unvan idi. Bununla birlikte, Ch'ing-chu, hsi-huo, Hsiang, Ta-lu, Ulu kumandan, Bey, Ta-fu, kumandan, Ti-wei, Ulu Müfettiş, Ulu vali, Shih-chüng Ulu valisi, atlı asker başı gibi unvanlı devlet adamları vardı. İnsan sayıları 630 bin, askerlerinin sayısı 188800 olarak bildirilmiştir[85]

Başkentleri Ch'ih-ku-ch'eng olup Çin başkenti Ch'ang-an'a sekiz bin dokuz yüz li uzaklıktadır. Adı geçen şehirlerinden doğuya doğru 1721 li, batıya Semerkand'a doğru ise beş bin li'lik bir alan vardır. Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Ağaç yetiştirmezler, otlakları ve suları takip ederek hay-

[82] Ögel, *Büyük Hun..*, I, s. 495.

[83] SC 123, s. 3172.

[84] K. A. Akişev, "K Probleme proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana", *Poiski i roskopki v Kazahstane*, Almatı 1972, s. 42-43. Burada konuyu fazla dağıtmamak için veremediğimiz daha fazla arkeolojik bilgi için bkz. S. İ. Rudenko, *Kultura Naseleniya sentralnogo Altaya v skifskoe vremya*, Mosk. Len., 1960, s. 176-177; Yu. A. Zuev, "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszymi s gunnami i Kitaem", *İzvsAN. Kaz. SSR. ser. obşestv. Nauk. vıp.* 2, 1957; *Zuev, K etniçeskoy istorii Usuney, Trudı İİAE AN. Kaz SSR*, Alma Ata 1960, t. 8; N. V. Kyuner, *Kitayskie Izvestiya o narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskova 1961,. s. 74, 78, 92, 117, 120; A. K. Akişev, G. A. Kuşaev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinı reki İli*,, Almatı 1963; *Qazaqstan Tarihi*, Almatı 1996, I, 250-257, 260-264.

[85] HS 96B, s. 3901; Ling Han, s. 101.

vanlarını otlatırlar, gelenekleri Hunlarla aynıdır. Ülkelerinde çok at olduğu gibi zenginlerinde dört-beş bin at bulunmaktadır. Halkı kötüdür güvenilmezler, çok yağma akın yaparlar, en sonunda devlet oldular.[86] Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır, dış görüntüleri maymuna benzer, memleketlerine K'un-mo veya K'un-mi denir. Ziraatten anlamazlar, Hunlar gibi göçebelik ederler. Çok sayıda atları vardır. 440 yılında memleketleri Juan-juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling'in batı taraflarına çekilip oralarda kaldılar. 437'de Tobalara ilk elçiliği gönderdiler. Sonradan bu yolda devam ettiler. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verir.[87] Böyle ilginç bilgilerin yanında Çin'in Chao Su eyaletinde bulunan bir Wu-sun mezarında bulunan demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri kullandığına dair en iyi delillerin mevcut olduğunu söylemek gerekir.[88]

[86] HS 96B, s. 3901.

[87] Wei Shu 102, s. 2259-2260, 2267; (Kaynak metinlerinin çoğunda K'un-mo şeklinde yazılmışsa da bazı metinlerde k'un-mi olarak kaydedilmiştir) W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 104; aynı müel., "Çin kaynaklarına göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti, *Türkiyat Mecmuası*, VII, VIII, 1942, s. 168-169.

[88] Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilisation* of *Central Asia*, Paris 1994, s. 233.

KAO-CH'E BOYLARI

Kao-ch'e'ların menşeyi Hunların ataları döneminde adları kaynaklarda geçen Kızıl Ti' (Ch'ih-ti)'lere dayandırılmaktadır[89]. Bu yüzden onların ilk adlarının Ti-li olduğu da vurgulanmıştır. Ting-ling'lerin sonraki devirlerdeki nesilleri oldukları açıkça anlaşılan Kao-ch'e'ların, dolayısıyla Hun öncesi dönemde Çin'in kuzeyinde yaşayan ve çoğunlukla Türk boylarının ataları olarak gösterilen Ti'lere bağlanması çok enterasandır. Bu her şeyden önce onların isimlerinin yaygınlığını ve tarihi perspektif içinde oynadıkları derin rolleri göstermektedir. Dillerinin Hunlarla aynı olduğu ifade edilmiş, yani aynı dili konuştukları bildirilmiştir.

Kao-ch'e'ların kökenini Çin kaynakları, efsanevî devirlere kadar götürmektedir. Hunların ataları bahsinde çok sık adları geçen Ti'lerin[90] Kızıl Ti gurubunun onların ataları olduğuna işaret edilir[91]. Daha sonraları Ti-li adıyla anılmışlar ve nihayet pek çok araştırıcı tarafından Ting-ling boylarının devamı kabul edilmişlerdir[92]. Çinlilerle temasa geçmeden önce kuzeyde yaşarlarken adları Ch'ih-lo idi[93]. Yine kaynakların bildirdiğine göre onların atası Hunların (hükümdarının) yeğeni idi. Dilleri Hunların konuştuğu dil ile aynı olup sadece arada küçük bazı farklar vardı[94].

Akhun-Eftalitlerin Kao-ch'e bağlantısı ve menşeyli oluşları Japon alimi Kazuo Enoki tarafından ileri sürülüp tartışılmıştır[95]

Büyük Hun İmparatorluğunun zayıflayıp çökmesinden sonra Moğolistan coğrafyasında III. asrın başlarında kurulan Hsien-pi'lerin devleti epey güçlendi. O vakit Ting-ling'ler yani Yüksek Arabalılar (Kao-ch'e) da adı geçen kavmin hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Bu esnada Kao-ch'e'ların bir kısmı, Gobi Çölünün güneyi ve kuzeyinde

[89] PS 98, s. 3270; WS 103, 2307.

[90] E. Esin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1978, s. 49-52 ; C. Türkleri, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, s. vd. ; K. Salgarulı, *Dunhu-Kaoçı*, Almatı 1999, s. 78-82.

[91] PS 98, s. 3270; WS 103, 2307.

[92] bkz. Ting-ling bahsi.

[93] PS 98, s. 3270; WS 103, 2307.

[94] not 5.

[95] K. Enoki, On the Natinonality of the Ephtalites, *Studia Asiatica*, Tokyo 1998, s. 140-143.

avcılık ve hayvancılıkla iştigal ediyorlardı ve her hangi bir devletleri yoktu. Akabinde Juan-juan Devleti, tesis edildikten hemen sonra hızla büyümüştü. Bu devlet V. asrın başında güney batılarındaki Kao-ch'e'ların bölgesini ele geçirdi. Mağlup olan Kao-ch'e'ların idarecisi Pei-hu-li, Çin'deki Kuzey Wei Devletine kaçarak kendini kurtarabildi. Wei hükümdarı Tao-wu-ti, ona devletinde yüksek bir makam vererek, hizmetine aldı. Pei-hu-li'nin torunları Kuzey Wei (535-557), Doğu Wei (550-577) ve Kuzey Ch'i devrine kadar varlıklarını sürdürebildi.

IV. asrın ortalarında birkaç defa Tabgaçlar tarafından mağlup edilen Kao-ch'e'lar, esas ilk ağır yenilgilerini 389 yılında almışlardı. On iki yıl sonra Tabgaç'lar bir kez daha onları yendi ve yirmi binden fazla araba ele geçirdiler. Bu savaşlar sırasında onların kabile sayısının otuz yedi olduğu bildirilmektedir. Bundan iki yıl sonra bir kabile daha teslim oldu[96].

Kao-ch'eların doğu grubu Juan-juan'lar ile Tabgaçlar arasında hakimiyet konusunda sürekli el değiştirdiler. Kendi aralarında bir devlet kuramadılar.

Kao-ch'e boyları arasında idareyi elinde tutan Ho-lui kabilesinin zayıflaması sebebiyle Moğolistan'da mevcut Kao-ch'e siyasi birliği dağılıp gitti. Bundan sonra onlar Juan-juan'lara göçüp bağlandılar. Kuzey Wei Devletinin hükümdarı T'ai-wu, Juan-juan'lara üç kez sefer tertip etmiştir. Bu seferlerin en büyüğü 429 yılında olmuş, Nisan ayından Temmuza kadar sürmüştü. Juan-juan'lar ağır yenilgiye uğrayınca onların idaresi altındaki kabileler kendi bağımsızlıkları için hareketlenmeye başladılar.

Kingan Dağlarından Kuzey Moğolistan'a kadar geniş sahada yaşayanlar Kuzey Wei devletine bağlandılar. Ayrıca Kuzey Moğolistan'daki Fu-fu-lo kabilesi ile birlikte başka bazı kabileler batıya doğru harekete geçti. 481 yılına gelindiğinde batıya gidenlerin Tanrı Dağlarının güney doğu eteklerine ve Kao-ch'ang'a yerleştiler. Kao-ch'ang daki küçük devletçik onlar tarafından zaptedilmişti. Bundan sonra onların kuvvetlendiklerini ve 485-486 yıllarında A-fu-chih-lo liderliğindeki Fu-fu-lo kabilesi, Altay, Tanrı dağlarının arasında uzun mücadelelerden sonra Cungarya'da bağımsız bir devlet kurmayı başardı.

Akhunlar, Cungarya'daki Kao-ch'e devletini yıkınca arta kalanlar, Juan-juan'lara boyun eğmek mecburiyetinde kaldı.

96 WS 2.

Söz konusu Kao-ch'e'ların çok sayıda boydan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu boylardan bazıları kuvvetli oldukları için önemliydi ve ön plana çıkıyorlardı. Dolayısıyla temayüz eden önemli kabilelerin adları *Ti, Yüan-ho, Hu-lü, Chie-pi, Hu-ku, İ-ch'i-chih* idi[97].

Bunlardan çoğu Lu-hun (Lukçun) Denizinin kuzey batısına 100 li'den fazla mesafede olan bir sahaya göç ettiler. Bu bölgede Çin ile daha yakından ilişki kurmak imkanı bulacaklardı. Burada sayıları artıp kuvvetlendiler. Juan-juan'larla düşman oldular. Ayrıca sürekli Wei ülkesine saldırıda bulundular[98]. Söz konusu bölge Kao-ch'ang yani Turfan'dır.

Kao-ch'e'lar, kuzey doğularında Juan-juan'lar, güney doğularında Tabgaç Devleti ve güney batılarında Akhunlar tarafından çevrelenmişti. Dolayısıyla tarihleri o zamanın bu büyük üç gücü arasında varlığını devam ettirebilme mücadelesi şeklinde gelişecektir. Mühim ve kalabalık kütleleri Turfan civarında oturuyor, duruma göre Juan-juan ve Tabgaç Devletleri arasında bağlılık konusunda tercih ediliyorlardı.

Tabgaç hükümdarı T'ai-tsu (Wei İmparatoru T'ai-wu M.S. 424-452) onlar üzerine hücuma kalkan ilk imparatordur. İmparatorun onlar üzerine bizzat büyük bir ordu ile uzun bir süren sefere çıkması Kao-ch'e'ların o sırada kuvvetli vaziyette olduklarını göstermektedir. İlk seferinde Tabgaç imparatoru Jo-lo Suyu'nu geçerek, batıya doğru Lu-hun Denizine kadar ilerlemiştir. Orada Savaş arabasını bırakıp bölgenin coğrafi şartlarına uygun şekilde ata binerek kuzey batı istikametinde yüz liden fazla ilerledi. Sürpriz bir baskın yaparak onları ağır bir yenilgiye uğrattı. At, sığır ve keçi gibi hayvanlardan iki yüz binden fazla ele geçirmiş, nihayet çok sayıda insan yakalamıştı. Arta kalan Kao-ch'e'ları da Kurt Dağı (Lang Shan)'da büyük bir yenilgiye uğrattı. Arkasından kuzeyi teftiş etmek maskadıyla generallerini doğu batı olmak üzere ikiye ayırıp kendisi altı ordu ile orta yoldan ilerledi. Neticede Chiao-jan Suyu'nun kuzey batısında yaşayan Kao-ch'e kabilelerini de bozguna uğratıp yakaladı. Bütün Çin ordularının birleşmesi ayrı halkalardan oluşan otuzdan fazla boyunu yenmişlerdi. Bundan başka Prens İ, kuzey batıya doğru hücuma kalkıp Gobi Çölü'nün içinde yüz li daha ilerledi. Arta kalan yedi kabileyi daha mağlup etti. Ardı ardına kuvvetli darbelere maruz kalan Kao-ch'e'lar korkup dağılmışlardı. Daha sonra imparator Niou Ch'uan (dere)'ın güneyine çekilip bir av düzenlediğinde yedi yüz

[97] WS 103, s. 2307;PS 98, 3270.
[98] WS 103, s. 2308; PS 98, s. 3271.

li lik bir alanı çevirme görevini Kao-ch'e atlılarına verdi. Atlıların olağanüstü çevik hareketi sonucunda çok sayıda av hayvanı P'ing-ch'eng'a sürülerek, Çinliler tarafından kolayca avlandı. Onların bu başarılı işinden dolayı Kao-ch'e'lar için bir geyik bahçesi yaptırttı. Bu bahçe güneyde T'ai-yin'i takip ederek, kuzeyde Çin Seddi'nden biraz uzakta, doğuda Pai-teng'ı içine alıp Batı Dağlarına kadar gider[99].

Böylece daha sonra Gök-Türklerin Çin'e yerleştirilmeleri sırasında açık misallerini görebileceğimiz bir uygulama yapıldığı anlaşılıyor. Çinlilere yenilen ya da teslim olan boylar bu ülkenin sınırları içinde kuzey taraflarında kendi hayat tarzlarını devam ettirebilmeleri maksadıyla yerleştiriliyordu.

Çin'e teslim olan Kao-ch'e boylarının sayısı bununla da kalmamıştı. Chih-li-ho, Mo-fu Ts'u-li-chien gibi reisler de dokuz yüzden fazla aile ile birlikte Çin tabiyetine girdiler. Bunlardan Ts'u-li-chien'e Çin generallik ve bazı askeri unvanları takdim edildi. Chieh-pi boyu, reisleri Mo-fu Fan-tou-chien kendi kabilelerinden otuzdan fazla birlik ile Çinlilere tâbi olmuş o da Ssu-ma Tsan-chün (Savaş bakanı yardımcısı?) tayin edildi. Ayrıca kendilerine imparator tarafından maaş ve yiyecek de bağışlanmıştı. Ysukarıda şahıs isimlerinde geçen Mo-fu adının Türkçe Baga olduğu anlaşılmaktadır[100].

Chieh-pi boyundan sonra bir başka Kao-ch'e kabilesi ön plana çıkmaktadır ki, onun adı da Hu-lü''dür. Moğolistan coğrafyasında hakim olan Juan-juan'ların hükümdarı She-lun, Tabgaçlar tarafından mağlup edilince askerlerini toplamış ve Gobi çölü'nün kuzeyine çekilmişti. Bu sırada Kao-ch'e'ların Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li, onun düştüğü zor durumdan memnun olarak şöyle demişti: "She-lun'un yeniden topladığı askerler aciz ve atları da azdır. Onun işine bakmak şimdi kolaydır".

Bundan sonra kendi boyunun insanlarını toplayan Pei-ho-li gizlice onların memleketine girdi. Kolayca zafer elde edince hemen rehavete kapıldılar. Ama arkasından başlarına büyük bir felaket gelecekti. Juan-juan'ların çadırlarını ve evlerini yıktıkları gibi kadınları ve kızlarını alarak uykuya daldı. Onların bu gafletini uzaktan yüksekten gören She-lun, kaçan dağılan tebasını topladı. Ancak bin kişi toplayarak sabah olunca bir baskınla hepsini öldürdü. Baskından Hu-lü boyunun sadece onda ikisi-üçü kurtulabilmişti. Yalnız kalan reisleri Pei-ho-li gidip

[99] Wei Shu 103, s. 2308; PS 98, s. 3271-2372.
[100] WS aynı yer; PS aynı yer.

Tabgaç'ların hizmetine girdi ve kendisine Meng-tu düklüğü[101] unvanı sunuldu.

Pei-ho-li, Çin'de çok meşhur olmuştur. Özellikle onun kahraman, dürüst insan karakteri gösterdiğinden bahsedildiği gibi savaş atlarına bindiğinde diğer bütün insanlardan farklı bir görüntü çizdiği vurgulanmıştı. Onun heybeti ve haşmetinden dolayı ağlayan çocukları korkutmak için "Pei-ho-li geliyor" diye söyleyip korkutarak sustururlarmış. Diğer taraftan bekar kızlar "iyi bir koca arıyorsanız, aradığınız Pei-ho-li gibi olsun" derlermiş. Üstelik saadet ve felaketin gelip gelmeyeceğini bildiği ve "elli fal çubuğunu" çok iyi kullandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Çin sarayında çok itibar kazanan Pei-ho-li'nin küçük oğlu Ho-tang'ın da saray hizmetine girmesine izin verildi. Onun ölümüne çok üzülen Tabgaç imparatoru cenazesinin Çin usüllerine göre defnedilmesini ve ölüm sonrası unvanının Ch'ung-chuang (sadık ve kuvvetli) olmasını emretti[102].

Yüan-ho adlı kabile daha sonra Orta Asya tarihi sahnesine çıkmaktadır. Kao-ch'e'ların bu boyunun Uygurların V. asırdaki ataları olduğu iddia edilmişti[103]. On iki Kao-ch'e boyunun adları arasında zikredilmeyen Yüan-ho boyunun adı sadece General İ-wei'in seferi sırasında geçmekte ve Wu-pin boyu ile birlikte bahsedilmektedir[104]. Adı geçen general yirmi bin kişi ile kuzeyde sefere çıkmış ve Kao-ch'e boylarından Yüan-ho'lar ile Wu-pin'leri mağlup etmişti.

Yukarıda adından bahsettiğimiz Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li öldükten sonra Çinli kumandan İ-wei, yirmi bin kişilik bir süvari kuvvetiyle kuzeye doğru harekete geçti. Karşısına çıkan Kao-ch'e boylarından Yüan-ho ile Wu-pin'leri mağlup etti. Tao-wu zamanında Kao-ch'e'ların Çinlilere göre çok farklı vahşi karakterde oldukları için adı geçen kumandan ele geçirdiği kabileleri çeşitli yerlere dağıtıp yeni kabileler meydana getirilmişti[105].

M.S. 413 yılından sonra Juan-juan'ların Kao-ch'e boylarıyla kurdukları münasebetlerden kaynaklar bahsetmektedir. Bu tarihten önce Kao-ch'e'ların Ch'ih-lo-hou isimli bir bey bağlı olduğu kendi reisine isyan edip Juan-juan'ların hükümdarı She-lun'a sığındı. Ona yol göste-

[101] Dük (kung) batı dillerindeki karşılığıdır. Türkler de Dük (kung) unvanı yoktur. Ancak belki ayanlık gibi düşünülebilir. Burada Çin'de bu unvanı aldığı için açıklamasına gerek görülmemiştir.

[102] PS 98, s. 3272; WS 103, s. 2309.

[103] B. Ögel, ilk..., s. 818.

[104] Wei Shu 103, *aynı yer*; Pei Shih 98, *aynı yer.*

[105] Wei Shu *aynı yer*; Pei Shih, *aynı yer.*

rerek Kao-ch'e'lara hücum ettirdi. Yine Kao-ch'e'lar yenilerek dağıldılar ve onların reisleri Ch'ih-lo-hou oldu. Buna rağmen Juan-juan'lar arasında Ch'ih-lo-hou mutlu olamadı. Çünkü, She-lun'un oğlu She-pa ile Pu-lu-chen onun evine gidip küçük karısı ile münasebette bulundular. Kadın, Pu-lu-chen'a kocasının Ta-tan adındaki prensi tahta çıkarmak istediğini ve bu yüzden Ta-tan'ın altından at dizginini güven telkin etmek için gönderdiğini söyledi. Bunu duyunca çok kızan Pu-lu-chen, sekiz bin süvari ile Ch'ih-lo-hou'yu kuşattı. Çaresiz kalan Ch'ih-lo-hou bütün eşyasını yaktıktan sonra kendisini bıçakla öldürerek intihar etti. Arkasından Ta-tan'a da gizlice bir tuzak kuran Pu-lu-chen onu da ortadan kaldırmak niyetinde idi. Ancak, vaktinde hareket eden Ta-tan, Pu-lu-chen ve She-pa'yı yakalatıp, iple boğdurttu kendisi tahta çıktı[106].

Kao-ch'e'lar başsız oldukları için, kendilerine sığınacak bir devlet aradıkları anlaşılmaktadır. Çünkü kendi aralarında her hangi bir devlet kurabilecek bir yetenekli lider çıkaramamışlardır.

424'lü yıllar geçildiğinde Tabgaç - Juan-juan savaşları hızla devam ediyordu. Kao-ch'e'lar yine tarihî kaynaklarda yer almışlardır. Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratan Tabgaç hükümdarı ülkesine geri dönerken Kao-ch'e'ların doğu boylarının bin li uzaklıktaki İ-ni-po isimli mevkide bulunduklarını duydu. Alınan bilgiye göre onların çok sayıda hayvanları vardı ve ayrıca çok kalabalık idiler. İmparator, onları An Yüan isimli bir generali vasıtasıyla baskına uğratıp, mallarını yağmalamak istedi. Onun bu fikrine durum tehlikeli olabilir diye bazı devlet adamları itiraz ettilerse de dinlemeyip gönderdi. Çinli kumandan öncelikle daha önce Tabgaç hakimiyetine giren Kao-ch'e kabilelerini harekete geçirmişti. Üzerlerine büyük bir ordunun geldiğini gören İ-ni-po'daki Kao-ch'e'lar, kendiliğinden teslim oldu. Verilen bilgiye göre yüzbinlerce Kao-ch'e Tabgaç hakimiyetine girdiği gibi bir milyondan fazla at, sığır ve koyun da ele geçirilmişti. Teslim olanlar hayvanlarıyla birlikte Gobi Çölü'nün bin li güneyindeki bir yere yerleştirilmişlerdi. Kao-ch'e'lar su ve mer'aları takip ederek hayvancılık yaptıklarından, ikamet ettirildikleri bölge onlara çok iyi gelmişti. Bu arada tarım ürünleri ekmeyi ve yemeği öğrendikleri vurgulanmaktadır. Tabii ürettikleri mallarından Çin sarayına vergi veriyorlardı. Neticede bölgelerinin verimliliği dolayısıyla Kao-ch'e'ların hayvanlarının sayısı çok artmış, at, koyun ve sığır gibi hayvanlar ucuzlamıştı[107]. Burada bahsedilen İ-ni-po

[106] Pei Shih 98, 3252;WS 103, s. 2292.
[107] Pei Shih 98, 3273; WS 2309.

bölgesi Turfan 'da olmalıdır[108]. Çin'e teslim olan Türklerin sayılarının birkaç yüz bin olması onların kuvveti hakkında bize fikir vermektedir.

428 yılında Juan-juan'ların hükümdarı Ta-tan, onbinden fazla süvariyle Çin'in kuzey sınırlarını darmadağın etti. Çin'in sınırlarında yaşayan halklar yağmalanmış ve öldürülmüştü. Onların bu hücumlarını kendi tebaaları olan Kao-ch'e'ları kullanmak suretiyle engelleyen Çinliler, arkalarından kendi kumandanları Kuang Ning'i göndermişlerdi. Fakat, bu kumandan Juan-juan'lara yetişemedi. Çünkü, Kao-ch'e'lar, Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratmışlar, kuzeye çekilmek zorunda bırakmışlardı[109].

430'da da Tabgaçlar, Juan-juan'lar üzerinde düzenledikleri büyük sefer ve zafer kazandıkları sırasında Kao-ch'e'ların büyük yardımını gördüler. Adı geçen tarihte Tabgaç ordusu Yenisey Irmağının kaynaklarına kadar uzanan uzun bir sefer düzenlemişti. Tabgaç ordusunun karşısında tutunamayan Juan-juan hükümdarı batıya doğru kaçtığında onları takip etmek işi Kao-ch'e'lara kalmıştı. Önleri Kao-ch'e'lar tarafından kesilince Juan-juan'lar geri dönmek zorunda kaldı. Üç yüz bin kişiden fazla Juan-juan, Tabgaç'lara teslim oldu. Ayrıca Çinliler bir milyondan fazla at ele geçirdiler[110].

430 yılındaki savaşlarda adlarının zikrinden sonra yaklaşık kırk bir sene yani 471 yılına kadar Kao-ch'e adı kaynaklarda görülmemektedir. Bir başka ifade ile onlar her hangi bir olaya karışmamışlardı. Kao-tsung adı geçen tarihte Tabgaç imparatoru olduktan sonra onlar hakkında enteresan bir kayıtta *"Kao-tsung zamanında (471-500) beş kabile Kao-ch'e'ları toplanarak göğe kurban sundular. Birkaç on bin kişilik büyük bir kalabalığı toplantı yapıp at yarışları tertip ettiler. Bu hoş ve neşe veren bir adettir. En eski atalardan beri bile büyük bir bayram yapılmadığını söylerler. İmparator da bizzat bayrama şeref verince herkes sevindi."*[111]

Bundan sonra imparator Hsiao Wen, güneye düzenlediği bir sefere Kao-ch'e'ların da katılmasını istedi. Ancak, onlar katılmadı. Üstelik Yüan-ho ailesinden Shu-che'yı kendilerine reis seçerek kuzeye çıkıp isyan ettiler. Chin-ling'e vardılar. Çin askeri valisi (tu-tu) Yü Wen-fu onların arkasından giderek yenilgiye uğrattı ve geri döndü. Tekrar Çinliler tarafından mağlup edildi. İkinci ordu tarafından da mağlup edilince Juan-juan'lardan dış destek aramayı düşündü. Ancak, onlarda

[108] Ögel, İlk Töles..., s. 820.
[109] Wei Shu, 91, 2130a.
[110] Pei Shih 98, *aynı yer*.
[111] WS 103, s. 2309;PS 98, 3273.

onu hakimiyetleri altına almak isteyince geri pişmanlıklık duyarak Çin'e geldi ve tabi oldu. Kaynağın bildirdiğine göre bu sırada Kao-ch'e'ların on iki boyu daha vardı[112]. Her halde iki boy kuzey batıda bağımsız durumda bulunuyordu. Yüan-ho kabilesinin ya da ailesinin Kao-ch'e boyları arasında önderlik yapacak konumda olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kao-ch'e'ların Çine giden grupları orada eriyip gitti. Ama, eski yurtlarında kalanlar, özellikle Juan-juan'ların baskısında kurtulanlar varlıklarını devam ettirebildiler.

Kao-ch'e'ların Fu-fu-lo adlı bir boyunun V. asrın ikinci yarısında kuvvetinin artırıp siyasi bir birlik kurduğunu görmekteyiz. Önceden bu boy Juan-juan'lara itaat etmek zorunda bırakıldı. Juan-juan'ların hükümdarı Tou-lun zamanında kendi içinde bu siyasi birlik parçalandı. Bunun üzerine A-fu-chih-lo, amcasının oğlu Ch'iung-ch'i kendi yanlarına yüzbin kişilik bir kütle ile birlikte Tabgaç'lara bağlandı[113].

Aslında Tou-lun, 479 yılında Tabgaçlara saldırdığında, A-fu-chih-lo buna karşı çıkmış ve kendine bağlı boylarla batıya doğru ilerlemişti. Akabinde batıda bir devlet kurdu.

Bu devlet bazı Kao-ch'e guruplarının daha önce geldiği Ch'ien-pu bölgesinin kuzeyinde bir yerde kurulmuştu. Kaynakların bildirdiğine göre Hou-lou-pu-lo onların hükümdarlık unvanı idi. İmparator karşılığı kullanılmıştı. Çin dilinde anlamı Büyük Göğün Oğlu idi. Amcasının oğlu Ch'iung-ch'i'nin unvanı vezir karşılığı olan Hou-pei idi A-fu-chih-lo kuzeyde, güneyde Ch'iung-ch'i olmak üzere ülkelerini ikiye ayırmışlardı. Eskiden bağlı oldukları Tou-lun, onların üzerine birkaç defa saldırıp yendi ise de neticede A-fu-chih-lo tarafından mağlup edilerek, doğuya çekilmek zorunda bırakıldı[114].

487 yılında Juan-juan hükümdarı Tou-lu, Çin'deki Wei devletine akın yapmak istediğinde Kao-ch'e'lardan A-fu-chih-lo ona bu akının gereksiz olduğunu söyledi ise de Tou-lun dinlemedi. Buna kızan A-fu-chih-lo kendisine bağlı olanlarla birlikte batıya gitti ve bağımsızlığını ilan etti. İleri gelenleri ona "Ulu Gök'ün Oğlu" gelen *Huo-lu-fu-lo* unvanını verdiler. Ch'iung-ch'i ise veliaht idareci anlamına gelen Huo-pei adlı bir unvan aldı. Her iki Kao-ch'e idarecisi barış içinde yaşamaya başladılar. A-fu-chih-lo kuzeyi, Huo-pei ise güneyi idare ediyordu. Juan-juan hükümdarı onları yenmek ve yeniden devletine bağlamak için

[112] Pei Shih 98, s. 3273; WS 103, 2310.
[113] PS aynı yer; WS 103, *aynı yer*.
[114] Pei Shih 98 ve Wei Shu 103, *aynı yer*.

geldi ise de A-fu-chih-lo tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Neticede tuo-lun ülkesini doğuya taşımak zorunda kaldı.

Bundan sonra gittikçe kuvvetlendiği anlaşılan A-fu-chih-lo'nun liderliğindeki Fu-fu-lo Devleti ekonomik açıdan da kalkınmaya başladı. Üstelik dış diplomatik destek arayarak Juan-juan'ları ortadan kaldırmak niyetinde olan Kao-ch'e hükümdarı 490 yılında Soğd asıllı Yüe-chu'yu Çin başkentine göndererek iki ok ve vergi takdim edip şöyle dedi: *"Juan-juan'lar Çin imparatorlarının topraklarında çok yağmalar yaptılar. Biz onları tehdit ettik ise de dinlemediler. Bunun üzerine bizde onlara isyan ettik ve buraya geldik. Şimdi Juan-juan'ları cezalandırmalıyız."*

Onların bütün iyi niyetine rağmen Tabgaç imparatoru Hsiao Wen, onlara inanmamış, durumu daha yakından anlamak için Yü-t'i adlı birini mukabil elçi olarak göndermişti. Arkasından yine Kao-ch'e'ların idarecileri adı geçen Çin elçisi ile birlikte Pu-chie'yi gönderip yine vergi sunmuşlardı. Maksadları Juan-juan'lara karşı ittifak yapmaktı. Bu defa ikna olan Çin imparatoru Yü-t'i'nin yanına Ch'ang-shang'ı da katarak Kao-ch'e'lara bir defa daha gönderdi. Her ikisine de işlemeli pantolon ve ceketler ile yüz top kumaş verilmesini emretti[115].

Onların Juan-juan'lardan kurtularak güçlenmeleri ipek yolu üzerindeki önemli bir merkez Turfan (Kao-ch'ang) üzerinde söz sahibi olmaları, Batı Türkistan'ın bir başka siyasi gücü Akhun'ların menfaatine dokunmuştu. Dolayısıyla Akhunlar, güneydeki Kao-ch'e hükümdarı Ch'iung-ch'i'yi mağlup edip öldürdüler. Oğlu Mi-wu-t'u esir düştü. Dağılan boyların halkın bir kısmı Çin'e, diğer kısmı da Juan-juan'lara sığındı. Çin'e sığınanlar imparatorun emri ile Meng Wei tarafından Kao-p'ing-ch'eng' e yerleştirildiler (491-500)[116].

Bundan sonra Çinlilerin de Turfan ve batıya giden ipek yolları üzerinde söz sahibi olmak isteği ön plana çıkıyordu. Fakat, Akhunlar o sırada çok güçlü olduklarından böyle bir şeye imkan yoktu.

Kuzeydeki Kao-ch'e boylarının idarecisi A-fu-chih-lo'nun bölgesi ise iç çekişmeler yüzünden karışıklığa sürüklendi. Büyük oğlu babasının diğer karıları ile münasebette bulundu. Hatta babasını öldürmek için planlar kurduğunda onun tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştı. Ancak, A-fu-chih-lo'nun zalimce idaresi yüzünden halk isyan edip onu öldürdü ve yerine devlet adamlarından Pa-li-yen'i reis seçtiler. Çin ile iyi ilişkiler tesis eden yeni Kao-ch'e hükümdarı, Akhunlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Akhunlar, yeni hükümdarı tanımamışlar, daha

[115] PS aynı yer; WS *aynı yer.*
[116] PS aynı yer; WS *aynı yer.*

önce esir aldıkları Mi-wu-t'u'yu Kao-ch'e hükümdarı yapmak istemişlerdi. Halk, Pa-li-yen'i öldürüp Mi-wu-t'u'yu devletin başına geçirdi. Yeni hükümdar da Çin'e elçi gönderip vergi sundu. Sunulan hediyelerin mikdarı bir külçe altın, bir külçe gümüş, altın çubuklar, yedi at ve on deve idi. Karşılığında Tabgaç imparatoru da Mu Jung-t'an'ı Kao-ch'e'lara gönderip çeşitli kumaşlardan 60 parça sunulmasını emretti.

Akhun – Çin ülkeleri arasındaki münasebetlerle sıkışan Kao-ch'e'lar, kuzey doğudan gelen Juan-juan'larla, Barköl (P'u-lei)'ün doğusunda savaşmak zorunda kaldı. Juan-juan hükümdarı Fu-t'u, Mi-wu-t'u'yu bozguna uğrattı. Mağlup olan Kao-ch'e'lar yüz li batıya kaçtı. Fu-t'u, ordusuyla Hami şehrine kadar ilerledi. Bu esnada Kao-ch'ang'lılar Çin'e göç ediyorlardı. Onları karşılamak için gelen Çinli general Meng Wei'i gören Fu-t'u korkup geri çekilmeye başladı. Onların geri çekilişini gören Mi-wu-t'u, Juan-juan'lara ani bir baskın yapıp, dağıttı. Hatta Fu-t'u'yu savaş meydanında (Barköl'ün kuzeyinde) öldürdü. Saçını keserek çinli general Meng Wei'e gönderdi. Arkasından Tung-cheng beyi Yü-liang'ı gönderip beş tane iyi at, altın gümüş,, samur ve deri yolladı. Çinliler de ona kırmızı ipeklilerden on dört parça, çeşitli işlemelilerden altmış top hediye ettiler[117].

Mi-wu-t'u, Mo-ho Ch'ü-fen Wu-yin Ch'ih-ho-ch'en'ı göndererek kendi ülke mahsüllerinden sundu[118].

516 yılından (ya da o yıllarda) sonra Juan-juan'lar hükümdarları Ch'ou-nu önderliğinde, ona ağır bir darbe vurup savaş meydanında öldürdüler. Feci bir ölüm oldu. Onu yakalayıp başı yere gelecek şekilde iki bacağından atın eğerine bağladılar. Bu suretle başı yere sürtünerek öldürülmüş ve vernik sürülerek kafatasından içki tası yapılmıştır.

Onun ölümü üzerine Kao-ch'e halkının hepsi kaçarak Akhunlara sığındı. Birkaç sene sonra Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu'ya kendi ülkesine dönmesi için izin verildi. Bundan sonra Kao-ch'e Devletinin başına o geçti. Çin'e elçi göndererek münasebette bulundu. Karşılığında Çinliler Yü K'ai'ı yollayarak, İ-fu'ya devlete açan kral ve batı denizi eyaletini Çin adına batı sınırlarını koruyan general unvanını sundular.

İ-fu'nun sayesinde Kao-ch'e'lar bir kez daha Juan-juan'ları bozguna uğrattı. Bu sefer Juan-juan hükümdarı P'o-lo-men, Liang-chou'ya kaçtı.

522 yılında İ-fu, Çin'e elçi göndererek vergi sunarak, kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen araba istedi. Kendisine buna ilave

[117] PS 98, s. 3273-3274; WS 103, s. 2310-2311.
[118] not 27 ve de Enoki, *aynı eser*, s. 153.

olarak beş tane mahmuz, kumaştan yelpaze, beş yeşil eyer, beş vernikli kapı, on davul boynuzu (tokmak) verilmesini arzu edince hepsi gönderildi.

Juan-juan'larla yaptığı ikinci savaşı kaybeden İ-fu, geri döndüğünde kendi küçük kardeşi Yüe-chü tarafından öldürüldü. Bu sefer onun öldürdüğü hükümdarın oğlu Pi-shih, onu öldürüp kendi tahta geçti. 540 yılında o da Juan-juan'lara yenilmekten kurtulamadı. Tahta çıkan Yüe-chü, 536 yılında Juan-juan'lara tekrar yenilince Yüe-chü'nün oğlu Ch'ü-pin, kaçıp Çin'deki Wei Devletine sığınmıştı. Doğu Wei Devletinin Hsien-wu adlı prensi imparatoruna rica ederek, onun ve etrafındakilerin Çin'e sığınmalarının kabulunü sağladı. Kao-ch'e prensi ve kuzey güvenliğini kuran general unvanlarını alan Ch'ü-pin, az sonra hastalanıp öldü[119].

Kao-ch'e'ların kültürü hakkında da kayıtlar tutulmuştur. Şu dikkat çekici hususlar açıklanmaktadır: Onların bir hükümdarı yoktu kaydından onların devlet kuracak kadar güçlenip bir araya gelemediklerini göstermektedir. At ve sığır düğün hediyesi olarak verilirdi. Bu vergi de olabilir. Düğünlerinde çiğ et yedirilir ve kısrak kımızı içirilirdi. Temiz değillerdir. Kadınlar koyun kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolandırarak baş süsü diye taşırlar. Ölüler silahları ile birlikte mezara konulur. Kültürleri Juan-juan'larınki gibidir. Yalnız arabalarının tekerleği daha büyüktür. Mitolojilerinde kurttan hamile kalma vardır. Bu yüzden şarkıları kurt ulumalarına benzer imiş. Çadırlarda oturup, at beslerler [120]. Kadın kamları da mevcuttur.

429 yılından sonra Kao-ch'e boylarının çoğu göçebeliği terkedip tarla ziraatine geçmiştir. Hayat tarzını değiştiren boyların nerelerde yaşadığı ise bildirilmemiştir. 450 yılındaki büyük törende ise beş gurup bir araya toplanmış ve göğe kurban sunmuşlardı[121].

Rivayete göre (onların söylediğine gere): Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardı. Onlara kutsal oldukları gözle bakılıyordu. Hükümdar "Ben bu kızları normal her hangi bir insana veremem, onları Göğe (Tanrı) vereceğim" dedi. Bu sebepten merkezinin dışındaki insan ayağının basmadığı bir yere kule gibi bir bina yaptırıp "Göğün kendisi gelip alsın" diye dilekte bulunarak iki kızını oraya yerleştirdi.

Aradan üç yıl geçtiğinde kızların anası onları geri getirmek istedi. Hükümdar "olmaz, hala vakti gelmedi" dedi.

[119] WS 103, s. 2311-2312 ; PS 98, 3275.
[120] PS 98.
[121] WS 103.

Bundan sonra daha bir yıl geçtikten sonra, yaşlı bir kurt gelip kule-evin altına in kazdı ve gece gündüz uludu. Bunu gören küçük kız: Bizi babamız, Gök'e vermek için buraya yerleştirdi. Şimdi buraya bir kurt geldi. Belki onun gelişi bir iyiliğin işareti olmalıdır" diyerek evden çıkıp kurdun yanına gitmek istedi. Ablası "bu hayvan, ona varıp, ata –anamızı küçük düşürme" diye karşı çıktı. Onu dinlemeyen kız kardeşi kurda vardı. Onunla evlenip bir oğlan doğurdu. Bu oğuldan gelen torunlar çoğalarak kendilerine bir devlet kurdular. Bu sebepten onların insanları uluyan kurt gibi konuşurlar.

Onların bir merkeze bağlı liderleri yoktur. Her kabilenin kendi idarecisi yani boy beyi vardır. Birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar. Akın vaktinde, tehlike anında birbirleri için canlarını verirler. Çarpışmalar esnasında bir hatta durmazlar, üç kola ayrılıp düşmanlarını sıkıştırırlar. Aniden saldırıp aniden geri çekilirler. Belirli bir yerde savaşmazlar. Evlenme sırasında at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardır. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulur. Damadın akrabaları atları sürerek getirirler ve kızın akrabalarının her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlar. Atların sahipleri çevrilen yerin dışına çıkarak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlar. Düşenler ise yeniden at seçer. Dünürler atları seçtikten sonra düğün töreni sona ererdi. Tahıl yetiştirmezler, şarap yapmazlardı. Düğün günü damat ve geline kımız ile kurutulmuş et verilir. Ev sahibi konukları bekler. Yerlere oturmada düzen yoktur. Yurt keçe evin önüne grupla gelip çimenlerin üzerine oturur, uzun gün boyu et yiyip, kımız içerler. Geceye de sarkıtırlardı. Ertesi günü gelinlik kız kendi babasına varıp, damadın akrabaları atları dönerek kızın evine sürüp getirirler. Gelinin akrabaları daha da onların içinden atları seçip alırlar. Kızın ana-babası ve kardeşleri ve yakın akrabaları hiçbir şey demezler. Dul kadınlara evlenmeyi münasip görürler. Öylelerine saygı gösterirler. Dışarıda yürüyüş sırasında yabancı adamla karşılaştığında onu hiç kimsenin almadığına bakarak hayvanlarına damga basarlar. Ev içinde temizliğe dikkat etmezler. Yıldırım düşmesi hoşlarına gider. Her yıldırım düşüşünde göğe ok atarlar. Bundan sonra o yeri bırakıp başka bir yere giderler Ertesi yıl sonbaharda atlar semizleştiğinde, yıldırım düşen geçen yılki yerde toplanıp koyun keserler bıçakla yüzüp meşale (kandil) yaparlar, aynı felaketi Çin'deki yakma gibi kadın kam dua eder. Ata binen erkekler grubu yıldırım düşen yerin etrafını dönerler. Üyenki (bir ağaç cinsi) veya karağacın dallarından bir demet alıp kesilen yerlerini yukarı doğru koyarlar, onun üstüne kımız koyarlar. Kadınlar koyun kemiğini kendi başlarına koyarlar, saçlarını çevirerek büklüm yapıp uçlarını aşağıya salarlar, böylece taç gibi görünür.

Ölüyü kazılan yere götürüp, cenazeyi onun içine koyarlar, eline çekilmiş ok tuttururlar, beline kılıç takarlar, aynı canlı adammış gibi koltuğunu mızrak sıkıştırırlar, mezarı gömmezler. Eğer biri yıldırım düşüp ölse veya hastalıktan ölse, ona baht için dua edilir. Eğer hepsi iyi sonuçlanmışsa o zaman ruhlara ulaştırıp bildirmek için her türlü hayvan kesip, kemiğini ateşte yakıp gönderirler. Bundan sonra yeri ata binip döneler. Bazen birkaç yüz kez dönerler. Buna herkese katılır. Evinde her şeyi iyi sağ salim olanlar şarkı söyleyip, müzik eşliğinde oyun oynarlar. Evinde biri ölenler üzüntüden ağlayıp, göz yaşı dökerler.

Onlar bir yerden bir yere otun bol, suyun gür olan yerine göçüp giderler. Deriden giysiler giyerler, etli çörek yerler. Hayvanları Juan-juan'larla aynıdır. Sadece arabalarının tekerlekleri yüksek ve bağlantı yerleri çoktur[122].

[122] PS 98.

TÖLES BOYLARI

Gök-Türk devleti tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölünün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılmakta idi. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'larla aynı olduklarına dair çok isabetli bir görüş vardır[123]. Diğer taraftan Töles boylarının coğrafi dağılımı hakkında sistemli bir araştırma yapılmamıştır [124].

Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, öncelikle çok fazla münasebet tesis ettikleri büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan bahsetmektedir. Bunun yanında daima mümkün olduğu kadar, o zamanki büyük güce bağlı olan küçük kavimlere hasredilmiş oldukça teferruatlı bilgiler de bulunmaktadır.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren I. Gök-Türk devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi devrede Orta Asya'da hakim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamış bulunmalarıdır.

630 yılında Doğu ve Batı Gök-Türklerinin Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok değişik bir manzara arz etmeye başlayacaktır. Özellikle 627 yılında başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönemde

[123] Bkz. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s.79; *İstoriya Sibiri*,I, Moskova 1968,s.266; Czegledy, *aynı eser*, s.57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, *aynı eser*, s.372-273; D.Christian, *aynı eser*, s.250-251.

[124] Eberhard sadece boy isimlerinin listesini vermiştir (bkz. aynı eser).

Gök-Türk devleti içerisindeki coğrafi dağılımları ele alınmaya çalışılacaktır[125].

Büyük Hun İmparatorluğu (M.Ö. 220-M.S. 48) zamanında devlete bağlı, fakat, batı bölgelerde yaşayan boyların genel isminin Ting-ling[126] olduğu bilinmektedir[127]. Hun imparatorluğunun yıkılışından sonra büyük boy dalgalanmalarına sahne olan Orta Asya'nın doğusunda zamanla, Moğol asıllı Juan-Juan (değişik yazılışları Ju-Ju, Jou-Jan)lar, yeni siyasi güç olarak ortaya çıktılar. Orta Asya'da kontrolü tamamen ele geçirdiler. Bu esnada Çin'de ise Han hanedanının yıkılmasından sonra bir çok küçük devlet kurulmuş, arkasından Çin'e göç etmiş olan Hun kütleleri tarafından Türk asıllı Tabgaç devleti tesis edilmişti[128]. Bu hanedan V. asrın sonlarına doğru Budizm ve Çinlileşme neticesinde Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını aldı. Adı geçen Wei hanedanı varlığını Gök-Türklerin sahneye çıktıkları 550'li yıllara kadar sürdürdü. İşte, bu dönemde yani Tabgaç'ların ve Juan-juan'ların hakimiyeti ellerinde bulundurdukları sırada, Orta Asya'daki dağınık boyların Kao-ch'e olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır[129]. VI. yüzyılın ortalarında, Gök-Türklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onları bağlı dağınık Türk boylarının genel adının Töles olarak ortaya çıktığına kesin müşahede edilmektedir. Ancak burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir nokta vardır. Bu nokta Gök-Türklerin, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerine bağladıktan sonra istiklâllerini elde etme yolunda büyük güven kazanmalarıdır. Töles'lerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundular. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip, büyük bir bozguna uğratarak, bu Moğol

[125] Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan T'ung Tien 199-1080; Wen-hsien T'ung-k'ao 344-2698 a,b; Ts'e-fu-Yüan-kuei 956-33-34'da ve Suei Shu 84 ile Pei Shih 99'da müstakil Töles bölümleri vardır.

[126] Ting-ling kelimesinin aslında Türkçe Tiyinli (sincap)olması ihtimali konusunda bkz. A. N. Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s.109.

[127] Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1948, s.795-831. Tarihte kurulan ilk Türk Devleti Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından M.Ö. iki bin yılına kadar olan devrede dahi Çin kaynakları Orta Asya'da yaşayan Proto-Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda bkz. C. Türkeli, *Çin Kaynaklarına göre Hunların Ataları* (İ. Ü. Sosyal Bilimler Ens. Tarih bölümü yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1990.

[128] Tabgaç'lar Hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul,1987, s.85-88, T'ang-ch'i Preliminary İnterpretation of terms from th Toba (Tabgaç) Language recorded in The Nan Ch'i Shu", Pien-cheng, IV, 1973, s.89-122.

[129] Kao-ch'e bölümleri ve boyları hakkında bkz. Wei Shu 103. S.2307-2311; Pei Shih 98, s.3270-3271. Ayrıca bkz.Eberhard, *aynı eser*, s.72-73.

devletini ortadan kaldırmışlardır[130]. 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Gök-Türkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerinin kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töles'lerin, Gök-Türklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti vardır[131].

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Gök-Türklerin yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca, Töles boylarının faaliyetleri çok sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Gök-Türk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri[132] ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Gök-Türk devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen malumatın, ikincisine göre daha az olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Kaynaklar içerisinde Suei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'da[133] müstakil Töles bölümleri vardır. Daha detaylı bilgi verdiği için Suei Shu ve Pei Shih adlı Çin kaynaklarının Töles bölümleri esas alınmıştır.

Tercüme metinlerinde de görüldüğü üzere Töles (T'ie-lo) diye adlandırılan Türk boyları gurubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında Hunların neslinden geliyordu ifadesi çok geniş açıklamaya muhtaçtır. Çünkü, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar, bünyelerinde Orta Asya'daki hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır. Tölesler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Gök-Türklere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmediklerinin yanında, dağları vadileri takip ederek yaşadıkları bildirilmiştir. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır. Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi dikkat çekici bir noktadır. Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan

[130] Chou Shu 50, s.907.

[131] aynı yer.

[132] Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kagan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş.. (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kagan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13)", bkz. T. Tegin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s.41-55.

[133] Chiou T'ang Shu 194'de kaydedilmiş olan Töles bölümü, Suei Shu ve Pei Shih'ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli enteresandır. Bu boylar tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Yukarıda söylediğimiz gibi Tölesler'in Gök-Türk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmişti. Daha sonra Gök-Türk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığında yine kaynağın ifadesine göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kütlelerin doğudan batıya bütün Gök-Türk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir. Bunu Gök-Türk devletinin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlıyoruz. Bumın Kagan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'lü yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında her hangi bir malumat verdiğine rastlamıyoruz.

603 yılında Batı Gök-Türklerinin kaganı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayanların Batı Gök-Türklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök-Türkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları, Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır[134]. Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug[135] seviyesinde olduğunun görülmesidir.

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır[136]. Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

[134] Chiou T'ang Shu 199, s.5343-5345.

[135] Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.202; A.Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.89-90.

[136] Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen nehri havzası ile Baykal Gölü'nün güneyinin gösterilmesini (Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-hsi Chung-kuo*, Tai-pei 1981,s.170 vd.) pek isabetli bulmuyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen nehrinden batıda Hazar Denizine kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin'e yakın olanlarından daha fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır.

Birinci bölge olarak Tola Irmağının kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugut)[137] T'ung-lo (Tongra), Wei-ho[138], Bayırku (Pa-ye-ku)[139], Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde[140]birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstekil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil)[141], Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetişmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami (İ-wu)'nin batısı, Karaşar (Yen-ch'i)'ın kuzeyi, Pai-shan (Ak dağ)'ın etekleri[142] gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmi iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Gök-Türklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu gurubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya (A-te Suyu – Arıs ırmağı)'nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan., Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci gurup Töles boyları kütlesi, Hazar Denizi (Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı

Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmakta idi.

[137] Bu boy daha sonra Uygur devletinin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz. G.Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (İ.Ü.Ed.Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972), s.2,15 vd.

[138] Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz. M.Mori, "On Chi-li-fa (Eltabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1965, s.31-36.

[139] Bayırku boyu özellikle II.Gök-Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz. E.Chavannes, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s.74,89.

[140] Er kin unvanının tarihi gelişimi için bkz. A.Donuk, *aynı eser*, s.15

[141] İzgil=Ssu-chie için bkz.Mori, *aynı eser*,s.43; ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir (bkz. s.154).

[142] Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök-Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizinin kuzeyinde Türklerin batı guruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu[143].

Altıncı gurup Töles boyları, Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin (Aparum-Apa rum)[144], Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti[145]. Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Ch'u-lo'nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir[146]. Tölesler, Gök-Türk Devletinin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi (603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta gurubu, yani Altay Dağlarının güney- batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Töleslerin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kagan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından "İ-wu-chen Mo-ho (Baga) Kagan ilan edilen Ke-leng, T'an-han Dağında (Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih'yı " Küçük Kagan unvanıyla" tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesarette eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı.

[143] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.90; Czegledy, *aynı yer*.

[144] KT, doğu 4; BK, doğu 5; ayrıca bkz. B.Ögel, "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 195, s.70.

[145] Ş. Baştav Sabir Türkleri, *Belleten*, 17-18, 1942, s.59 vd.

[146] Bu olayın tafsilatı için bkz. Suei Shu 67; ayrıca A.Taşağıl, *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk – Çin İlişkileri* (552-630), (İ.Ü.Sos Bil. Ens. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1989), s.79-80.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch'u-lo'nun Çin'e gidip kaganlığı terk etmesinden sonra Batı Gök-Türklerden kaganlığını ilan eden Tardu'nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kaganlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağında oturarak Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ise bunların arasında daha önce kaganlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T'ung Yabgu'nun hakimiyeti altına girdiler (621'den sonra).

Genel olarak Gök-Türk Devletinin tekrar Shih-pi Kagan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Gök-Türk Devletine bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile[147] isyan ettiler. Doğu Gök-Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasında da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı[148].

Doğu ve Batı Gök-Türk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung tarafından önlenmiştir.

Moğolların Gizli Tarihi'nde Adargin boyu zikredilirken bahsedilen Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir[149].

[147] Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesiyle Sir Tarduşlardan İ-nan'a elçi olarak gönderip onu kagan olarak tanıdığını bildirmişti, CTS 194, s.5344.

[148] Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.70-85.

[149] A.Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1986,s.139,160.

VI-X. ASIRLAR ARASINDA ORTA ASYA'DA YAŞAYAN BOYLAR

Apar (Avar):

Apar boyu, Orhun Yazıtlarında sadece bir yerde geçmektedir. Onda da 572 yılında Mukan Kagan öldüğünde cenazesine katılan kavimler arasında adları bildirilmektedir[150]. Bunları Juan-juanlardan farklı bir kavim oldukları ve Avrupa'da yaklaşık üç yıl hüküm süren Avar İmparatorluğunun kaydedildiği anlaşılmaktadır.Bu boy aslında War ve Gun adlı iki kabileden oluşuyordu[151].

War-Gunların (Uar-Hun) tarih sahnesine çıkışları M.S.350 dolaylarındadır. Juan-juan Devleti V. Asrın ortalarına doğru kuvvetlenip Tanrı Dağları bölgesini tehdit eder hale gelmişti. Uar-Hunlar, Toharistan ve Kuşan bölgesini, Sogdiya'yı ele geçirdiler. Hatta buradan Çin'e dahi elçi gönderdiler[152]. Onlara ait sikkeler de bulunmuştur. Akhun Devletinin kuruluşu 358'den sonra olmalıdır.

Uar-Hunlara Çinliler, Hua (Uar) diyorlardı. Kurdukları devlet Akhun, Eftalit (Heftalit) gibi isimler taşıyordu. Cürcan'daki Çol (Çöl) boyu ve Batı Gök-Türkleri zamanındaki Askiller, Akhun Devleti boylarından idi. Bir başka Akhun grubu Kızıl Hun (Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adıyla anılmıştır. Onların Zavul adlı bir boyu orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurmuştur. Bu boy ya da boylar grubu daha sonra Kuzey Hindistan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hint kaynakları onları Huna diye anmıştır[153].

Neticede Akhun Devleti ağılık merkezi Soğdiya, Baktriya ve Toharistan olmak üzere 558 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yılda I. Gök-Türk Devletinin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu ile Sasanî hükümdarı Anuşirvan'ın ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır[154].

[150] BK D5; KT D4.

[151] K.Czegledy, s. 48-75 ; B.Ögel, Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi,s.71 vd.; L.Rasony, *Tarihte Türklük*, s.79 vd. Kafesoğlu, s.152-154; A.N.Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 25.

[152] Wei Shu 102.

[153] Czegledy, *aynı eser*, s.48-57; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.81.

[154] Czegledy, s.70; Kafesoğlu, *aynı eser*,s.84.

Uar-Hun' (War-Gun)lardan bir kol ayrılıp önce Kafkaslara sonra Karadenizin kuzeyinden Orta Avrupa'ya gimişler ve orada 805 yılına kadar varlığını sürdürecek olan bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin adı Bizans kaynaklarında açıkça yazıldığı gibi Avar idi.

Aramutlar:

Haklarında fazla bilgi bulunmayan Aramutlar da Uygurlara yakın bir topluluk olarak gösterilmektedir[155].

A-tie (Ediz):

Ediz boyunun Çin kaynaklarındaki yazılışı A-tie şeklindedir. Daha çok bu başlık altında toplanmış ve anlatılmışlardır. Adı geçen boy ilk önce Töles boylarının arasında zikredilmez. Ancak, sadece bir kaynakta Semerkand'ın kuzeyinde belirtilen He-shih boyu ile A-tie'ler aynileştirilmektedir[156]. Bu metinde Pei Shih ve Suei Shu vesair yerlerde gösterilen Töles Boyları listesinde kaydedilmeyen bir bilgi ile He-shih A-tie bağlantısı ortaya konulmaktadır. Bu bilgiden hareketle 603 yılından önce Ediz (A-tie) boyunun Sır Derya ırmağının kuzeyinde yaşadığı sonucuna varılabilinir. Dolayısıyla Batı Gök-Türk ülkesi sınırları içinde yaşıyorlardı. Fakat, bu durum oldukça enteresandır. Çünkü daha sonra Baykal Gölü'nün güney doğusunda Tola Irmağının civarında yaşayan boylar arasında gösterilirler[157]. Bu esnada yani 626 yılından önce yetişmiş asker sayıları 1700 idi[158]. 627 yılında aynı bölgede beraber yaşadıkları Bayırku'lar Çin ile temasa geçtiklerinde onlar da Çin'e bağlılıklarını bildirdiler. 648'den sonra onların topraklarının adı Çinliler tarafından değiştirilerek "Chi-t'ien eyaleti (chou)" oldu[159].

711 yılından sonra reisleri Chia-t'ie-ssu-t'ai idaresinde tabi olduğu II. Gök-Türk Devleti hükümdarı Kapgan (Mo-ch'o)'dan kaçarak Çin'deki T'ang imparatorluğuna sığındılar[160]. Muhtemelen onun oğulları olan Kuang-yen ve Kuang-chin Çin imparatoru adına başarılı savaşlarda bulundu. Bu sebepten Çin imparatoru onları yüksek makamlara getirdiği gibi kendi tabiiyetine aldı[161]. T'ang hanedanı adına başarılı

[155] DLT, I, s.139.
[156] TPHYC 198, s.743.
[157] TT 1081a; WHTK 2699b; TPHYC 198, 743.
[158] not 30.
[159] HTS 217B, s.6143; TT, *aynı yer.*
[160] Taşağıl, Kapgan, *Belleten*, 218, s. 67, 68.
[161] TT, aynı yer ve de HTS 217B, aynı yer.

hizmetler gördükleri için ölümlerinden sonra onlar adına Çin tarihlerinde biyografiler yazılmıştır[162].

Kül Tegin, Oğuzlarla Togu Balık şehrinde savaştıktan sonra Koşulgak'ta Ediz boyu ile çarpışmıştır. Kül Tegin bu savaşta az yağız atına binerek sabırsızca hücum etmiş ve bir eri mızraklayıp, dokuz eri de kuşatarak dövmüştür. Neticede Ediz boyu halkının Koşulgak savaşında öldüğü bildirilmektedir[163]. Ancak, her halde arta kalanlar olmuştur ki, 716'da Bilge kaganlık tahtına oturduğunda hakim olduğu boyların adlarını sayarken onların da adlarını zikretmektedir[164]. Kemçik Irmağının Cirgak mevkiinde bulunmuş olan yazıtta da Ediz boyunun adı geçmektedir. Yazıtta söz konusu bey, Ediz urugunu, Kabay boyunu hazineci olarak almıştır[165].

Az'lar:

697 yılında Çinliler, Türgişler ve Kırgızlar kendi aralarında I.Gök-Türk Devletine karşı hücuma geçmek üzere anlaştıkları zaman Kırgızlar üzerine sefer tertiplenmişti. Bu seferden önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az ülkesinin yolunun Anı Irmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yolu bir atın geçebileceği kadar dar idi. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk " bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedi. Gök-Türk ordusu yürüdü ve Ak Termel Irmağını geçerek zaman kazandı. Arkasından son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları uykuda bastılar. Bu arada kılavuz yanıldığı ya da yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürülmüştür[166].

711 yılında Türgişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokulmuştu. Onların ve ve Türgişlerin kaganı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırılmıştı[167]. Azların, Türgişlerin kuzeyinde Kırgızlarla aralarında olduğunu tahmin ediyoruz. Bolçu savaşından sonra Türgişlerin içinde Az

[162] HTS 217B, aynı yer.
[163] KT K 5,6.
[164] BK D1.
[165] Bkz. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s.490, 491.
[166] T,23,24.
[167] KT D, 19, 20; BK D, 16, 17.

valisi ki, o esnada Türgiş kaganının kumandanlığını yapıyordu ve Kül Tegin tarafından yakalanmıştı (711)[168].

715 yılında Azlar, II. Gök-Türk Devletine karşı isyan etmişlerdi, Kül Tegin otuz bir yaşında olduğu sırada cereyan eden savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Alp Şalçı Kır atına binen Kül Tegin, hızla Azlara saldırmış ve onların reisi İlteberi yakaladığı halkını da mahvetmişti[169].

Bayırku'lar:

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola Irmağının kuzeyinde yaşıyorlardı[170].

Ve Çince Pa-ye-ku ya da Pa-ye-k'u şekillerinde adlandırılıyorlardı[171].

P'u-ku boyunun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Mo-ho'ların batı komşusu idiler. Onların yaşadığı toprakların genişliği bin li olup Gobi Çölünün kuzeyinde yeşil bozkırlarda ikamet ediyorlardı[172].

Doğu Gök-Türk Devletinin 625 yılından sonra zayıflamayı yüz tutması üzerine başıboş kalan Bayırkular, P'u-ku, T'ung-lo, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler[173]. Ancak, bundan sonra 647 yılına kadar yaklaşık on sekiz yıl adlarından bahsedilmemektedir. Bu esnada Doğu Gök-Türk hakimiyeti ellerinde tutan Sir lara bağlanmış olmalılardı.

Bu yılda yani 647'de reisleri Ch'ü-li-shih İlteber bütün boy halkıyla birlikte T'ang imparatoruna itaat etti[174]. Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askeri valiliği ilan etti[175]. Reis Ch'ü-li-shih İlteber ise sağ muhafızları generalliğine getirilip askeri vali[176] tayin edildi. Böylece İzgil, Bugu, Tongra gibi boylarla Çin hakimiyetine girmişlerdi. Ancak, adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin idaresine karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Çin'deki T'ang imparatoru Chang Jen-t'ai

[168] KT D, 38; BK D, 26.
[169] KT K, 2, 3.
[170] TT 1081a; WHTK 2699a; TPHYC 198, 737.
[171] HTS 217B, 6139.
[172] not 36 ve 37.
[173] Bu bilgi sadece HTS 217B' s. 6140'da bulunmaktadır.
[174] TT 1081a; WHTK 2699a; HTS 217B, s.6140; TPHYC 198, s.737; Hsüe Tsung-cheng, s.228.
[175] Tu-tu-fu.
[176] Tu-tu.

adlı generali onların yaşadıkları yere göndermiş ve reislerinin başını kesip öldürmüş, neticede kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırmıştı[177].

682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde bağımsızlığını kazanan Gök-Türkler, devletlerini kurduklarında Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara tabi oldu[178]. 700'lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan'ın sert ve acımasız idaresi yüzünden diğer Türk boyları sık sık ayaklanıyordu. 710'dan sonra çıkan isyanlarda Bayırkular da görülmektedir. 710 yılında Türgi Yargun Göl'de Bayırku'lar ile Bilge ve Kül Tegin kardeşler savaştılar. İsyan eden diğer boylar gibi Bayırku'lar da Kapgan'ın zalimce idaresine karşı başkaldırmışlardı. Reisleri Ulug Erkin mağlup olunca yanındaki az sayıdaki askerle kaçıp gitmişti[179]. Onlardan ele geçirdiği Ak Aygır'a, Kırgızlarla yaptığı savaşta binmiş ve söz konusu at uyluğundan vurulmuştu[180]. 716 yılında Kapgan Kagan, bastırdığı bir Bayırku ayaklanmasından geri dönerken söğüt ormanında onlar tarafından kurulan bir pusuya düştü ve öldürüldü[181]. Onların yanında bulunan bir Çinli devlet adamı Ho Ling-ch'üan, Kapgan''n kesik başını Çin başkentine getirmişti[182].

716 yılında Bilge Kagan, Gök-Türk devleti tahtına oturduktan sonra kendi faaliyetlerini sayarken kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer tertiplediğini bildirmektedir[183].

Bütün bu faaliyetlerine rağmen Bayırkular her hangi bir siyasi kuruluş oluşturacak güç bulamadılar. Ancak, 742 yılında II. Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine bağımsız kalıp tekrar Çin'le temas kurabildiler[184].

Bayırkuların yaşadığı yerler güzel otlarla kaplı çayırlıklar idi. Asker sayılarının on binden fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı altmış bin çadır ile ifade edilmiştir[185]. Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilmiştir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan Deresi (ırmağı) geçiyordu. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar üç sene[186] beklettikten sonra ağaç

[177] HTS 217B, s.6140.
[178] Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir Dergisi*, s.232 vd.
[179] KT D, 34 ; L.Bazin, *Les Calendriers...*, s. 226; Kafesoğlu, s. 113.
[180] KT D, 35, 36.
[181] Liu, aynı eser, I, s. 171, 223 ; L.Bazin, s. 234.
[182] Taşağıl, Kapgan..., s.70.
[183] KT G 4; BK K,3.
[184] HTS aynı yer; WHTK 2699a.
[185] TPHYC 198, s.737'de ise altmış bin insan olarak bildirilmiştir. Bu rakam daha doğru olabilir.
[186] Bekletilen yıl sayısı HTS 217B'de üç yıl, WHTK ve TT'de iki yıl olarak belirtilmiştir.

taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunun bulundukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan taşı derlerdi. Bazı devlet adamları taşın yakınında ikamet ederler, çam taşlaştıktan sonra onlar için abide olurdu. İnsanları ağaç ayak (kabı) takarlar ve buz üzerine koyarak geyik avlarlar. Ekin ekme işine az oranda yapan Bayırkuların gelenekleri büyük oranda Töles boyları ile aynı idi. Ancak, dillerinde çok az farklılıklar bulunuyordu[187]

Basmıllar:

Basmılların adının Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları toprakların bir diğer adı Pi-la Ülkesi idi.

Basmıllar, 603 yılı dolaylarında bildirilen Töles boyları arasında gösterilmezler[188]. Buna rağmen yine de Suei hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölünün güneyi Kırgızların güney doğusunda dağınık halde yaşadıkları ifade edilmişti. Tun-huang'a 9 bin li (yaklaşık 4500 km) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. O sıralarda hane sayıları iki binden fazla idi[189].

Çin ile ancak 649 yılında ilk siyasi temaslarını kurabildiler. Her halde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Bulundukları yere göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a bulunuyordu[190]. Ondan da önce Gök-Türk kaganlığına tabi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kagan yirmi yaşında iken yani 703 yılında Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı[191].

Enteresan olan bir başka nokta Çin kaynaklarının 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsetmemeleridir. Bu durum fazla askeri güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta bulundukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Gök-Türk kaganı Ozmış'ı öldürdüler[192].

[187] TPHYC 198, s.738; HTS 217B, s.6140.

[188] Bkz. SS 84, s.1879,1880; PS 99, s.3203-4. Ayrıca bkz. Taşağıl, Töles..., s.234-244.

[189] TT 1083; WHTK 2717c.

[190] Chavannes, *Additionalles..*, s.19; Salman, Basmıllar ve Beşbalık bölgesinin Diğer kabileleri, *Marmara Üniv. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6,1991, s. 166.

[191] BK D,25; ayrıca bkz. H.Salman, " Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Kabileleri", s.165 vd.

[192] Tafsilatlı bilgi için bkz. Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten,* 236, s. 26-29.; D.Sinor, *The Cambridge History of Inner Asia*, Cambridge 1990, s.313.

Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kagan oldu[193]. Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Karşılığında Çin imparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak, aradan üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edildi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi sonra Çin başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang hanedanı imparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanları ise Uygur Kaganlığına tabi oldu[194].

Basmılların adı Şine Usu Yazıtında da beş yerde taşa kazınmıştır. 747'de Uygurların kaganı olan Bayan Çor (Mo-yen Ch'o), diğer unvanı Tengride Bolmış İl-etmiş Bilge Kagan kuzeydeki ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket etmişler, kagan onları ilk etapta durduramamıştı[195]. Çünkü, o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyordu[196]. Daha sonra muhtemelen 9. ayda mağlup etmiştir[197]. Bundan sonra ikinci kez daha onlarla savaşan Bayan Çor, onların gücünü tamamen azaltmıştır[198].

Basmılların adı XI. Yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında iki defa adlarından bahsedilir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir[199]. Yine Kaşgarlının zikrettiği ikinci Basmıl seferi yine aynı asrın ikinci yarısında müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından kırk bin kişilik ordu ile önce İli Irmağını arkasından Yamar (Emil) Irmağını geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki yedi yüz bin gayri müslim askere karşı tertiplenmiştir. Yedi yüzbin sayısı abartılı olmalıdır. Fakat, neticede Arslan Tegin, Yabaku ve Basmıllara karşı büyük bir zafer kazanmıştır[200]. Yine aynı asırda Çin'in kuzey batısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl boyunun adı geçmektedir[201].

193 A-shih-na adının burada kullanıması çok ilginçtir. Bu durum bize Basmılların Gök-Türk hanedanlığı ile olan yakınlığını sorusunu akla getirmektedir.

194 HTS 217B, 6143-44; WHTK 2717c.

195 Şine Usu, G,4.

196 Şine Usu G,5.

197 Şine Usu G,7.

198 Şine Usu,G 12, 13, B, 2.

199 DLT, I, s.459.

200 DLT,II, s.312, III, s.356; O.Pritsak, Karahanlılar mad. *İA*, VI, s.260; Salman, *aynı eser*, s.177,178.

201 Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1980, s.144.

Basmıllar sağlam yapılı sağlıklı enerjik insanlar idi. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok usta idiler Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onların zırhı kalkana benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise (parça) koyarlar (yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar. ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı. Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayık gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı[202].

Berçik:

Berçik boy ya da kavminin adı Kül Tegin'in cenazesine katılanlar arasında gösterilmektedir. Sogd' (Sogud)dan sonra Buhara'dan önce adları zikredilir. Onların İranlılar olduğu tahmin edilmiştir[203].

Bulak:

Kaynaklarda Bulakların menşei konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Yağmalardan bir kol olup sonradan Dokuz Oğuzlarla karıştıkları bildirilirken[204] diğer taraftan Mervezî'de Karlukların bir boyu olduğuna işaret edilmiştir[205]. *Divan-u Lugat it-Türk*'te de Bulaklar hakkında bilgi bulunmaktadır. Onların bir başka adı Elke Bulak'tır. Kıpçaklar tarafından esir alındılarsa da Ulu tanrı onları Kıpçaklardan kurtarmıştır[206]. Bulakların menşeyini tayin etmek zor ise XI. yüzyıl ortalarında Yukarı Çu boylarında ve Balkaş'ın batısında yaşadıkları tahmin edilebilir[207].

[202] TT aynı yer; WHTK 2717c.
[203] Tekin,s.23; Kafesoğlu, s. 120n; R. Giraud, *L'Empire De Turc Celestes*, Paris 1960, s.184,189; Klyashtorny, "A propos des mots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription Kul Tegin", *Central Asiatic Journal*, III,4, 1958, s.245-251.
[204] *Hudud'ül-alem*, s.96; Sümer, *Oğuzlar*, s.38.
[205] Sümer, aynı yer.
[206] DLT,I,s.379; Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.27.
[207] Sümer, aynı eser, s.38.

Çaruk:

Kaşgarlı Mahmud'a göre bu boy Kaşgar'ın doğusundaki Uygur sınırında oturuyordu. Oturdukları yerin adı Barçuk (Maral Başı) idi[208].

Diğer taraftan Çaruklug adlı bir kabilenin de mevcut olup bunun Oğuzlardan bir kabilenin bulunduğu bildirilmektedir[209].

Chiou-li:

Muhtemelen Chiou-li'ler Bizans'ın doğusunda gösterilirler. A-lan, Pei-ju, Fu-wen-hun boylarıyla birlikte yaşamaktaydılar. Toplam sayılarının 20 bin olduğu bildirilmiştir[210].

Ch'i-pi:

Bu boy ilk defa 603 yılı dolaylarında tarih sahnesinde belirmektedir. Söz konusu Ch'i-pi boyu o esnada Hami'nin güney batısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının Aktag denen bölgesindeki eteklere yakın yerde oturuyorlardı. Aynı bölgelerde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsi birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahiptiler[211].

598 yılından sonra gelişen olaylar ve Gök-Türk – Çin savaşlarının uzun sürmesi, Doğu Gök-Türk Devleti idarecilerinin eski kuvvetlerini toplama yönünde önemli adımlar atmaları, Suei imparatorluğunu Töles boylarını isyana teşvike sevk etmişti. Neticede Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri zayıflayarak hükümdarlarını kaybettiler. Batı Gök-Türk Devletinin başında Ch'u-lo, kagan olarak göründü[212]. Adı geçen kaganın zalimce idaresi ağır vergiler toplaması sakinleşen Töles boylarının baş kaldırmasına yol açtı. Özellikle boy reislerinin birkaç yüzünün sebepsiz yere öldürülmesi isyanın patlak vermesine sebep oldu (604). İşte söz konusu bu boylar arasında Ch'i-pi'ler önde geliyordu. İlteber unvanlı onların reisi Ko-leng, Ch'u-lo'yu mağlup edip T'an-han (Tafgan) dağında Baga Kagan unvanıyla ikamete başladı. Adı geçen kagan cesarette emsalsiz olduğu için halkının kalbini fevkalade kazanmıştı. Üstelik Karaşar, Hami, Turfan gibi şehir devletçiklerinin hepsi ona itaat etti[213].

[208] DLT,I, s.28, 30, 381; Şeşen, s.27.
[209] DLT,I, s.497, Şeşen, s.28.
[210] PS 99, s.3303; SS 84, 1880.
[211] not 37 ve ayrıca TPHYC 198,s.742' sadece Ch'i-pi'lerin asker sayısının 2 bin olduğu bildirilmiş, TT 1081b'de ise üç bin şeklinde ifade edilmiştir.
[212] Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.88-92.
[213] PS aynı yer; SS *aynı yer*.

O ölünce yerine oğlu He-li saltanatı devam ettirdi. 632 yılında Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp Batı Gök-Türkleri de iç karışıklıklarına sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-pi'ler, Çin ile temas siyasi kurdular. T'ang hanedanı imparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yerleştirdi ve topraklarına Yü-hsi eyaleti adı verildi. 653 yılında Çinliler, onları siyasi olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarı tutarak, Doğu Gök-Türk ülkesinde kurulan Yen-jan, büyük genel askerî valiliğine dahil edip, Ho-lan askeri valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına bir çok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edilmiştir[214].

Chü:

Chü boyu, Bayırkuların kuzey doğusunda yaşıyordu. Onlara göre beş yüz li yani yaklaşık 235 km. mesafede, altı günlük yolda idiler. Topraklarında ağaçların çok sayıda mevcut olduğu bildirilen Chü'ler otluk araziye sahip değillerdi. Ancak daha çok topraklarında yosun vardı. Otsuzluktan dolayı at ve koyun beslemeyen Chü insanları geyikleri evcilleştirmişlerdi. Geyikleri arabalara koşarlar ve sürerlerdi. Arabaları üç dört adam kullanırdı ya da binebilirdi. Geyiğin derisinden elbise yaparlar. Topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu[215].

Chü-hai:

Chü-hai boyu, Maveraünnehr'in kuzeyinde Arıs (Sır Derya'nın bir kolu) Irmağının yanında Ho-shih, Po-hu, Pi-kan, Ho-pi-shih, Ho-t'o-ssu, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi çok sayıda boylarla birlikte yaşıyordu. Otuz binden fazla asker sayısına sahip oldukları bildirilmektedir[216].

Ch'ü-tu-wei:

Çinliler tarafından ilk defa adlarından Suei hanedanı devrinde (582-617) haberdar olunan bu boy, Shih-wei kabilesinin kuzeyinde idi. Onların insanları çok uzun olup elbiseleri kısaydı. Saçlarını bağlamazlar, topraktan oyulmuş mağaralarda ikamet ederlerdi. Çok domuz hayvanı vardır. Koyun, at ve sığır gibi hayvanlar yoktu. Bu boyun menşeini

[214] HTS 217B,s.6142; WHTK 2699b.
[215] HTS 217B,s.6146; WHTK 2699b; TT 1081b.
[216] PS 99, s.3304; SS 84, s.1880.

tayin etmek zordur Fakat, Moğol ya da Türk-Moğol boyu olarak gösterilebilir[217].

Çigil:

X. asırdan önce Karlukların bir boyu iken bu asırda müstakil bir boy olarak görülen Çigiller, Isık Göl'ün kuzeyinde yaşıyorlardı. Bir kısmı da Taraz'a bir bağırım mesafede Çigil adlı şehirde yaşıyordu. Aslında onların şehri hakkında Karluk-Çigil arasında olduğu, mamur ve zengin, İslam sınırına yakın tacirlerinin de bulunduğu şeklinde kayıt bulunmaktadır. Bazılarının güneşe ve yıldızlara taptığına işaret edilmiştir[218]. 985'te yazılan Mukaddesî'nin eserine göre ise Çigil surları olan küçük bir şehirdi ayrıca camisi ve de çarşısı mevcuttur[219].

Daha sonraları Çiğiller üç kola ayrılmışlardı. Eski hayat tarzını devam ettirenler, Kuyaş'ta, bir kolu Toroz (Tolos) yakınındaki kasabada yaşarken, diğer bir grup da İli civarında oturuyordu[220]. Oğuzlarla Çiğiller sürekli savaşırlardı.

XI. yüzyılın ikinci yarısında da Maveraünnehir'de yaşayan Çiğiller vardı. Bu Çiğiller Karahanlı ordusunun esas nüvesini teşkil ediyordu. Daha sonra onların reisi Aynud-devle Selçuklu tabiyetine girmiş ise de umduğunu bulamadığı için ayrılmış, aynı yılda Semerkand'a çağırdığı Karahanlı prensi Yakub tarafından öldürülmüştür[221].

Kaynaklarda kalabalık ve varlıklı bir boy olarak gösterilen Çiğillerin iyi huylu, cana yakın, iyilik seven insanlar oldukları anlatılmıştır. Hatta İran edebiyatında dahi bu meziyetleri ile tanınmışlardı[222]. DLT'de Oğuzlar ile Çiğiller arasında sürekli bir düşmanlıktan bahis vardır[223].

Diğer taraftan Şine Usu Yazıtının güney cephesinin 11. Satırında Çiğil Tutuk adlı bir devlet adamının adı geçmektedir[224].

[217] WHTK 2717c.
[218] *Hududül-alem*, s.98-99; Şeşen, s. 66.
[219] Mukaddesî,274,275'ten naklen Sümer, s.36.
[220] DLT,I, s.393-394; Şeşen, s.27.
[221] İbnül – Esir, *İslam Tarihi* (terc.A.Özaydın), X, İstanbul, s.155 ; Sümer, s.36.
[222] F.Köprülü," Kay Kabilesi hakkında Yeni notlar", *Belleten*, VIII, 31 (1944), s. 444-452; Sümer, s.37.
[223] DLT, I, s.294.
[224] Şine Usu, G, 11.

Çik:

Kitabelerde 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlarla yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kagan, onlar üzerine sefer tertiplemiş ve Örpen adlı mevkide savaşmıştı. Neticede devlete bağlanmışlardır.[225]

II.Gök-Türk Devletinin yerine kurulan Uygur Kaganlığının da hükümdarı Bayan Çor (Mo-yen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı'nın kenarında onlarla savaşmıştır[226]. 751 ve takip eden zaman sürecinde bu sefer bir tutuku kumandasında bir ordu gönderdi[227]. Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, bu bölgeye tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, ışbara, tarkanlar tayin etmiştir[228]. Diğer yandan X. Asırda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür[229].

En-chü:

En-chü boyu, Bizans'ın doğusunda muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz boylarla birlikte Kafkaslarda yaşıyordu[230]. Bu boyunda Sabarlardan gelme ihtimali vardır.

Ezgiş:

On Oklara mensup olan topluluklardan gösterilen bu boy Fergana bölgesinde yaşıyordu. X. yüzyılda Balasagun'un batısındaki ordu-kasaba ve yöresinde yaşayan Türkmenler, Isık Göl'ün güney batısında oturan Barsganlar ve Fergana ile Özkend'de yerleşmiş bulunan Ezgişlerin de On Oklardan olduğu düşünülebilir[231]. Ancak, haklarında fazla bilgi yoktur.

Fu-lo:

Töleslerden gelen bu boy 600'lü yılların başında Tola Irmağının kuzeyinde Bayırku, Bugu, Tongra, Wei-ho gibi boylarla birlikte yaşıyorlar ve tek erkin idaresinde bulunuyorlardı[232].

[225] BK, D, 26.
[226] Şine Usu, D, 7.
[227] Şine Usu, D, 10, 11.
[228] Şine Usu, G, 2.
[229] Kafesoğlu, *aynı eser*, s.177.
[230] PS 99, s.3303; SS 84, s.1880.
[231] Sümer, *aynı eser*, s.22.
[232] PS aynı yer; SS aynı yer.

Fu-wen-hun :

Bu boy da Bizans'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda yaşayan gruba dahil idi[233]. Hakkında fazla bilgi yoktur.

Halaç:

Halaç adı tarih sahnesinde 886 yılından önce çıkmıştır. Daha doğrusu bu onların ilk görünüşleridir. Taraz'dan Yukarı Barshan'a giden yolun üzerindeki konaklar hakkında bilgi verilirken Cermiyye (Keşra Bas) denilen yerde Karlukların kışladıklarını, Halaçların da Karlukların yakınında bulunduğu İbn Hurdadbih tarafından bildirilmiştir. Daha sonra yine Türk illerinden söz edilirken artık Halaçların Ceyhun Irmağının Horasan tarafında olduklarından bahsedilir[234]. Demekki, bir kısım Halaç, Taraz'da kalırken önemli bir kütle Horasan'a geçmiştir. Horasan'dan güneye doğru ilerleyen Halaçlar, Sistan'a inerek orada yurt tuttular. Gazneliler ve Gorluların tabiyetine girdikten sonra Türk Delhi Sultanlığı devrinde de mühim roller oynadılar. 1290 yılında kurulan bu devletin 1320 yılına kadar parlak bir devir yaşamasına sebep oldular[235].

Türkmen: Oğuzlardır. Bunlara bu ismin verilmesinin şöyle bir hikayesi vardır. Zü'l-Karneyn, Semerkand'ı geçip Türk ülkeleri üzerine yürüdüğü sırada Türk hükümdarı Sû adında biridiydi... Hısn-su Balasagun yakınındadır. Kınık, Salgur, Halaç Türkmendirler[236].

Ho-ku:

Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte yaşıyor ve onlarla birlikte genel toplamda yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabiliyorlardı. Ch'i-pi boyunun kuvvetlenmesi üzerine muhtemelen onlarla birleşmişlerdi[237].

Ho-shih:

Töles listesinde adı geçen Ho-shih, Semerkand'ın (Maveraünnehr) kuzeyi, A-te Suyu' (Arıs Irmağı)nun yanında Po-hu, Pi-kan, Chü-hai,

[233] PS aynı yer; SS aynı yer
[234] Sümer, s.40.
[235] F.Köprülü, Halaç mad. İA,V/1,s.112-113; Sümer, *aynı yer.*
[236] DLT, III, s.304-307; Şeşen, s.29.
[237] PS aynı yer; SS aynı yer.

Ho-pi-shih, Ho-t'o-su, Pa-ye-wei, Ho-ta ve diğerleri ile birlikte ömür sürüyorlardı[238].

Ho-pi-shih:

Töles boyları listesinde gösterilen bu boy da Ho-shih'ler gibi Sır Derya'nın yanında Arıs Irmağı boyunda yaşıyordu[239].

Ho-t'o-su:

Töleslerden olan Ho-t'o-su'lar Semerkand'ın kuzeyinde Arıs Irmağı kenarında yukarıda bahsettiğimiz boy gurubuna dahil gösterilirler.[240]

Ho-ta:

Ho-ta'lar, Arıs Irmağı kenarında yaşayan Töles boyları arasına dahil idi[241].

Hsi:

Hunların başka bir kolu olarak gösterilen Hsi'ler Suei hanedanı devrinde Gök-Türk hakimiyetini zayıflaması üzerine Çin ile temas kurmayı başardı. Mo-ho'ların komşu toprağında bulunuyorlardı. Huang (Sarı) Suyu'nun kuzeyinde idiler. Bölgeleri Hsien-pi'lerin eski topraklarıdır. On binden fazla mükemmel askerleri vardır. Gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. İl Kagan (621-630)'a tabi oldular. Reislerinin unvanı erkindir. 630'lu yıllarda reislerini Çin'e gönderip T'ang hanedanına itaat ettiler[242].

Hu-hsie:

Hun'lar gibi doğudaki Töles boyları gurubu içinde yer alan Hu-hsie'ler, yirmi bin asker çıkaran birliğin içinde yer alıyordu[243]. 627'den sonra Hu-hsie'ler ise Tongra boyunun kuzeyinde bulunup on bin yetişmiş askerleri mevcut olduğu bildirilmiştir[244]. Halbuki iki kabileden müteşekkil olup birlikte oturdukları ve yetişmiş asker sayılarının yedi

[238] PS aynı yer; SS aynı yer.
[239] PS aynı yer; SS aynı yer.
[240] PS aynı yer; SS aynı yer.
[241] PS aynı yer; SS aynı yer.
[242] WHTK 2717c.
[243] PS 99 aynı yer; SS aynı yer.
[244] HTS 217B, s.6145.

bin olduğu ifade edilmiştir[245]. Diğer taraftan Çin sarayına geldiklerinde onların toprakları eyalet ve ilçe (chou, hsien)lere bölündü[246].

Hun:

En doğudaki Töles boylarının küçükleri olan Hun'lar, 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında bulunuyorlardı. Yanlarında Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil (Ssu-chie), Hu-hsie gibi yine küçük boylar yaşıyorlardı[247]. Töles boylarının en güneyinde olanı Hun'lar idi. Bunlar 630 yılında reisleri ilteber unvanlı A-t'an-chih liderliğinde Çin imparatoruna bağlılığını sundu. 647'de Sir Tarduşlar tamamen Çin'e itaat etti. Onların toprakları Kao-lan askerî valiliği adını aldı. Daha sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı[248].

İ-shih:

Töles boy grubuna dahil İ-shih'lar 603 yılında Batı Gök-Türk Devleti döneminde Tanrı Dağlarında yaşayan boylardandır[249].

Kanglı

Kanglıların adı 1200'lü yıllarda açıkça tarih sahnesinde görülmektedir. Anlaşıldığına göre bunlar Kıpçakların bir kolu idi. Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşıyorlardı[250]. Kaşgarlı Mahmud, Kanglı adlı bir Kıpçak başbuğundan bahsetmektedir[251].

Karluklar:

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında gösterilmektedir[252]. Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak, 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük bir boylar hareketi oldu. O sırada Batı Gök-Türk ülkesi hükümdarı

[245] TT 1081a; WHTK 2699b.
[246] WHTK 2699b.
[247] PS 99 s.3303; SS 84, s. 1879.
[248] HTS 217B, s.6141.
[249] PS 99 *aynı yer*; SS 84, s.1879.
[250] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s.7, 40-42, 52, 53, 130, 131 vs.; Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan* (terc. H.D.Yıldız). İstanbul 1981, s.510.
[251] DLT, III, s.379; Kanglıların 13. yüzyıldaki durumu hakkında ayrıca bkz. Cuveynî, s. 36, 145, 188, 305, 315, 337, 341, 381.
[252] HTS 217B, s.6143.

T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök-Türk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tabi oldular[253]. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki de bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.

Karluklar için başka bir dikkat çekici özellik yukarıda da sık sık işaret ettiğimiz 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesidir. Yani Karluklar, Töles gurubuna dahil edilmemiş olup, Gök-Türk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Gök-Türklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Gök-Türklere yakın en azından akraba bir boydur. Üstelik, Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Gök-Türk hanedanından gösterilirler[254]. Neticede Karlukların Gök-Türklerin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür.

Bu sırada üç kabileye ayrılıyorlardı: Mou-ts'e (Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu (P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi Altayların batısı Beşbalık'ın kuzey batısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı[255].

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Gök-Türk Devletinin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler[256]. Batı Gök-Türklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların baş kaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır[257].

Kaynaklarda Karluk adına bundan sonra 648 yılına kadar rastlanmaz. Doğu Gök-Türk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hakim olmaları, Batı Gök-Türk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılında yıkılınca bilindiği gibi Sir Tarduşlar, Çin tarafından tanınarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Bir kısım Gök-Türk ahalisi de onlara bağlanmıştı. Ancak, bu grup hanedandan gelen Ch'e-pi adlı beyi kagan yaparak kendi başlarına geçir-

[253] TFYK 964, 1b; CTS 199B, s.5344, ayrıca bkz.Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.80.

[254] WHTK 22725a; HTS 217B, s.6143.

[255] WHTK 2725a.

[256] CTS 194B, s.5181; HTS 215B, s.6057; TT 1077b; Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, PC, 14 1983, s.177; Salman, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981, s.170.

[257] TT 1077a.

mek istedi. Buna cesaret edememesine rağmen Ch'e-pi ortaya çıkan siyasî anlaşmazlıklara dayanamadı ve kaçarak Altay Dağlarının kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığındı. Üç bin süvariyle onu arkasından takip eden Sir Tarduşlar yakalayamadılar. Kendini oraya sığınarak kurtaran Ch'e-pi, toprağı düz, bol otlu bu geniş yerde gücünü artırdı. Zaten söz konusu bölge onun eskiden idare ettiği saha idi. Askerlerinin sayısı otuz bine ulaştığında oradan çıkarak etrafa siyasî otoritesini yaymaya başladı. Batısında To-ta-ling'de bulunan Karluklar, Yenisey Nehri kaynaklarındaki Kırgızlar ilk bağlananlardı. Sık sık Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyordu[258]. Daha sonra Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp, kendilerine rakip olmalarına izin vermek istemediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi'nin kendilerine bağlanmasını reddedince gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan kaldırmak istedi. Ancak, kendisi için kurulan tuzağın farkına varan Ch'e-pi, oğlu Chih-pi Tegin'i onun üzerine yollayıp öldürttü. Arkasından diğer Çinli general elçi An T'iao-ch'e da imha edildi. Çin imparatoru bu sefer Kao K'an adlı generali Ch'e-pi'nin üzerine yolladı ve bu general önce Uygur ve Bugu (Pu-ku) gibi boylarla işbirliği yaptı. Arkasından Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terkedip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu A-hsi Dağına ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak, hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına kaçtı. Fakat, Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı[259].

Neticede T'ang hanedanı kendisine karşı Doğu Gök-Türk ülkesinde başlatılan bir başka bağımsızlık hareketini daha bastırmış oluyordu. Arkasından bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar boyların yaşadığı yerlerde de askerî valilikler kuruldu[260]. Karluklar da teşekkül halinde bulundukları üç boy ile Çin'deki T'ang imparatoruna bağlandılar. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu

[258] Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s.40.

[259] TT 1073c; CTS 194A, s.5165; HTS 215A, s.6040, 6041; TFYK 986,1a; TCTC 198, s.6250; 199, s.6262, 6265, 6271, 6272; WHTK 2691; Liu, I , s. 155, 207, 210; Chang Jen-t'ang, s. 116-118; Liu İ-t'ang, "T'u-chüe Chüan Shih-hsi-k'ao", PC, s. 49-50.

[260] J.Hamilton, "Toquz Oguz et On Uighur", *Journal Asiatique*, 1962, s. 33-54; M.Mori, "On Chi-li-fa (Eltäbar/eltabir) and (İrkin) of the T'ie-le Tribes" , *Acta Asiatica*, 9, Tokyo 1965, s.53 vd, Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s.41-47.

kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hale gelmiş olmalılardı ki; onlar hakkında "Batı Gök-Türk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hale gelmişti" ifadesi vardır[261]. Bundan sonra "Üç Kabile Yabguluğu" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasî ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir. Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettiği müşahede edilmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Gök-Türk beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür[262]. Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Gök-Türk Devletinin doğu tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652'de Karluk ve benzeri boylarla Turfan'ı işgal etmişti[263]. Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler[264]. Az önce de belirttiğimiz gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin'e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenmediler[265].

Çin imparatoru Kao Tsung, 666 yılında kutsal T'ai Dağına ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudun ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu. Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı[266].

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin'e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karluklar nerede oldu ve ne yaptı şeklindeki bir soruya her halde onların 682'de kurulan II. Gök-Türk Devletine itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

708 yılından sonra Çinlilerin tahriki ve özellikle Kapgan Kagan'ın zalimce idaresi yüzünden çok sayıda boy bağlı oldukları II. Gök-Türk

[261] HTS 217B, s.6143; WHTK 2725b; Chavannes, 33, 67n2; Salman, s.173.
[262] Chavannes., *Documents..*, s.62; Salman, *Karluk*, s.73; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s.70.
[263] CTS 109, s.3293.
[264] HTS 215B, s.6060; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s.72.
[265] Salman, s.175.
[266] TT 198, 1073a; WHTK 2691b; HTS 215A, s.6042.

Devletine karşı isyan etmeye başlamışlardı. İşte bunlardan birinde 711 yılında hem Kapgan'a başkaldırdıkları gibi hem de Çin ile temas ettiler.

Karluklar 666'da Çin kaynaklarında en son göründükten sonra, ancak 714'te yeniden yer almaya başladılar. Bu yılın 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok- On Kabile)[267] ile birlikte Karluklar da Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Liang-chou'da Çin imparatoruna vassal olmuşlardı[268] Bu olaya kızan Kapgan Kagan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı[269]. 715 yılının 1. ayında Karluklar, Pei Ta-kan (Tarkan) adlı önemli bir devlet adamlarını göndermişlerdi. Karşılığında Çin imparatoru da ona "gerçekten cesur" ve Ko bölgesi prensliği gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkteki balık şeklinde bir para çantasını hediye olarak verdi. Bütün dostça gelişen Karluk-Çin münasebetlerinin neticesinde üç ay sonra üç Karluk boyunun bir gurubu bütün ahalisiyle T'ang imparatoruna iltica etti[270]. Tabii ki, Çinliler kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda kullanacaktı. Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Gök-Türk beyi kumandasında Türgişlerin üzerine gönderdi. Ancak, Türgişler kendilerini başarı ile savundu (719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kagan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta yine Gök-Türklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar[271] ve bu yüzden 4.ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar[272]. Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Gök-Türk beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştılar[273]. Karlukların, II. Gök-Türk Devletine karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Kapgan'ın 716 yılında ölümü üzerine onun idaresi de son buluyordu. Dolayısıyla devlete bağlı boylar da huzura kavuşmuş oluyorlardı Buna rağmen Çinlilerin tahrikleri neticesinde bazı isyanlar çıktı. 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta Karluklarla Gök-Türkler arasında Çin'e yakın yerlerde çarpışmalar meydana geldiğinde Tudun Yamtar'ın idare ettiği Gök-Türk ordusu Karlukları bir kez daha yendi[274]. Bu hadiseden

[267] Tu-lu'lardan Hu-lu-wu, Shu-ni-she kabileleri.
[268] TFYK; Chavannes, notes, s.29.
[269] Taşağıl, Kapgan, s.69.
[270] Liu Mau-tsai, I, s.258; Chavannes, *Notes*, s.30-31.
[271] KT, K, 2-4.
[272] TFYK 964, 11b, 12a.
[273] Chavannes, *Documents*, s.284.
[274] BK, D; 38.

742'ye kadar Gök-Türklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir. Çin hesabına başka varlık gösteremeyen Karluklar 728 yılının 9.ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memur ve Karluklardan İ-nan-ch'u Pei gibi bazı beyler Çin sarayına gelmişlerdi. Bu esnada diğerlerine olduğu gibi Karlukların reisine de Chung-lang-chiang unvanları verilirken, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi[275].

Bilindiği gibi 734'te Bilge Kagan'ın ölümünden sonra II.Gök-Türk Devleti gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kaganların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan Karluklar diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Gök-Türk Devletine karşı isyan edip kagan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı kaganlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar (Sağ) batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Gök-Türkler tamamen yok olmamışlar ve Wu-su-mi-shih'yı kagan seçmişlerdi. Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Gök-Türklerin arta kalanlarını yok etmeye çalıştı. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları saldırtarak, 744'te tamamen Gök-Türkleri ortadan kaldırttı[276].

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel (gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kagan'ı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu yani daha yüksek mertebe olan kesimi teşkil ettiler[277]. Üstelik Uygur Devletinin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı[278].

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk gurubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar[279]. 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar[280]. Arkasından Basmıllarla anlaşan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar[281]. Daha sonra Türgişler ve

[275] TFYK 975, 8b; Chavannes, *Notes*, s.48; Salman, s. 184.
[276] Lin En-hsien, s.10,29;Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, sayı 236, 1999, s.24-29.
[277] HTS 215B, s.6054 vd.; TCTC 215, s.6809 vd.
[278] Karabalasagun Yazıtı, 5; B. Ögel, Şine Usu Yazıtın Tarihi Önemi, s. 363.
[279] Şine Usu Yazıtı, G,2; Ögel, *aynı eser*, s.373.
[280] Şine Usu Yazıtı, G,1,2.
[281] Şine Usu Yazıtı, G,3.

Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat, Bayan Çor Kagan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı[282]. Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca[283] bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı[284]. Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cerayan etmiş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı[285]. Bahsettiğimiz son savaşların kesin tarihini tesbit etmek mümkün değil ise de bunların 751-759 arasında olduğunu söylemek imkanımız vardır. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devletine itaat etseler de daha başlangıçta 746 yılının 10. Ayında Tun-a-pao-i-chien Çor'u elçi göndererek, Çin'e olan bağlılığını arz etti[286]. 751 yılının 3. ve 11 aylarında yine elçi gönderdiler[287]. Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çinle yakınlaşmayı sürdürüyorlardı. Belki T'ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı Tun Bilge, 9.ayda, T'ang imparatoruna karşı isyan etmiş olan A-pu-ssu'yu yakalayıp Çin sarayına sundu[288]. Halbuki, A-pu-ssu isyan ettikten sonra yenileceğini anlayınca Karluklara sığınmış, onlar da onu hiç bekletmeden Çin başkentine göndermişlerdi. İmparator da onlara bir fermanla yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. Ayında Karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. Ayında bir mektup yollamışlardır[289].

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kagan Stupa (Beşbalık'ın kuzeyi)'yı aldılar. Zaten artık Onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştır[290].11. ve 12.asırlarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır[291].

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Gök-Türk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş siyasî birliğine ağır

[282] Şine Usu Yazıtı, G,7.
[283] Şine Usu G,10,12.
[284] Şine Usu, B,1.
[285] Şine Usu, B,2.
[286] TFYK 971,15b; Chavannes, *Notes*, s. 76.
[287] TFYK 971,18a; Chavannes, *Notes*, s.84.
[288] HTS 5,s.149; CTS 9,s.228; Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", s.30,31.
[289] TFYK; Chavannes, *Notes*, s.90.
[290] Chavannes, s.305; Lin En-hsien, s.302.
[291] Z.V.Togan, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi", İTED,IV,1-2,1964, s.58; Salman, "Karluk...", s.189.

bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716'da Karagöl'de Kül Tegin'in hücumuna maruz kalmışlardı. Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle işbirliğine gittiler. Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak'ta diğeri 717'de Talas'ta kurulan Kara Türgiş devleti idi[292].

Taşkent'te idarecisi Batı Gök-Türk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş devletiyle 740'tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkent'te İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasî birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve Yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkent şehir devletçiği Çin'in vassalı olduğunu kabul etti[293].

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkent Tudununu hapse attı. Tudun'un oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali yaklaşık 350 km.lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar (temmuz 751). İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Isık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi[294].

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Isık Göl tarafları ardından Talas Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk devleti kuruldu[295].

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslâm kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkan'ı Neyzek'in emrinde bir Karluk

[292] Bu konuda ayrıca bkz. *Qazaqstan Tarihi*, Almatı, s.307.

[293] Chavannes, *Documents*, s.142.

[294] V.Barthold, *Türkistan*, s.252 ; H.D.Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünce ler", s.71-82; D.M.Dunlop, "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", UAJbhr, 36,3-4, s.326-330.

[295] İbn el-Esir, V, 365; H.A.R. Gibb, *Orta Asyada Arap Fütuhatı* (türk.terc.) İstanbul 1930, s.80; Salman, "Karluk..",s.191; *Qazaqstan Tarihi*,s.307; P.B.Golden, "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge.*, s.343,348.

yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş kaganı Su-lu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı bilinmektedir. X. asırda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. Hududül-alem'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. XII. Asırdaki olaylarda Buhara Karlukları, Karahanlı Devletinde adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab, Kiş'de Karluklar Batı Karahanlı hükümdaları ile savaşırlar. Celaleddin Harezmşah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı asrın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır[296].

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Gök-Türklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun idi[297]. Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tabi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasîlerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek, Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kagan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti söz konusudur[298].

Aslan İl Türgig bu esnada onların hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu (780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi[299]. 791 yılında Karlukların Tibetlilerle işbirliği yapıp Kagan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Kara Balasagun Yazıtının Çince kısmında 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. 812 muhtemel tarihli hadisede ise ülkesine tecavüz eden Karlukları, Uygur hükümdarı Fergana'ya kadar hükümdarlarını ülkesini terk etmeye mecbur etmiştir. Neticede çok sayıda esir yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesi-

[296] *Hudud'ül-alem*, s.288; Togan, Eftalitlerin Menşeî Meselesi, s.60; Pritsak, Karahanlılar mad., *İA*, s.268; Salman, Karluk.., s.192-193.

[297] Kafesoğlu, aynı eser, s.138-139.

[298] Ayrıca bkz. Chavannes, *Documents...*, s.85; O.Pritsak, *Von den Karluk den Karachaniden*, s.270; Salman, s.194,195.

[299] Donuk, *aynı eser*, s.11.

ne dönmüştür. Bundan sonra Uygur kaganı Chin-chu-chi-huei'i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan IX. asrın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. Hudud'ül-Alem'e göre İli ve Isık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı[300]. Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline geçmişti[301]. Tibetlilerle 791'de ortak hareket ederek Kagan Stupa'yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Bundan sonra genelde ilişkileri dostça gelişti[302].

Batı yönünde Karluklar tabiki Abbasîlerle münasebete girişecekti. Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buralarını kaybetti. 772'de tekrar işgal ettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk Yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809'da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi'yi terketti. Halife Memun zamanında bu tip mücadeleler devam etti. Abbasîler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda kaldılar (811). 816'da Otrar'da Karluklar, vezir Fadl b. Sahl'a karşı ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusunun kendisi Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar IX. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samanî devletinden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürmesi onlara ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanîlerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dahil on beş bin kişi elde etti[303].

300 Hudud'ül-alem, s.287.

301 *aynı eser*, s.98.

302 H.Hoffmann, "Die Qarluq in der Tibetischen Literatur", *Oriens*, sayı 3 (1950) s.199 vd.; P.B.Golden, The Turkic steps.., s.350; Salman, Karluk... s, 200,201.

303 V.Bucher, Samaniler mad, İA, s.140; Barthold, *Türkistan*,s.285; R.R.Arat, Karluk mad., *İA*; Smagulov, Grigoryev, İtenov, *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı s.9-12; K.M.Baypakov, *Srednevekovie goroda Kazahstana*, Almatı, 1998, s.84.

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vurulmaya başlandı. Bu arada Oğuz Yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler[304].

Hudud'ül-alem'de Karluklara ait on beş yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maveraünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile, kuzeyinde Tuhsi, Çigil, Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerdi. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyut at ve çeşitli kürklerdi[305]. X. asırda Çırçık Irmağının, Narın Irmağının kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu[306]. Yine aynı asırda Karluk hükümdarları Atasagun unvanını taşıyordu[307].

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı devletinin esas kütlesini meydana getirmişlerdir[308]. Hatta Pendname'nin bildirdiğine göre Gazneli devletinin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır[309]. Karluklar zamanla Karahanlı devletine cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır[310]. Özellikle Katavan (Katvan) savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasana kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir[311].

Kıpçaklar:

Kıpçak ismi ilk defa Tobol-İşim ırmakları çevresinde tarih sahnesinde görülmektedir. O sırada İrtiş Irmağı civarında Kimekler yaşıyorlardı. Peçeneklerin de kuzeyinde idiler[312]. Kunlar ise Çin'in Kansu-

[304] Salman, s.199.
[305] *Hududül alem*, s.97,98; Gerdizî,s. 256,257'den Şeşen, s.63,64.
[306] G.Le.Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s.482.
[307] Donuk, s.32.
[308] Pritsak, Karahanlılar mad, *İA* ; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.139.
[309] E.Merçil, " Sebük Tegin'in Pendnamesi", İTED,VI,1-2,1975,s.222-227.
[310] İbnül-Esir, XI, s.80-84; Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa (terc. M.Öztürk)* Ankara 1999, s 305; Kafesoğlu aynı eser, s.140; R.R.Arat, Karluk Mad., *İA*,VI, s.351 vd.
[311] Kafesoğlu, Harezmşahlar, s. 52 vd.; Köymen, Büyük Selçuklu Devleti, II, Ankara 1954, s.326-329; E.Merçil, İlk Müslüman Türk Devletleri, s.69.
[312] Hududül alem, s.101.

Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunuyorlardı. Kunlar doğudan gelerek Kıpçaklarla ve Kimeklerle karıştı. 300 bin çadırlık bir halk gurubu kuzey batı Çin'den çıkarak Karahanlı ülkesine saldırmak istemiş, ancak Karahanlı hükümdarı Togan tarafından geri püskürtülmüşlerdi (1017/1018)[313]. Kıpçakların Türklerden bir cins olduğu Kaşgarlı Mahmud tarafından bildirilmiştir[314].

Kıpçaklar aslında XI. asırdan sonra İrtiş Irmağından Tuna nehrine Orta Avrupaya kadar uzanan geniş bir sahada önem kazanmışlardı. Bu önemleri bundan sonra üç kıtada asırlarca devam etmiştir. Ancak burada konumuzu ilgilendiren kısmı onların tarih sahnesine çıkışlarıdır. Kıpçaklar kaynaklarda bilindiği gibi Kıpçak (Kıfşak) (İslâm), Kun (Macar),Khartes (Ermeni), Polovets ve Polovtsı (Rus), Falben, Falones, Valani, Valwen, Pallidi (Alman ve diğer) Kumanos, Kumanoi, cumanus, komani (Bizanslılar ve Latinler) gibi adlarla anılmışlardır[315]. Bununla birlikte en yaygın kullanılan isimleri Kıpçak ve Kuman'dır. Esasında Kuman-Kıpçak birliği X. asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve kuzey batı Çin'den gelen Kunların (Sarılar) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Zaten Kuman ismi Kunların, Kıpçaklara dahil olmasından sonra başlamaktadır (1012-1013)[316]. Diğer taraftan Kuman ismine[317] Ermenice, Rusça ve Almanca kaynaklarda sarı, saman renginde olan sarı saç anlamları verilmiştir.

Kıpçaklar, IX.veXI. asırlarda İrtiş Irmağı, Balkaş Gölü civarından kuzey Sır Derya ve Orta-Batı Kazakistan bozkırlarında yaşıyorlardı[318]. XI. Asrın başlarında (1030'larda) İtil Irmağına geldiler[319].

Kırgızlar:

Kırgızların eski yurdu yani esas anayurtları Kögmen Dağlarının kuzeyi, Yenisey Nehrinin kollarından Kem havzası idi.

Kırgız adı etimolojik çalışmalarla etüd edilmiştir[320]. Ancak, günümüze kadar kesin neticelere hala varılamadığı görülmektedir. Bu filolo-

[313] İbn'ül Esir, IX, s.232-233; O.Pritsak, Karahanlı mad., *İA*, VI, s.256; L.Rasony, *Tarihte Türklük*, s.137 ; R.R.Arat, Kıpçak mad., *İA*,VI, s.714.

[314] DLT,I, s.494; Şeşen, s.28; P.B.Golden, s.277 vd.

[315] G.Moravcsik, *Byzantino-Turcica*,II, s.148 vd. Kafesoğlu,s. 175; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.183; L.Rasony, *Tarihte Türklük*,s.136,137; S.M.Ahincanov, *Kıpçaki*, Almatı 1995, s.4 vd.

[316] J.Marquart, *Über das volkstum der Komanen*, Berlin 1914; L.Rasony, aynı eser,s. 138

[317] Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, s.70.

[318] Ahincanov, s.155,156.

[319] Kurat, aynı eser, s.73.

[320] Mesela bkz.L.Ligeti, Kırgız İsminin Menşei, *Türkiyat Mecmuası*, I,1925, s.231-249; L.Bazin, *Les Calendriers Turc Ancien et Mediavaux*, Lille 1974, s.103; E.G.Pulleyblank, The Name of the Kirghiz, *Central Asiatic Journal*, 34, 1990, s.98-109.

jik mesele ise de araştırmaların neticesinde kelime anlamı olarak Kırgız adının kır-gezmek'ten veya Kırk Oğuz'dan geldiği konusunda önemli fikirler olduğunu söyleyebiliriz. Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa Ke-k'un olarak kaydedilmiştir[321]. Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra Chien-k'un şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz[322]. Gök-Türklerin ilk zamanlarında (555'lerde) Ch'i-ku[323], 648 yılı dolaylarında Chie-ku[324], Büyük Uygur Kaganlığı döneminde (744-840) Chie-ku, Hsia-chia-ssu, Chia-chia-ssu[325] ve Ho-ke-ssu[326] gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır. Fakat, WHTK'da[327] verilen Ho-ke-ssu okunuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. 603 yılı dolaylarında Töles boyları için verilen listede geçen He-ku'ların ki, bunlar Tanrı Dağlarındaki Pai-shan' (Aktağ)ın kuzey eteklerinde yaşıyorlardı[328].

Kırgız isminin son transkripsiyonu He-ke-ssu'ya yakınlığından dolayı söz konusu tarihte bu adla anıldıkları sonucunu ortaya koymaktadır[329]. Bu durum Kırgız ismi konusunda yeni bir fikir verdiği gibi aslında aşağıda bahsedilen onların Türk kökenli olmadıkları konusundaki iddialara en iyi cevaptır. Bunun yanında Kırgız adının yüzyıllar boyu devamlılığını göstermesi bir başka enteresan noktadır.

Kırgızların aslında Türk olmayıp VI. Asırda Türkleştiklerine dair ileri sürülen fikirlere kesinlikle katılmıyoruz[330]. Onların fikri esasında Kırgızların "yeşil gözlü sarışın veya kızıl saçlı olduklarına ve de kurttan türeyen kimselerden değildir" şeklindeki kayıtlara dayanmaktadır. Bunlardan başka diğer eski Türk boylarıyla kültürel açıdan her hangi farklı bir tarafları olduğu konusunda kayıt yoktur. Üstelik kurttan türeme rivayeti ile ilgili bilgiler sadece Gök-Türklere değil, Kao-ch'e'lara ve Wu-sun'lara aittir. Gök-Türk döneminde kurt yani A-shih-na'ya bağla-

[321] SC 110, s.2893 HS 94A, s.3753.
[322] HS 94B, s.3800; HTS 215B,6149; WHTK 2724a; TC 6729c.
[323] CS 50, s.909.
[324] CTS 194A, s.5165; HTS 215A, s.6041.
[325] WHTK 2724a,b; TC aynı yer; HTS 217B, s.6149-6159.
[326] WHTK 2724b.
[327] 2724a,b.
[328] SS 84, s.1879; PS 99, s.3303.
[329] TFYK 996, 6a.
[330] W.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s.vd; Eberhard, *aynı eser*, s.67-70; A.P.Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and its Cultures*, Massachusetts 1959, s.41.

nanlar yalnız hanedandır[331]. Bunun yanında çok sayıda diğer Türk boylarının kurt efsanesiyle ilgisi bulunmamaktadır (Töles boyları, Türgişler, Sir Tarduşlar, Bayırkular, Oğuzlar, Uygurlar, Karluklar ve benzeri küçük boylarda). Dolayısıyla kurttan türeme rivayeti yok diye Kırgızları Türk asıllı saymamak kanaatimizce doğru değildir; ayrıca Eberhard "Türklerden değildir demekle"[332] sadece Gök-Türk hanedanlığının bağlı olduğu kabileden gelmediğine işaret etmiştir. Renk açısından farklı olduklarının bildirilmesi de Kırgızların başka bir etnik kökenden geldiklerini göstermez. Çünkü Hazarlar, Bulgarlar, Kuman-Kıpçaklar tarihî kaynaklarda sarışın ve mavi gözlü tasvir edilmişlerdir. Diğer taraftan Türk adını taşıyan I. Gök-Türk devletinin meşhur kaganı Mukan (553-572) dahi Çin kaynaklarında "kızıl yüzlü, renkli gözlü (donuk cam gibi)" ifadesiyle anlatılmıştır[333]. Bizim görüşümüzü destekleyen en önemli delil Kırgızların ortaya çıktığı bölgenin yapılan arkeolojik kazılar neticesinde en eski Türk yurdu olarak belirlenmesidir[334]. M.Ö. 2500-1700 arası Afanasyevo sonra 1700-1200 arası Andronovo kültürlerinin temsilcilerinin Türk soyunun proto-tipi olduğu anlaşılmıştır[335].

Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun İmparatorluğunun Shan-yü'sü Mo-tun zamanında zikredilmişlerdir[336]. Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k'un ismiyle adlandırılıyorlardı. Muhtemelen M.Ö. 203 yılı dolaylarında adını saydığımız diğer kabilelerle bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Altay dağlarının kuzeyinde Kem ırmağı civarında yaşıyorlardı[337].

M.Ö. 46 yılında Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kamışlardı. Bu sefer Chien-k'un adıyla zikredilen Kırgızlar, Chih-chih tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine 7 bin li (3710 km) mesafede bir yere çekilmişlerdi. Güneydeki Kuca (Ch'ü-she)'ya ise beş in li (2650 km) uzaklıkta idiler[338]. Söz konusu bölge Altay dağlarının kuzeyine ve Tannu-ola (Sayan) Dağlarının batısına düşmektedir. Kırgızlardan haber alamadığımız bunun öncesi devirde Wu-sun'ların yaşadığı Isık Gölün kuzeyine doğru

[331] CS 50, 907vd.; SS 84, s.1864; PS 99, s.3285 vd.

[332] aynı yer

[333] CS 50, s.909; TT 1068a; WHTK 1867b; TFYK 997, 2a; ayrıca bkz. Liu,I, s.15 vd.; A.Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.26.

[334] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.B.Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.7-28.

[335] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.47-48.

[336] SC 110, s.2893; HS 94A, s.3753.

[337] HS 94B, s.3800.

[338] HTS 217B, s.6149; TC 6729c; WHTK 2687a.

yayıldıkları ve Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

M.Ö. 99'da iki Çinli general Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-ling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler[339]. Bunlardan başka Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

Kırgızların, Gök-Türk Devletinin kuruluşundan itibaren tarihî metinlerde yeniden yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Gök-Türk Devleti kurulmadan önce menşe efsanelerinde adlarına tesadüf edilmektedir. Gök-Türklerin ikinci menşe efsanesinde Abakan nehri ile Kem Nehrinin arasında yaşadıklarından bahis vardır. Buna göre: "Gök-Türklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) Suyu arasında yaşıyorlardı"[340]. Efsanevî kayıt olması sebebiyle fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde Kem Nehri ile Abakan Irmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca bu bilgi Kırgızların Türk olmadıkları ileri sürenlere karşı, Gök-Türklere olan yakınlığını göstermesi açısından son derece mühimdir.

552 yılı dolaylarında Gök-Türk devletinin kuruluşu esnasında Kırgızların adı tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Ancak, 553 yılında Gök-Türk devletinin başına geçen Mukan Kagan, 555 yılında devletini hızla büyütmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine her hangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kagan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak "itaat altına alındı" ifadesinin kullanılması[341] onların kendiliğinden hızla yükselen Gök-Türk Devletine bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

568 yılında Bizans elçisi Zemerkhos, Batı Gök-Türklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulmuştu[342].

[339] Li Ling'in biyografisi HS 54 s.2450-58'de bulunmaktadır.
[340] CS 50 s.908; PS 99, s.3285; TT 1067c.
[341] TCTC 166, s.5140; CS 50, s.908;PS 99, s.3285; TT 1067c.
[342] L.Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (trc. S.Karatay) Ankara 1986, s.66.

572 yılında Mukan Kagan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı. Çin kaynaklarının haber vermediği bu hadiseyi Orhun Abidelerinde bulabiliyoruz[343].

630 yılında Batı ve Doğu Gök-Türk devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmışlardı. Neticede Orta Asya' yaşayan Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi idi. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından idare ediliyorlardı. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Gök-Türk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız (Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi[344]. Daha sonra kendini kagan ilân eden söz konusu tegin Çin'deki T'ang İmparatorluğunun entrikaları neticesinde pasifize edilmişti. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler neticesine Karluk, Sir Tarduş, Bugut (P'u-ku) ve benzeri Türk boylarını elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Arkasından reisleri ilteber unvanlı Shih-po-ch'ü A-chan adlı şahıs T'ang sarayına geldi. İmparator T'ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız (Chien-k'un) askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi ilteber, askeri vali ve sol istihkam (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator Kao-tsung zamanında (650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler[345].

708 yılında Kırgızlar tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye verdiler. 758'de Uygurlar tarafından yenilerek itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kaganlığına dahil olduklarından Çin ile resmî temas kuramamışlardır. Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı Chia-chia-ssu şeklinde değişti. Anlamı sarı-kızıl yüzlü demek idi. Bu esnada Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran (Ta-shih) gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar vermişlerdi. Zamanla Uygurlar kuvvetten düşünce A-je kaganlığını ilan etti. Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş ede-

343 KT, doğu,4 ve BK,doğu, 5.
344 CTS 194A, s.5165; HTS 215A, s.6041.
345 HTS 217B, s.6149; TC 6729c; WHTK 2724c.

mediler. Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho), Kırgız kaganı A-je'ya rehberlik ederek Uygur kaganının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kaganı Ho-sa öldürüldü (840). Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmuştu. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T'ai-ho prensesleri Kırgızların eline geçti. Daha sonra Kırgız kaganı kendi merkezini Burası Uygur kaganının merkezine on beş günlük mesafede olan Lao Dağının güneyine nakletti[346]. 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li genişliğindeki bir alana yayılan kütleden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı. Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında kaganlığını ilan ederek ordugahını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.

Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kaganı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, adı geçen prensesi ele geçirdi[347].

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara yirmi bin ölçek tahıl vermiş, fakat yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Akabinde Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve istikrarlı bir devlet kuramadılar[348].

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kaganlığına son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların kaganı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha göndererek, T'ai-ho prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere izin istediler[349]. Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde idi.

[346] HTS 217B, s.6149-50; WHTK 2724c.

[347] TFYK 997, 14a; TCTC 246.

[348] Bu hadiselerin teferruatı için bkz. Li Te-yü, s.47 vd.

[349] TCTC 246: gönderilen elçinin adı T'a-pu-he-tsu idi ve bu elçi Çinlilere şöyle dedi: "Daha önce T'ai-he prensesi size teslim etmek için Tu-lü-shih-he ve diğerlerini göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç haber gelmedi. Onlar sarayınıza kadar varabildi mi? Yoksa kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiçbir şay bilmiyoruz. Şimdi biz ordularımızı göndererek aramaya çalışıyoruz. İster göğe

Buna rağmen Üge Kagan her firsatta T'ang imparatorluğu topraklarına saldırıyordu. Neticede çeşitli entrikalarla Üge Kagan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri altındaki boylarla harekete geçerek Üge Kagan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-ho prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler[350]. Adı geçen elçi üç sene sonra T'ang hanedanı başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlamasını emretti. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. Fermanda imparator Kırgız kaganının sağlık başarı ve mutluluk içinde olmasını diliyor ve sonra, onun başarılarının ününün Çin sarayının kapılarına kadar ulaştığını belirtiyor, arkasından Kırgız kaganının cesaretini, aklını kabiliyetini övüyordu. Bundan sonra tarihin derinliklerinden o vakte kadar meydana gelen Kırgız-Çin ilişkilerini açıklayarak, bütün yabancı kavimlerin Çin'e tabî olduğu zamanları vurguluyordu. Sonra kendi tahta çıkışından ve Kırgızlarla eski münasebetleri devam ettirmek istediğinden bahisle Uygurların, 742 senesinden sonra aralarını ayırdığını söylüyordu. Uygurların Çin'e çok zarar verdiğini fakat, T'ang hanedanına en sıkışık anlarında yardım ettiğini (Çin'deki isyanların bastırılması sırasında) ifade ederek şimdi Çin'in sınırlarında sığıntı olarak yaşadıklarını vurguluyordu. Kırgızlar tarafından mağlup edilince Çin'e yaklaştıklarını fakat onların yardımlarına rağmen Çin sınırlarını sık sık taciz ettiklerini ve ani baskınlar düzenlediklerini ve bu yüzden Liou Mien adlı kumandanın onlara baskın yapıp Kırgızların sorduğu T'ai-ho prensesi kurtardığını ve Uygurların dağıldığını bildiriyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine karşı hücuma davet ediyor, bu şekilde iki ülkenin arasının dost olabileceğini ve barış içinde yaşayacaklarını açıklıyordu[351]. Bu yılın haziran ayında ise Wen-

çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız. Bundan başka Kara Irmak (He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca onların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık Ta-tan gibi beş kabilenen yerlerini elde edeceğiz."

[350] CTS 18A; HTS 217B, s.6150. Bu arada HTS göst.yer de Chu-wu'nun kabile adı (soyadı), He-su'nun ise He-cesur, Suo'nun –sol olduğu şeklinde ve tam olarak çok cesur ve sol tarafından ok atan bir şahsiyet şeklinde enteresan bir açıklama vardır.

[351] Bu konuda bkz. Tsai Wen-shen,155-159; TCTC 247.

wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş, imparatordan eğer Uygurlar ile Hei-ch'e-tzu'lara saldırırlarsa kaganlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı[352]. Aynı yılın başında Çinli devlet adamı Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi (Kuca) ve Beşbalık (Pei-t'ing)'a taarruz ettiklerini anlıyoruz[353]. Bunun üzerine Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı. Neticede Kırgızlara sefer düzenlenmemesine karar verildi (Çinliler çekiniyor)[354]. Çin imparatoru onların bu isteğine başka bir istekle cevap verdi. Onların isteği Kırgızların, Çin adına Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine hücum etmeleri idi. Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulunduklarında Çin imparatoru aynı cevabı verdi ve ancak, onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kaganlığını tanıyacağını bildirdi. Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılıyor.

844 yılın martında nihayet Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler. Kırgızların elçi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş şerefine eğlenceler düzenlenmişti [355].Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücuma geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri halinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu'ların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı. Kırgız kaganı A-je sonbaharda atların güçlenmesi fırsat bilerek Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız Kaganına Tsung-ying hsiung-wu ch'eng-ming Kagan unvanını vermek üzere bir elçiyi göndereceği sırada Çin imparatorunun kendisi yani Wu-tsung öldü. 845 yılının nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılmıştı. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetinde idi[356]. Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kagan olarak tanındığı belgeyi götürecek olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni imparatorun vazgeçmesini sağladı (846)[357]. Ancak, 847 yılında Li Ye başkanlığında bir

[352] TCTC 247.
[353] TFYK 994,1b.
[354] TCTC 247 ve de Tsai Wen-shen,148-150,152-153.
[355] TFYK 980,19b; Tsai Wen-shen, s.164-172; TCTC 247; CTS 18B; HTS 217B, s.6150.
[356] HTS 217B,6150; TCTC 248.
[357] HTS 217B, s.6150; TCTC 248.

elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kaganlarına Ying-wu ch'eng-ming Kagan unvanını tevcih etti[358].

Bu arada Hei-ch'e-tzu kabilesine kaçan Üge Kagan, maiyetinin iyice azalması sebebiyle bundan sonra varlık gösteremedi. Etrafındaki insanların sayısı üç bine kadar düşmüştü. Kendi veziri İ-yin Çor tarafından Chin-shan (Altay Dağları)'da öldürüldü. Yerine kardeşi O-nie Tegin geçtiğinde artık Uygurların bu kısmı Moğol Hsi kabilesine bağlanmıştı. Çinliler Uygurların peşini bırakmıyordu. Nitekim 847 yılında Chang Chung-wu adlı kumandanı göndererek, Moğol 'leri ağır bir bozguna uğrattılar. Açıkta kalan Uygurlar bu sefer beş yüz kişi halinde başka bir Moğol grubu olan Shih-wei'lere sığındılar. Çinliler, Shih-wei'lere de baskı yapınca O-nie Tegin, neticede karısı Ko-lu ve oğlu Tu-ssu Tegin ile dokuz kişi ile birlikte batıya doğru kaçtı. Arta kalan Uygurlar yedi kola ayrılarak Shih-wei'ler tarafından idare altına alınmıştı. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından alınıp Gobi Çölünün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar[359].

863 yılında Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını göndererek dediler ki:" Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hakimiyetine döndürmek için Uygurlara taaruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz". Fakat, imparator bunu kabul etmedi[360].

866 yılının sonunda Kırgızlar, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek " biz değerli atlarımızı göndererek elçinizi karşılayacağız. Ayrıca Çin takvimi göndermenizi istiyoruz" dediler[361]. 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, en sonuna kadar Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu vakitten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar[362].

[358] TFYK 965,15a; TCTC 248; CTS 18B; HTS 217, s.6150.
[359] CTS 195A ; TCTC 248 ; HTS 217B, s.6150.
[360] TCTC 250.
[361] TCTC 250.
[362] HTS 217B, s.6150,6151.

Buraya kadar bahsettiğimiz Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir[363]. İlteriş Kagan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaştılar. On-ok ve Kırgızlar Altay dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Gök-Türk kaganı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Gök-Türk ordusu 696-697 kışında Kögmen Dağlarını aşarak, Yenisey Nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü[364]. Ölen Kırgız kaganına atfen 716 yılında Kapgan Kagan, Bayırku'lar tarafından öldürüldüğü zaman yeni kagan Bilge tarafından onun adına balbal dikildi[365].

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang imparatorluğu ile temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmalılar ki; 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler[366]. 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan İnançu Çor gelmişti[367].

Gök-Türk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk kagan Bayan Çor (745-759) devletin birliğini sağlamak maksadıyla Kırgızlarla savaşmıştı[368]. 779 yılından önce Bögü Kagan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan (779-789)'dan da ağır bir darbe yediler[369].

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kagan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti[370].

[363] KT, D,4,14,15,17,18,21,24,25,36, K,13; BK, D,5,12,15,17,20,26; T,I,2,4,5,6, Suci 1-11; Şine Usu 10.

[364] KT,D, 17-18; BK, D,15,17;T,I,3,4,6, 5.

[365] KT,D,25;BK,D,20.

[366] KT, D,35,36; BK,D,26,27. Ayrıca bkz. R.Giraud, *L'empire Des Turcs Celestes*, Paris 1960, s.175; L. Bazin, *aynı eser*, s.226.

[367] KT, K,13.

[368] Şine Usu, doğu,10; ayrıca bkz. Ögel, Şine Usu Yazıtının tarihi Önemi, *Belleten*, sayı 59, 1951, s.361-379;G. Çandarlıoğlu, *Otüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (I.U. yayınlanmamış doç. tezi) İstanbul 1972, s.26.

[369] Suci, 1-11.

[370] Orkun, s.234 vd.; Çandarlıoğlu, *aynı eser*, s.126.

İslâm kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey nehrinin doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maveraünnehr'e Kırgız ülkesinden kervan gelirmiş. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar (kayın) ve benzeri idi. Oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve bir çok ticaret malı giderdi. Kırgız kaganı Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler, çadırlarda keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar, ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Kırgız Hakan'ının oturduğu Kemekâs kasabası bulunuyordu. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk misk ve hutüvv (boynuz) elde emek için avlanırlardı[371].

DLT'de de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu vurgulanmıştır[372].

Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda seksen bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerini öğreniyoruz[373]. O sırada doğularında Kurıkan'lar, güneylerinde Tibetliler, güney batılarında ise Karluklar bulunuyordu. Gelenekleri büyük oranda Gök-Türklerle aynı idi[374].

Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli, bataklık idi. Kışın kar yığılırdı; yani çok yağardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl Saçlı, açık tenli yeşil gözlüdürler. Siyah saçlılara şanssız derlerdi. Kadın çok erkek az idi. Değerli taşlardan dizili küpeler takarlar, geleneklerine sıkı sıkıya geleneklerine bağlıdırlar. Erkekler ellerine kadınlar boyunlarına dövme yaparlardı. Eğlence ve şehvete düşkündürler.

Yıl başına Mao-shih (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman birimi (mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla kaplan derler. İklimleri çok soğuktur. Büyük ırmakların yarısı dahi donar. Darı buğday ve benzerlerini ekerler. Ezme suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyvaları yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar at başı (reis) olurlar. Develeri, sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir.

[371] *Hudud'ül-Alem*, s. 96-97; Gerdizî, Zeynül ahbar; s.260-261; Avfî, Camii ül Hikâyât, s.488'tan Şeşen,63,64,75,91.

[372] DLT,I,381;Şeşen, s.28.

[373] TT 200.

[374] TT aynı yer; TPHYC 199, s.727.

Yabani hayvan olarak vahşi at, Ku-t'u[375], sarı koyun, koç, kara kuyruk, geyik bulunur ki, kara kuyruklar ala geyiklere benzer ve kuyrukları daha büyük ve siyahtır. Balık olarak yedi-sekiz kadem (ayak) uzunluğunda Mie vardır. Mo-ken'ların ise kemikleri (kılçık) yoktur ve ağızları çenelerinin altında bulunur.

Kuş olarak kartal, yabanî ördek, saksağan ve yabanî kaz vardır. Ağaç olarak, çam, kayın ağacı, kara ağaç, söğüt ve P'u çamı bulunmaktadır. Öyle yüksektirler ki; ok atılsa tepesine ulaşmaz. En çok kayın ağacı bulunur.

Maden olarak altın demir ve kalay çıkmaktadır. Her yağmurdan sonra demir elde edilir. Chia-sha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılır ve bunlar Gök-Türklere ulaştırılırdı.

Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imâl ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar.

Onların reislerinin unvanı A-je idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı. Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takar. Ucu sivri süslü altı tarafı bükülmüştür.

Halkının (maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severlerdi. Milletin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imâl edilir. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan getirilirdi.

A-je, Yeşil Dağ (Ch'ing-shan)da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t'e Ch'ih-t'o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar. Askerler vazifeye çağrıldığında hepsi harekete geçerler. Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı.

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. Bunlar, başbakan (hsin-hsiang),tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), takan (Ta-kan) gibi altı makam bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. General ve takan

[375] Yaban sığırı olabilir.

olarak kimse tayin olunmamıştı. Kabilelerin hepsi at kımızı ile et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yerdi.

Musıkî aleti olarak, flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plaka ve ziller vardır.

Oyun olarak deve ve arslan oyunları, at oyunları ve ip oyunları bulunuyordu. Zamana bakmadan ruhlar arasında sadece otlara sulara kurban sunarlar. Sihirbazlarına kam derler. Evlenirken at ve koyun başlık parası olarak verilir. Zenginleri yüz veya bin koyun ile at verirler. Biri ölünce yüzlerini kesmezler. Sonra ceset yakılır, külleri ve kemikleri bir yıl sonra toprağa gömülür. Gömme işlemi sırasında yine ağlaşırlar. Kışın ağaç kabuğundan örtülü evlerde otururlar.

Onların yazı dilleri tamamen Uygurlarla aynıdır. Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilir. Hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilir. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar bunu taşırdı.

Kırgızların başbuğu A-je'nın merkezinden Uygurların merkezine deve ile kırk günde gidilebilirdi. Oraya giden elçiler, T'ien-te bölgesinden geçerek batıya (sağa) iki yüz li gittikleri zaman Batı Shou-chiang-ch'eng adlı şehre varırlardı. Buradan kuzeye üç li gidildiğinde P'i-t'i-ch'üan adlı pınara varılır. Pınarın kuzey batısından Uygur merkezine bin beş yüz li mesafe bulunmaktadır. Burada doğuya ve batıya giden iki yol vardır. Pınarın kuzeyinden giden yol doğu yoludur. Uygur merkezinin kuzeyine altı yüz li gidildiğinde Hsie-e adlı nehre ulaşılır. Nehrin kuzey doğusunda Hsüe-shan (kar dağı) vardır. Orada su ve pınarlar çoktur. Ch'ing (yeşil) dağının doğusunda Chien (Kem) nehri bulunmaktadır. Nehir tamamen kuzey-doğu istikametinde akar. Doğuya gidildiğinde Po-ma T'u-chüe (Gök-Türklerin)'lerin topraklarına varılır ki; onlar Tu-po, Mie-lie-ko, Wo-chih olmak üzere üç boydurlar. Onların da reislerine erkin denir. Kayın ağacı kabuğundan odalarını örterler. Büyük bir kısmı attan çok iyi anlar. Tahtadan yapılmış at üzerinde hızlı giderler. Bir ayağını tahta üstüne koyup koltuk değneğine dayanarak yüz adım giderler. Onlar geceleri yağma yaparlar, gündüzleri dağılırlar. Kırgız ülkesi onları itaat altına aldı. Kırgızlar eskiden çok kuvvetli bir devlet idiler. Toprakları Gök-Türklerinki kadar vardı. Gök-Türkler kızlarını onların reisleriyle evlendirdiler. Onların ülkesinin doğusu Kurıkan, güneyleri Tu-fan (Tibet), güney-batıları Karluklara kadar dayanıyordu.

Başlangıçta Sir Tarduşlara tabî idiler. Sir Tarduşlar bir ilteber vasıtasıyla onların ülkesini idare etti. Onlar şeflerinden Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarını taşıyan üç kişi tarafından beraberce idare ediliyorlardı. Onların ülkesi o zamana kadar Çin ile temasa geçmeye hiç teşebbüs etmemişti[376].

Kimekler:

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi Şad Tütik unvanı taşıyordu[377]. 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı[378]. X. ve XI. asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı[379]. İrtiş ve Tarbagatay'da IX-X. asırlara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır[380].

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikir ilim aleminde kabul edilmektedir[381]. Gök-Türkler ve Uygurlar zamanındaki Çik'lerin devamı da sanılmaktadır[382]. Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskun sahanın bir kısmı bulunuyordu[383].

Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy halinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıpçak, Ankaz ve Eclâd idi[384]. Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir[385]. Ancak, Hudud'ül Alem'de

[376] Kırgızların kültürü hakkında en teferruatlı bilgi WHTK 2724a,b,c,2725a'da bulunmaktadır.

[377] Qazaqstan Tarihı, s.322.

[378] Gerdizî, Zeyn'ül-ahbar'dan naklen, Şeşen, s.73.

[379] R.Şeşen, İbn Fazlan Seyahatname, s.90,91.

[380] Arslonva F.H.-Klaştorny S.G., "Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtişya", *Tyurkologiçeskii Sbornik*, 1972,Moskova 1973, s.306-315.

[381] J.Marquart, *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin 1914; A.N.Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul s.191.

[382] Bilge, D,26;Şine Usu, D,7,11; Kafesoğlu.. s.177.

[383] Şeşen,s.66; Ahincanov, *Qıpçaki*, s.154 vd.

[384] Gerdizi'den naklen, Şeşen,s. 73; ayrıca F.Sümer, Kimek Mad., *İA*,VI, s.809-810; E.Buharalı, Kimek Hakanlığı, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, s.263.

[385] Moğolların Gizli Tarihi, s.54,55,143.

Kimeklerin 11 boy halinde yaşadıkları belirtilmiştir[386]. Fakat, boyların hepsinin adı yazılmamıştır.Sadece Hıfçak (Ifçak), Karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklarca bu bilgi teyid edilmemiş (Taraz'dan bu şehre sekensen günde gidilirmiş), aksine köylerinin dahi olmadığından bahsedilmiştir[387].

Kimeklerin yazın süt içtikleri kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine Hudud'ül Alem'de onların hükümdarının hakan unvanı taşıdığı söylense[388] de Mücmelüt-tevarih'e göre reisleri Tutug unvanı taşıyordu[389].

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlarlardı. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı[390].

916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) devleti kurulunca kuzey batı Çin yani Ordos'taki Kunlar (sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar[391].

XI. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu asırda Yimekler hala İrtiş civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsal idi[392]. Hatta Gerdizî'ye göre ilâh idi.

XII. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezmşah ordusunda yer aldılar[393].

Diğer taraftan Yimâk (Kimâk) Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara mensup idiler[394].

[386] Hudud'ül Alem, s.100.
[387] Mervezî'den naklen Sümer, s.42; Şeşen, *İbn Fazlan*, s. 104-105.
[388] *Hudud'ül-alem*, s.100; Şeşen, s.67.
[389] *Mücmelüt-Tevarih*'ten Buharalı, aynı eser, s.264.
[390] Mervezî,'den Şeşen, aynı eser, s.104.
[391] V.Minorsky, Sharaf a l-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and İndia, London 1942, s. 18; P.B:Golden, s.279; G.Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Tai-pei 1967, s.43.
[392] DLT,I, s.325.
[393] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s.40,131; Köprülü, Harizmşahlar, *İA*,V/1, s.265-296.
[394] DLT,III, s.29; Şeşen, s.28.

Kuei-kuo:

Haklarında fazla bilgi bulunmayan ve her hangi bir siyasi olaya ya da savaşa karıştıkları görülmeyen Kuei-kuo'ların haklarında bilgi oldukça azdır. Yine de aşağıdaki gibi bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Kuei-kuo, Po-ma'ların (Benekli Atlıların) batısında altmış günlük yoldadır. O ülkenin insanları gece vücutlarını gizleyerek seyahat ederler. Geyik derisinden elbise giyerler. Gözleri kulakları, burunları Çinlilerle aynıdır. Ağızları boyunlarındadır. Yukarıdan aletler kullanarak birbirlerini beslerler. Topraklarında darı pirinç yoktur. Yalnız domuz, geyik ve yılan vardır. Güneylerinde Po-ma'ların ülkesine otuz günlük, Türgişlerin ülkesine yirmi günlük mesafedirler[395].

Kurıkan :

Kurıkan'ların (Ku-li-kan) Baykal Gölünün (Han-hai) kuzeyinde oturdukları ifade edilirken[396] bazı kaynaklar tarafından Uygurların ve Baykal'ın kuzeyine işaret edilmiştir[397]. Beş bin yetişmiş asker çıkaracak kadar güçleri vardır[398]. Sadece bir kaynakta ise iki erkinlik halinde bir arada oturdukları kaydedilmiştir[399]. Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirlerdi. Başları develerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetli idi ve gün içinde bir kaç yüz li hızla koşabilirler.

Onların toprakları denize mesafelidir. Başkente en uzak olanlar onlardır. Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yerdedir.

647 yılında Çin sarayına elçi gönderdi ve güzel atlardan on tane sundu[400].

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu. Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi. Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, Beyaz kar mavimsi atı, Donmuş çiğli at, asılı ışık

395 WHTK 2725c.
396 HTS 217B, s.6144; WHTK 2724a.
397 TT 108?; TPHYC 200, s.748.
398 Asker sayısı TPHYC 200,748'de 4 bin 500 olarak belirtilmiştir.
399 TT 1080.
400 TT 1080; TPHYC, s.748.

at. Uçan renkli bulut Sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, Yükselen efsanevi hayvan kahve rengi (mor), Hızla giden gökkuşağı[401].

Bundan sonra Çin'deki T'ang imparatorluğunun idaresi altında yaşayan Kurıkanlar 662 yılında Hsüan-chou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai (Baykal Gölü) askeri valiliğine dahil edildiler. 694 yılında tekrar Çin sarayına geldiler[402].

Kurıkanlar, herhalde Baykal Gölünün kuzeyinde çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almamışlardı. Ancak, 572'de Mukan Kagan'ın cenazesine onlar da elçi göndererek taziyetlerini sundular. Orhun Yazıtlarında bu konu anlatılırken Üç Kurıkan ifadesinin kullanılması bize o sırada onların üç ayrı kabile halinde yaşadıkları fikrini vermektedir[403].

Ku-mo-nien:

K'u-mo-nien'lere Tou-liou (lu) boyundan kuzeye sekiz gün yürünmek suretiyle varılır. K'e-shih-yen boyu, Po-ma, K'u-mo beraber aynı yerdedir. Sığır ve koyun gibi sürü hayvanlarından yoktur. Evlenme gelenekleri GökTürklerle aynıdır. Topraklarında çok çam (sun-hua) vardır. Her yıl samur, fare derisinden kürk getirirler. Yeşil ve beyaz derisi olanlar reis seçilirler[404].

Lung-hu:

Töles boyları listesinde göterilen Lung-hu'lar muhtemelen Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan boylardan idi. Oralarda aynı bölgede bulunan diğer boylarla birlikte sekiz bin yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı[405].

Mançud:

Mançud ismi sadece 701 yılındaki Tonyukuk, İnel Kagan ve Bilge idaresindeki ordunun Tinsi oğlu (Tanrı oğlu) adlı karla kaplı Ek Dağını aşarak Demir Kapıya varışından sonra tabi olan şehirler arasında gösterilmiştir. Sakalar, Farslar ve Toharlarla birlikte zikredilmiştir. Türkler ilk defa o bölgeye varmışlardı[406].

[401] HTS 217B, s.6144-45.
[402] HTS 217B, s.6144,6145; WHTK 2724a.
[403] KT,D4; BK,D5.
[404] WHTK 2725c.
[405] PS 99 *aynı yer*; SS 84, s.1880.
[406] T,44,45,46,47.

Meng-ch'en:

Töleslerden gelen Meng-ch'en'lar, T'u-ju-ho, Ssu-chie, Hun, Hu-hsie ve diğerleri urug durumunda idiler. En doğudaki gurubun yanında yaşıyorlardı. Toplamda yirmi bin asker çıkarabilme gücüne sahiptiler[407].

Mie-ts'u:

Töleslerden olan Mie-ts'u'lar Hazar Denizinin doğusunda gösterilen boylardandır[408].

Na-ho:

Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabildikleri bildirilmiştir[409]. Na-ho boyu da muhtemelen Ch'i-pi boyu kuvvetlendiğinde onlara katılmıştır. Çünkü daha sonra adlarından bahsedilmemektedir.

Oğrak:

Ograk (Oğraklar)'ın Uygur sınırında oturdukları biliniyor. Yiğitlikleri ile tanınmışlardı. Onlara Kara Yıgaç da deniliyordu. Uğrak: Kara Yagaç sınırında oturan Türklerden bir cinstir[410].

Oğuzlar:

İlteriş Kagan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtanları, kuzeyde ise Oğuzları pek çok öldürmüştü[411]. Daha sonra ise İlteriş'e karşı kurulan Kıtan, Çin, Dokuz Oğuz ittifakına diğer Oğuzların da katıldığı anlaşılıyor[412]. Herhalde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan "orduyu gönlünce sevk et" talimatına aldıktan sonra Kök Öng Irmağını geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ordu sevk etmişti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar saldırıya geçtiler. İki bin kişilik Gök-Türk ordusu altı bin kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Oğuzların hepsi gelip, II.Gök-Türk Devletine tabi oldu. Bundan sonra

407 PS 99 *aynı yer*; SS 84, s.1879.
408 PS 99 *aynı yer*; SS 84, s.1880.
409 PS 99 *aynı yer*; SS 84, 1879.
410 DLT,III, s.183; Sümer, s.39 ; Şeşen, s.27.
411 T,7.
412 T,9-10,12,15.

II.Gök-Türk Devletinin merkezi Ötüken'e taşındı[413]. Kutlug Kagan, 682-691 arasında Oğuzlarla beş defa savaşmıştı[414].

Kapgan döneminde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türgiş ittifakına Oğuzların katılmamalarına rağmen huzursuz oldukları anlaşılıyor[415].

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II.Gök-Türk Devletine karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla Karlukları (714), 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları, Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı[416]. Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızraklamıştı. Askerlerini mızraklayıp, ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Gök-Türk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kagan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilk baharında Oğuzların karargahını bir daha bastılar. Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, "eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacaktı" demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir[417].

Oğuzlar, bu seferler sırasında Gök-Türk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan'da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç Oğuz ordusu aynı anda bastırdığında, Oğuzlar aynı anda iki hedef seçmişlerdi. Biri Bilge ve Kül Tegin'in ordularını bozguna uğratmak, diğeri onların evlerini, barklarını yağmalamak idi. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve Kül Tegin Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu'da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi[418]. 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin'e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti[419].

Oğuzları, Bilge Kagan zamanında (716-734) Ötüken'e göre kuzeyde bulunuyorlardı[420]. Ongin kitabesi dahi bunu bildirmektedir[421].

[413] T,15-18.
[414] T,49.
[415] T,22.
[416] KT, K,6; BK,D,32.
[417] KT,K,6-13;BK D,D,29-31.
[418] BK,D,32-34; KT,K,8.
[419] BK,D,23; KT,D,28.
[420] KT, D,28; BK,D,23.
[421] Ongin,5.

Bilge zamanında Oğuzlara Kıtay, Tatabı ve Çin'e karşı on iki kez sefer tertip edilmişti[422]. 751 yılında Çin'deki Oğuzlar Çin'den dışarı çıkmışlardı[423]. Barlık yazıtının I.sinde de Oğuz ismi geçmektedir[424].

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu genellikle kabul edilmektedir[425]. Zaten Batı Gök-Türk Devletinde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi[426] hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Gök-Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz isminin geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmişti.

Zaten F.Sümer tarafından teferruatıyla incelenmiş olan Batı (Seyhun) Oğuzları konusunu sadece araştırmamızın bütünlüğü açısından değerlendiriyoruz.

Her ne kadar Oğuzların Seyhun (Sır Derya bolarına) 775-785 (Halife el Mehdi zamanı) dolaylarında geldikleri tahmin edilse[427] de onların Türgişlerin devamı olduğu tarihi süreç açısından daha doğrudur[428]. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzey batıya doğru kaymışlardır.

Bu bölge zaten Türgiş, onunda öncesinde Batı Gök-Türk ülkesi toprakları idi. Muhtemelen 603 dolaylarında verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. IX. asırda Oğuzların varlığı artık İslâm kaynaklarında iyice belirginleşmektedir[429].

422 BK,D,23; KT,D,28.
423 Şine Usu, G,8.
424 Barlık,I,2; Orkun, s.471.
425 Sümer, s.14; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.141 ; ayrıca DLT,I, s.37,48; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I, s.134. Diğer görüşleri ileri sürenler P.Pelliot,*T'ou ng Pao*, 1930, s.256-257 (uguz,oguz,agız- ilk süt; J.Marquart, Über das volkstum der komanen, Berlin 1914,s.37,201 (oq+u+z= oklu adam); P.A.Boodberg, 1939, (ugur>oguz= boynuz); D.Sinor, OğuzDestanı üzerine Bazı mülahazalar, TDED, IV,1-2, s.1-14 (Oguz=öküz=ögüz); L.Bazin, Notes sur les Mots Ogu et Turk, Oriens,1953,VI, s.315; J.Hamilton, JA,1962, s.23-25 (klan-oguş).
426 TT 1078c; Chavannes, *Documents*, s.67,68,271 ; Taşağıl, *Gök-Türkler,II*, s.71 vd.; Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s.12,13 vd.
427 Kafesoğlu, s.143; Sümer, s.49.
428 Bkz.Salman, *Türgişler*, s. 12-94; ayrıca Barthold, Türkistan, s.258.
429 İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen, s.154,184; Sümer,s.46; Kafesoğlu, s.144.

Artık İsficâb şehrinden Hazar denizine uzanan Mangışlak dahil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Curcan) idi. Siyah-kûh (Karadağ)) yarım adası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Özellikle Gürgenç sınırındaki Jit kasabasından sınır başlıyordu[430]. Doğuya doğru gittikçe Aral Gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğdaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba Irmağının kuzeyine ulaşıyordu. Sır Derya boyundaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlıg-kend, Sığnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleri idi[431]. Zaten Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının konuları bu bölgede yani Sır Derya boyundaki Karadağlar'da geçmektedir[432].

Diğer yandan Talas'ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir[433]. Yine Şine Usu Yazıtında Sekiz Oğuz ifadesi vardır[434].

X. asrın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı yabgu olup, ona naiplik eden ise Kül Erkin idi. Orduya ise Sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi unvanlarda vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin esir verirler. Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve Kuzey batıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele halinde idiler. Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu ölmüştü. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim (Muntasır) Mavareünnehr'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgu'sunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu

[430] İstahrî'den naklen Şeşen, s.155; Sümer, s.46.

[431] Oğuz şehirlerinin kalıntıları vesair eserleri için bkz. T.Qongıratbaev, *Ertedegi Eskertişter*, Almatı 1996, s.68-155.

[432] Dede Korkut destanları için bkz.B.Ögel, *Türk Mitolojisi*,I, Ankara, 1993; II, Ankara 1995; *Korkut Ata*, Almatı 1999; M.Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1981.

[433] Bkz.H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.623.

[434] Şine, D,1,3,B, 8.

Müslüman oldu (1001-1002)[435]. Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir[436].

Oğuz Yabgu Devletinin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır[437]. 1000'li yıllara doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi olarak Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kütlelerle ayrılmaları (985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır[438].

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halinde idiler. DLT'de 22, Camiüt-tevarih'de 24 boyun adı kaydedilmiştir. **Boz Oklar**: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (kara Bölük) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın; **Üç Oklar**: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık[439].

Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965'te) Tork olarak kaydedildiler. 1055'te Özü (Dnyeper)'e,1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak, salgın hastalıklar, açlık korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasî birliklerini koruyamadılar. Arta kalanlar Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler[440].

Pa-ye-wei:

Semerkand'ın daha doğrusu Sır Derya Irmağının kuzeyinde gösterilen gruptaki Töles boyları arasında yer alan Pa-ye-wei boyu yanındaki diğer boylarla birleştiğinde otuz bin asker çıkarabiliyordu. Bu da onların kuvvetli olduklarına işaret etmektedir[441].

435 Gerdizî'den naklen Sümer, s.60.

436 İbn'ül-Esir,IX, s.362; ayrıca bkz. Barthold, Türkistan, s.339-340.

437 F.Sümer, Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler, s.381.

438 O.Pritsak, *Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*'dan naklen Kafesoğlu, s. 145; Sümer, *Oğuzlar*, s.65, s.145; P.B:Golden, *aynı eser*, s.361-362.

439 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bkz. Sümer, *aynı eser*, s.163-267 ve de Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s.327,354.

440 K.Bela, "XI-XII. asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair (terc.H.Z.Koşay)", *Belleten* 1944, sayı 29, s.119-136; A.N.Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki..*, s.65-68; aynı müel., *Peçenek Tarihi*, s.155-188; Kafesoğlu, s.173; Sümer, s.67; P.B.Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, s.275.

441 PS 99, s.3303; SS 84, s.1880.

Pei-ju:

Bizans'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda yaşayan yukarıda bahsettiğimiz boylarla birlikte Pei-ju boyu, yanlarında bulunan diğer boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabiliyordu[442].

Pi-kan:

Töleslerin Sır Derya havalisinde yani Maveraünnehr'in kuzeyinde bulunan boylardandır[443].

Po-hu:

Töles listesinde adları zikredilen Po-hu'lar, Maveraünnehrin kuzeyinde yaşayan boylardandır[444].

Po-ma'lar (Alaca Atlılar):

Türkçe karşılığı "Alaca Atlılar" ya da "Benekli Atlılar" anlamına gelen Po-maların kaynaklarda bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih şeklinde adlandırıldığı da bildirilmiştir[445]. Tam Gök-Türklerin kuzeyindedirler. Baykal Gölü'nün yakınında oturduklarına işaret edilirken Çin başkenti Ch'ang-an'a mesafeleri on dört bin li idi (yaklaşık 7 bin km). Bir kaynakta Kırgızların kuzeyinde bulundukları kaydedilmiştir[446]. Onların bulunduğu yere Gök-Türklerin büyük beş boylarının bulunduğu yerden geçerek varılır[447]. Suları otları, takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. Otuz bin yetişmiş asker çıkardıkları kaydından onların diğer boylara nazar çok kuvvetli oldukları sonucuna varıyoruz. Atlarının sayısı otuz bin baş idi. Ülkeleri erkin tarafından idare ediliyordu. Gök-Türklerden farklı değillerdi. Yayları, okları kılıçları ile müfreze oluştururlar. Gece bekçileri yada bir başka ifade ile muhafız kıtaları yoktur. Hediye bağışlamazlar. Topraklarında genellikle kar yığılır. Ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler. Atların rengi alacalı olduğu için bu sebeple ülkenin ismi olmuştur. Atları iyi değildir, ama sütünden kımız yaparlar.

Kuzeylerinde en uçta deniz vardır ifadesinden Sibirya'nın derinliklerine doğru uzandıklarını anlamak mümkündür.

[442] PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer.
[443] PS 99, aynı yer; SS 84 aynı yer.
[444] PS 99 aynı yer; SS84 aynı yer.
[445] HTS 217B, s.6146.
[446] TPHYC 200,763.
[447] WHTK 2725b; TPHYC 200,763 ; TT 1081.

Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlar.

Kırgızlarla sürekli mücadele ederler ve iyi savaşırlar. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat, dilleri tamamen aynı değildir. Hepsi saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar.

Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar. Huş ağacı ile örterek oda yaparlar. Her birinin küçük reisleri vardır. Birbirlerine tabi olmazlar[448].

T'ang hanedanıyla 650-656 yılları arasında temas kurdular ve vergi verdiler. Gök-Türkler, Po-ma'lara Ko-ts'e derler onların ülkesine Ko-ts'e ülkesi adını verirler. Onların toprakları doğudan batıya bir ayda güneyden kuzeye elli günde gidilir[449].

Pu-ku'lar (Bugu/Bugut):

Töles listesinde gösterilip 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında görülen Bugu'lar[450], To-lan-ke'ların doğusunda yaşıyorlardı. Tongra'larla aynı yerde barınıyorlar, ve on bin asker çıkarıyorlardı. Toprakları en kuzeyde olanlar bunlardı. İl Kagan'a bağlı iken Doğu Gök-Türk Devletinin 626 yılından sonra zayıflaması üzerine hakimiyeti ele geçiren Sir Tarduşlara tabi oldular. Yaklaşık yirmi yıl onlara bağlı kalan Pu-ku'lar 647'den sonra bağımsızlıklarını çok kısa bir süre için elde ettilerse de, hemen arasından Çin'e itaat ettiler. Çinliler kendilerine tabiyetlerini bildiren Suo-fu İlteber Ko-lan-pa-yen'e Chin-wei eyaletinin askeri valiliğinin başına da bu şahıs getirilmişti. 713 yılında P'u-ku boyunun halkı bağlı oldukları reisi öldürüp Shuo-fang şehrine ulayarak Çin'e teslim oldu. Çinliler reislerini öldürenleri cezalandırdıkları gibi gibi ölen reisin oğlunu Shuo-fang'da Chie-tu'luk görevine getirildi. 756 yılına kadar bu görevini başarıyla sürdürdü[451].

P'u-ku adının ilk defa M.S. 300'de Chin Shu'da görüldüğü ifade edilmiştir[452].

Otuz bin çadır ahaliden oluşan Pu-ku'ların asker sayısının on bin civarında bulunduğu bildirilmişti. Diğer taraftan P'u-ku insanların çok

448 TT 200;TPHYC 200, s.763; HTS 217B, s.6146; WHTK 2725b.
449 TT 1081; WHTK 2725b; TPHYC 200,763,764; HTS 217B, s.6146.
450 PS 99 aynı yer; SS 84,1880.
451 HTS 217B, s.6140; WHTK 2698c; TT 1080c; TPHYC 198, s.734; ayrıca J.Hamilton, aynı eser, s.27, 54 n.19,n20; E.Pulleyblank, *Some Remarks on the Toquzoghuz Problem*, s.39 vd; Liu,II, s.592.
452 W.Eberhard, *Bırkaç Eski Türk Unvanı Hakkında*, s.337; Donuk, s.10.

zor itaat altına alındığı ifade edildiği gibi başlıca hayat tarzlarının at yetiştiriciliği olduğu vurgulanmıştır[453].

P'u-lo-chih:

Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde Ch'i-pi, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yüni-hu ve diğerlerinin dahil olduğu Töles grubundan idiler[454].

Pai-hsi (Beyaz Kaylar):

Pai-hsi'ler Hsien-pi'lerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzey doğuya beş bin li uzaktadırlar. T'ung-lo ve P'u-ku'larla yan yanadırlar (bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan sakınırlar (çekinirler). Bu yüzden Ao-chih Suyu ile Ling-hsing Dağında (saklanırlar) korunurlar.

Güneylerinde Ch'i-tan'lar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho'ler, batılarında Bayırku'lar vardır. Toprakları kuzeyden güneye iki bin lidir. Dağın etrafında dönerler. On bin yetişmiş askerleri mevcuttur. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar. Evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verir. Oğulları çırgırakları yakalarına asarlar.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo (mei), birine Huang-shuei derler. Onların reisi Gök-Türk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı.

Chen-kuan saltanat devresinin ortasında tekrar saraya geldiler. Sonradan onun toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali (Ts'e-shih) tayin edilerek onları idare etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin beşinci yılında reisleri Li-han-chu, Chü-yen tu-tu'su tayin edildi. Han-chu ölünce kardeşi Ch'üe-tou o görevi devam ettirdi. Sonradan haber alınamadı[455].

Peçenekler:

Peçenekler, Orta Kazakistan'da tarih sahnesine çıkmış Türk boylarından biridir[456]. Büyük ihtimalle Batı Gök-Türklerinden Işbara Kagan'ın 634 yılından sonra yaptığı yeni boy teşkilatlanmasının akabin-

[453] HTS 217B, s.6140;WHTK 2725c.
[454] PS 99, s.3304; SS 84 1879.
[455] TT 1081b; HTS 217B, s.6145; WHTK 2699b.
[456] A.N.Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.30; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.169; F.Sümer, *Oğuzlar*, s.44; Şeşen, s.67.

de ortaya çıkan bir boydur[457]. Bu sırada Isık Göl-Balkaş arasından ortaya çıktıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Peçenek kabilelerinden biri Çor, bir başkası da Çopan adını taşıyordu. Aslında Peçenekler sekiz ana boy ve kırk küçük kabile (oba)den oluşan bir topluluk idi. Sekiz ana boyun adı şunlar idi: İrtim, Çor, Yula, Kulpey (Köl Beg), Karı Bay, Talmat, Kopun, Çopan. Bunların ilk üçünün diğerlerine göre daha soylu sayıldığı ve dolayısıyal onlara Kangar denildiği bilinmektedir[458].

Karlukların, Uygurların baskısı yüzünden batıya hareketleri, Peçeneklerin de Balkaş Gölünün güneyinden Sır Derya kıyılarına gelmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan Bizans kaynağı Konstantin Porphyrogennetos'a göre "Oğuz baskısı sonucunda daha da batıya çekilen Peçeneklerin bir gurubu Oğuzların yanında kalmıştır. Dolayısıyla Kaşgarlıdaki Oğuz listesinde yer alan Peçenekler bunlar olmalıdır[459]. Daha sonra Peçenekler, Aral Gölünün kuzeyinden Hazar Denizinin kuzeyine kadar geniş sahaya yayıldılar[460].

860-880 sıralarında Don-Kuban havzasına kadar uzandılar. Tabiiki Hazar Devleti bundan büyük zarar gördü. Peçenekler, Macarları Orta Avrupa'ya sürdükleri gibi kendileri de Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklere, hatta Balkanlara kadar ilerlediler. Bu arada Ruslarla uzun mücadeleler yaptılar. Hakim oldukları topraklar sekiz bölge halinde düzenlendi. 1049'da Uzların saldırısı sonucu Aşağı Tuna'ya göçtüler (1049). Bizans'ı epey uğraştırdılarsa da 1091 yılında Bizans-Kuman (Kıpçak) ortak hareketi neticesinde dağıldılar. Bir kısmı Macaristan topraklarına giderken diğer bir gurup Tuna boyunda kaldı. Bunlar XII. Yüzyılın sonuna kadar varlıklarını koruyabildiler.

İslâm kaynaklarında Peçenekler hakkında az sayılmayacak kadar malumat vardır. Özellikle İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tarih ve coğrafyacılarınca kaydedilmiştir. Genellikle varlıklı bir topluluk olduğu bildirilen Peçeneklerin sayısız yılkı ve koyun sürüsüne sahip oldukları anlatılmıştır. Ancak, her hangi bir köyleri mevcut değildi[461]. Bunun çok ayıda altın ve gümüş eşyalar, hatta bunların üzerindeki yazılar günümüze gelmiştir[462].

[457] Taşağıl, *Gök-Türkler* II, s.65-66.
[458] Kurat, *Peçenek..*,s.32.33.43-44; F.Sümer, *Oğuzlar*, s.44.
[459] DLT,I, s.488; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s.169.
[460] Şeşen, *İbn Fadlan*, s.45.
[461] Hududül alem, s.101; Gerdizî, *Zeyn ül ahbar*, s.272'den ve *Avf î, Camii ül Hikâyât*'tan Şeşen, s.81,93.
[462] Nagy Szent-Miklos hazinesi hakkında bkz. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s.375-399.

Becânek (Peçenek), Türklerden bir sınıf olup Oğuzların yakınındadır[463].

Saka:

701 yılındaki Tonyukuk, İnel ve Bilge'nin batı seferinde Mançudlar, Farslar (Tezik) ve Toharlarla birlikte zikredilirler ve Gök-Türklere tabi olduklarından bahis vardır[464].

Sha-t'o'lar:

Sha-t'o'lar, Batı Gök-Türk ülkesi içinde doğan boylardan biridir. Batı Gök-Türk Devleti 630 yılında T'ung Yabgu'nun ölümü üzerine iç karışıklığa sürüklenmişti. İşte bu esnada Tanrı Dağları havalisinde Wu-sun'ların eski topraklarında ömür sürüyorlardı. Bu sırada Ch'u-yüe boyu onların ataları olarak gösterilmektedir. Yani Ch'u-yüe'ler, Sha-t'o gruplarının ilk adı idi. Ch'u-yüe'ler, Ch'u-mi'lerle Sir Tarduşlar gibi karışık bir vaziyette yaşıyorlardı.

633 yılında T'ang hanedanı imparatoru Batı Gök-Türk beylerinden Li-pi-tuo-lu'ya davul ve sancak sunup kagan olarak tanıyınca, kabilenin insanları Pu-chen'ın sert (zalim) olması sebebiyle onun kardeşi Mi-she'yı kagan seçmeyi planladılar. Mi-she bundan korkarak Ch'u-yüe'lere liderlik edip, Çin'e gitti. Gücü zayıflayan Pu-chen da Çin ülkesine döndü. Onlardan kalanlar Batı Gök-Türk kaganı Ho-lu'nun idaresine girdiler.

Batı Gök-Türk ülkesinde iç karışıklıklar ve savaşlar durmuyordu. Onların beylerinden İ-pi-tuo-lu Kagan, Chin-sha dağının batısında Pei-t'ing adıyla merkezini kurduğu zaman Ch'u-yüe'ler, ona itaat etti. Bu sırada Ch'u-yüe'lerin sınırları Urumçi'nin kuzeyindeki Chin-sha dağından güneye doğru uzanan ve Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturdukları için onların adı bundan sonra "kum yığını" anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladılar. Bu arada Sha-t'o Gök-Türk leri olarak da adlandırıldılar. Yukarıda adı geçen Tuo-lu Kagan İ-chou (Hami)'ya saldırıp iki gurup askeriyle T'ien-shan (Tanrı Dağlarını) kuşatınca, An-hsi Tou-hu'su Kuo Hsiao-k'o onun üzerine hücum etti ve Ch'u-yüe'lerin erkinin kalesini ele geçirdi. Sonradan İ-pi Kagan yenilip Toharistan'a kaçtı. Ho-lu'nun da gidip Çin'e teslim olması üzerine Çin imparatoru Yao-ch'ih kurulmasını emretti. Ch'u-yüe'ler, T'ing-chou'daki Mo-ho (Baga) kalesine nakledildi.

463 DLT,I, s.488; Şeşen, s.28.
464 T,45.

Bundan sonra Ch'u-yüe'lerin erkini Chu-ye A-ch'üe'nin kendisi Çin'e bağlanmak için teklifte bulundu. Batı Gök-Türk ülkesinde hakimiyet mücadeleleri T'ang hanedanın bütün entrika ve baskılarına rağmen devam ediyordu. A-shih-na Ho-lu, 650-651 'de Batı Gök-Türk lerinin bağımsızlığı için isyan edince Sha-t'o'ların reisi yanında bulunan Çinli teslim alma memurunu öldürerek askerlerini alıp Lao Dağında mevzilendi. Neticede She-p'i Erkin Sha-t'o Na-su onu takip etmek istemediler. Çin imparatoru Kao-tsung, Ho-lu'yu tedip ettirişinin ertesi yılında Liang Chien-fang ve Ch'i-pi Ho-li sayesinde Chu-ye-ku-chu'nun öldürülmesini sağladı. Çin ordusu ayrıca 9 bin kişilik bir Sha-t'o kütlesini esir almıştı. Yine ertesi yılda Yao-ch'ih askeri valiliğini lağveden Çinliler, eskiden beri Ch'u-yüe'lerin oturdukları toprakları Chin-man ve Sha-t'o olmak üzere iki eyalete ayırdılar ve hepsini askeri valilerin emrine verdiler.

A-shih-na Ho-lu 659'da tamamen ortadan kaldırılınca, daha önce Çin'e sığınan Mi-she, İli Irmağının yakınında kaldı. Bunun üzerine Ch'u-yüe'ler gidip Çin'e itaat ettiler.

Bu tarihten sonra onları Çin hizmetinde diğer Türk boylarına karşı savaşırken görüyoruz. 661 yılında Ch'u-yüe'ler liderleri Sha-t'o Chin-shan'la Çinli kumandan Hsie Jen-t'ai'ı takip ederek Töles boylarının bulunduğu yere baskın düzenlediler.

702 yılında liderleri Chin-man eyaletinin askeri valiliğine getirildiği gibi akabinde Ch'ang-ye bölgesinin düklüğü tevcih edildi. Liderleri Chin-shan ölünce yerine oğlu Fu-kuo geçti.

712'de Tibetlilerin baskınlarından kurtulmak için bütün boylarıyla Beşbalık (Pei-t'ing)'a kaçtılar. Reisleri akabinde kendi maiyetiyle Çin sarayına geldi. Aynı şahıs 714 yılında yeniden Chin-man eyaleti askeri valiliğine getirilerek buraya gönderildi. Bu arada annesi Shu-ni-shih'ya Shan-kuo fu-jen unvanı tevcih edilmişti. Fu-kuo'nun hizmetleri devam edince Çinliler ona unvanlar bağışlamaya devam ettiler. En son Yung-shuo bölgesi prensi unvanını da aldıktan sonra öldü. Yerine oğlu Ku-tuo-chih o göreve oturdu.

742 yılında, II. Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar güçlenmişti. Gök-Türk devletine ağır darbe indiren Uygurlar Çin ile temas kurduklarında, Çinliler Sha-t'o'ların reisi Ku-tuo-chih'yı onlara yardımcı genel askerî vali tayin ettiler. Daha sonra An-lu-shan'ın isyanı bastırıldığında başarılı vazifelerinden dolayı ona yüksek kumandanlık rütbelerinden biri daha tevcih edildi. Ölünce yerine oğlu Chin-chung geçti ve Chiou-ch'üan dükü tayin edildi. 756-

762 yılları arasında Çin'de iç karışıklıklar hüküm sürdüğü için Beşbalık ve Turfan'a giden yol kapalı olduğundan Sha-t'o'larla ilişki kesildi. Çünkü Uygurlar sırada çok güçlü idi ve onların Çin ile ilişkiye girmelerini engelliyordu. Aynı Uygurlar onları sık sık yağmaladığı için oldukça zor şartlarda yaşamak zorunda kaldılar. Her ne kadar Beşbalık'a sığındılar ise de yine ellerindeki malları zorla alındı ve fakirlik içinde yaşadılar. Bu durum Büyük Uygur Kağanlığının nisbeten zayıfladığı 785-805 yıllarına kadar devam etti. Bu devrede yedi bin çadırlık ahali ile gidip Tibetlilere teslim oldular. Arkasından onlarla birleşerek Beşbalık şehrini yağmalayıp yıktılar. Sonra Tibetliler, onları Kansu'ya götürdüler. Reisleri Chin-chung Çinlilerle tekrar anlaştı. Bundan sonra Tibetliler, ne zaman Çin'e saldırsalar öncüleri Sha-t'o'lar oluyordu.

Aradan uzun zaman geçtikten sonra Uygurlar, Kansu'daki Liang-chou'yu aldılar. Bunun üzerine Sha-t'oların taraf değiştirmesinden şüphelenen Tibetliler, onları nehrin dışına nakletmeyi teklif ettiler. Sha-t'o'lar korkuya kapıldı. Reisleri Chin-chung ve Chih-i aralarında bu durumdan kurtulmaya çalıştılar. Onlara göre en iyi çare T'ang hanedanına vassal olmak idi.

808 yılında 30 bin kişilik halk kütlesiyle Ötüken Dağlarının doğusuna kaçtılar. Tibetliler onları takip ettiler. Savaşarak Yao Suyunun kenarına kadar geldiler. Shih-men'a kadar ilerleyip, döne döne çarpıştılar, fakat, sonuca ulaşamadılar. Sha-t'o'ların boy ahalisi yavaş yavaş azalmıştı.

Chin-chung çarpışmalar sırasında öldürüldü. Chih-i yaralıları topladı, 2 bin piyade, 7 yüz süvari, bin kadar deve, sığırla Ling-chou'nun yanına sığınmıştı. Adı geçen eyaletin idarecisi (Chie-tu-shih) bunu duydu. İmparatorun emriyle Yen-chou'da ikamet ettirildiler. Yin-shan-fu'luk ihdas edilerek Chih-i, at ve asker işleri memuru oldu. Çinli idareci onlara sığır ve koyun vererek besledi. Onların çocuk ve yaşlıları Feng-hsiang, Hsin-yüan ve T'ai-yüan'e gitmişlerdi. Onlar da dönüp kendi boylarına katıldılar. Chin-chung'un kardeşi Ke-le A-p'o arta kalan 7 yüz kişilik zayıf kuvvetiyle Chen-wu'ya gidip teslim olarak Sol Muhafızları generali unvanını aldı. Sonra yeni ihdas edilen Yin-shan valiliğinin genel askeri valisi oldu.

Sha-t'o'ların liderleri Chih-i bundan sonra Çinliler tarafından tam anlamıyla hediyelere boğuldu. Tibetlilere karşı kullanılmak üzere Ling-chou'da yerleştirileceklerdi. Onların değişmesinden korkulduğu için yeni tertibat alındı ve sınırlara dağıtıldılar. Arkasından Ling-chou'nun valisi Fan Hsi-ch'ao, Sha-t'o'lardan oluşan bir ordu kurdu ve adına Sha-t'o ordusu denmeye başlandı. Bundan sonra Sha-t'o'lar ve onların ileri

gelen kumandanları T'ang hanedanı lehine çok sayıda askerî başarı kazandı. Chih-i ölüp yerine geçen oğlu Uygurlara karşı başarı kazanınca ona iyice yakınlık duyan T'ang hanedanının imparatoru kendi ailesinin adı Li'yi vermişti. Onun da oğlu Li K'e-yung da aynı hizmetlere devam etti. Bir taraftan da T'ang hanedanı çatırdıyordu. 876'daki büyük isyanı, 880'de Sha-t'o'lar bastırmıştı. Tam bu sırada Huang Ch'ao isyanı patlak verdiğinde yine Sha-t'o'lar, Tang hanedanını korumak vazifesi düşmüştü. 885 yılında söz konusu isyan bastırıldı. Fakat, karışıklıklar durmuyordu. Neticede asilerden Chu-wen, 907 yılında T'ang hanedanını devirip kendi Sonraki Liang devletini ilân etti. Böylece Çin tarihinde "Beş Hanedan" denilen dönem başlamış oluyordu [465]. 927 yılında Tatarlar ile Sha-t'o'lar arasında çıkan savaş sonucunda yenilen Tatarlar, Sha-t'o'lar tarafından kuzey sınırlarına yerleştirildiler[466].

Bundan sonra Sha-t'olar Çin'de T'ang hanedanının varisçisi oldular ve arka arkaya üç sülale kurdular. İlk Sha-t'o hanedanı 923 yılında Li K'e-yung'un oğlu tarafından kuruldu ve Sonraki T'ang adını aldı. Daha çok askerî hükümete sahip olan bu devlet nüfus olarak sayıca azlığından dolayı fazla bir varlık gösteremedi ve 936 yılında yıkıldı. İkinci Sh'a-to devleti 937'de kuruldu ve Sonraki Chin adını aldı. Fakat, o da 946'da Kıtanların şiddetli taarruzları neticesinde yıkıldı ve imparatorları esir edildi. Liou Chih-yüan adlı bir general 947'de hemen yeni bir devlet kurarak Sonraki Han adını aldı ise de üç sene sonra bu da yıkıldı. Dolayısıyla 950 tarihi Sha-t'o'ların Çin'de son bulduğu yıldır[467].

Sir (Altı Sir):

Sir Tarduşların meydana gelmesi Hsie boyunun Yen-t'o'ları hakimiyetine alması ile karışmaları sonucu olmuştu. Bu boy 627'den sonra kuvvelenip Çin tarafından da tanınan bir kaganlık kurunca çok sayıda boy onlara bağlandı. Bu boy birliği 647'de Sir Tarduşların Çinliler ve diğer boylar tarafından bozguna uğratılması ile dağıldı. II. Gök-Türk Devleti döneminde hala özellikle Tola Irmağı tarafında oturan boy gurubu için bu ad kullanılmış olmalıdır.

[465] Sha-t'o'ların burada ele aldığımız devresi hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler, HTS 218, s.6153-6155 ve de WHTK 2723,a,b,c,/2724a'da bulunmaktadır.

[466] G.Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, 14,76,77 vd.

[467] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. W.Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s.230-231; Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Taipei 1970, s.20-27; Hou Lin-po, *T'ang Tai i-ti Pien-huan shih-lüe*, s.191-194.

Bilge Kagan tahta çıktığında tebasını sayarken" Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz" gibi boy guruplarının adlarından bahsetmektedir[468]. Tonyukuk yazıtında ise beş yerde geçen Sir kelimesi hepsinde Türk Sir, Bodun, Oğuz grubu gibi Tola Irmağı havalisinde yaşayan Sir gurubu sonucunu ortaya çıkarmaktadır[469].

Su-po:

Töles boylarından olan Su-po'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte yaşıyorlardı ve yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabiliyorlardı[470].

Ssu-chie:

İzgiller (Ssu-chie), 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında yaşayan Töles boylarının urug olanlarındandır. O esnada Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Hun ve Hu-hsie gibi boylarla birlikte oturuyorlar ve genel toplamda yirmi-bin asker çıkarabiliyorlardı[471]. 647 yılından sonra Çin'e bağlandılar.

Bundan sonra İzgiller, Sir Tarduşların yerinde görülürler. Çok sayıda diğer Türk boyu gibi onlar da Çin ile temas kurabildiler ve Çin eyalet teşkilatı tarzında teşkilatlandılar[472].

715 yılında Kapgan Kagan'ın ülkesi isyanlarla sarsıldığı sırada İzgiller de isyan etmişlerdi. Kül Tegin, Alp Salçı Kır atına binip savaşa çıkmıştı. Bilge ve Kül Tegin neticede onları orada mağlup etti. Kül Tegin'in atı orada öldü (düştü)[473].

Sir Tarduşlar:

Sir Tarduşlar, Gök-Türk coğrafyasında 647 yılından önce varlığını en çok hissettiren boydur. Özellikle Doğu Gök-Türk Devletinin 630 yılında yıkılmasından sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkıp, bağımsızlıklarını kazandıkları 628'den 647 'e kadar bir devlet gibi rol oynadılar.

[468] BK,D,1.
[469] T,3,11,60,61,62.
[470] PS 99, s.3303; SS 84 aynı yer.
[471] PS 99, s.3303; SS 84, s.1879.
[472] HTS 217B, s.6146; Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Pekin 1992, s.227,371-377.
[473] KT,K,3,4.

Onların menşei bütün kaynaklarda Töles boylarının içinde gösterilmektedir. Ama biz kaynaklardaki metinlerde açık bir şekilde belirtilmemesine rağmen Gök-Türk Devletinin kuruluşunda vazife yapan Töleslerin içinde önemli bir gurup olduklarını kabul ediyoruz. Dolayısıyla onların 603 yılında birden bire kuvvetli bir boy olarak ortaya çıkışını daha açık bir şekilde değerlendirebiliyoruz.

Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo'nun ağır baskılarına ve vergilerine boyun eğmeyen Sir Tarduşlar için ona karşı başlattıkları isyan kendileri için bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla Türk boylarının 603'ten 647'ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Buna rağmen "karışık otururlardı" ifadesinden de sadece iki boydan müteşekkil olmayıp, çok sayıda boydan meydana geldiğini tahmin ediyoruz. Bilhassa Sir (hsie) kabilesi Tarduş (Yen-t'o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş (Hsie-yen-t'o) adıyla anılmaya başladılar. Yönetici ailenin kabile adları ise İ-li-hsi (belki ilci)idi[474]. Diğer taraftan bazı kaynaklarda hanedanın kabile adlarının İ-li-t'u olduğu bildirilmiştir[475]. Ayrıca kaynaklarda bu boyun geleneklerinin Gök-Türklerle aynı olduğu ifade edilmektedir.

I. Gök-Türk Devleti, Juan-juan'ları ani bir baskınla bozguna uğratıp, hükümdarlarını savaş meydanında intihar etmesine sebep olup bu devletin tamamen yıkılmasını sağlayınca kendileri Bumın liderliğinde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Sir Tarduşlar bu devletin içinde yer aldılar. Bir kısmı Ötüken (Yü-tu-chin shan) dağının doğusunda otururken, diğer grubu Tanrı Dağlarının doğu ucundaki Tafgan (T'an-han) dağında ikamet etmeye başladı[476]. Bu yukarıda söylediklerimizi destekleyen en önemli delildir. Yani açık bir şekilde ifade edilmemesine rağmen 603 yılına kadar Sir Tarduşlar, Altay ve Tanrı dağlarının doğu kısımlarında varlıklarını sürdürüyorlardı.

552 yılından önce Gök-Türk devletinin kurucusu Bumın, daha devletini kurmadan Töles boylarını mağlup etmiş ve hepsini kendine bağlayarak kuvvetini artırmış, neticede bu hadise ona bağımsızlığını elde etme yolunda büyük aşama kazandırmıştı[477]. Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen (zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul

[474] HTS 217B, s.6134; Hsüe Tsung-cheng, *aynı eser*, s.404 vd.
[475] TT 1080b; TPHYC,198, s.697; WHTK 2698b.
[476] TT 1080b; TPHYC,198, s.697; WHTK 2698b.
[477] CS 50, s.908; SS 84, s.1879-80; PS 99, s.33030; Liu,I, s.127-128; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.16 vd. ; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou.*, Tai-pei 1988, s. 1 vd.

edilmelidir. 603 yılında Batı Gök-Türk kaganı Tardu, mağlup olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Gök-Türk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerine alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış, hatta yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı[478]. Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar.

Bu iki boyun biri Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Chi'pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'ı, İ-wu-chen Baga Kagan ilan etmişlerdi. Bunlar Tanrı Dağlarının doğu ucundaki T'an-han, İslam kaynaklarındaki adıyla Tafgan dağında oturarak hüküm sürmeye başladılar[479].

Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po (işbara)ya Ye-hsi Kagan unvanını verdiler[480]. Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Sui hanedanı hizmetine girince, Batı Gök-Türk ülkesinde hakimiyeti ele geçiren She-kui Kagan kuvvetlendiği zaman söz konusu iki boy da ona itaat etti. Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz (A-tie), T'ung-lo (Tongra, P'u-ku (Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi[481]. She-kui'den sonra (619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kagan'a (T'ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır[482].

628 yılında T'ung yabgu idaresindeki Batı Gök-Türk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po'nun torunu İ-nan yetmiş bin çadırlık ahalisi ile doğudaki İl Kagan'a bağlılığını bildirdi[483]. Bu şekilde Doğu Gök-Türk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Gök-Türk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Bu fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kagan'a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Gök-Türk ordularını yendi. Onun galibiyetinden sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti. Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan'a kendini kagan ilân etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o

[478] SS 84, s.1876-77; PS 99, s.3300.
[479] CS 50, s.908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s.5343-44.
[480] CS 50, s.908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s.5343-44.
[481] HTS 217B, s.6134.
[482] HTS aynı yer.
[483] B.Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*,75,1955, s.336. Fakat, Ögel, bu konuyla ilgili HTS'deki metinlere müracaat etmemiştir.

henüz kendini kagan olarak görmüyordu. Doğu Gök-Türk devletinin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, İ-nan'la yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kagan ve Doğu Gök-Türklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onun Chen-chu (Yincü?) Bilge Kagan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul eden yani kagan olduğunu ilan eden İ-nan, karşılığında Çin'e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti. Merkezi Ötüken dağında bulunuyordu, Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan kuzey batıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; ancak, doğularında Moğol asıllı kabile Mo-ho'lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Gök-Türk ülkesine yani Tanrı Dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi Çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen nehri kuzeylerini çevrelemişti[484]. Bu arada kardeşi T'ung Tegin, Çin sarayına geldi. Gök-Türklerden Çin'e gelen elçilerin çoğu tegin unvanını taşıyorlardı. Sir Tarduşlar da artık kendilerini bağımsız bir devlet olarak gördüklerinden hanedanlarından bir tegini göndermişlerdi. İmparator, T'ung Tegin'e bir Çin kırbacı (süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin'e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağının söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul etti. Böylece siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kagan, Çin'e mağlup olup Doğu Gök-Türk devletini tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola Irmağının güneyindeki Tu-wei-chien dağına (Togu Balık) ulaştı[485]. Tola Irmağının yanına merkezine kurdu. Ondan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li' (yaklaşık 1500 km)ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölüne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi Çölünün güneyi hariç hemen Doğu Gök-Türk devletinin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşınca askerî güçleri arttı. İki oğlu Tardu ve T'u-li-shih, kuzey ve güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar[486].

[484] CTS 199B, s.5344; HTS 217B, s.6135. Ayrıca bkz. Ögel, *Uygur Devletinin*, s.337, Hou Lin-po, *aynı eser*, s.85,86 vd.

[485] Tu-wei-chien Dağındaki merkezin Togu Balık şehri olduğu konusunda bkz. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF,VI,1-2,1948, s.19; unvan açıklamaları için bkz. Mori, aynı makale, 32-40. CTS 3, s.43.

[486] CTS 3, s.43; TT 1080b; TPHYC 198, s.697; WHTK 2698b.

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi göndermişlerdi. İmparator T'ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin'e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş, bu yüzden iki oğlunun da küçük kagan olarak tanıdığını ilân etmişti.

Sir Tarduşların asıl korkusu Gök-Türklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü, onlar Çin'den geri gelirlerse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Gök-Türkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kagan idaresinde Çin sınırları içindeki Gök-Türkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar, sadece askerlerini hazırlayarak Gobi çölünün kuzeyinde beklemişlerdi. Zaten Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo Kagan ve beraberindekilerin Gobi Çölünün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Gök-Türkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki T'ai dağına ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kagan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini dolayısıyla Ssu-mo'nun kolayca yakalanabileceğinin maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbir şey yapamayacağının biliyordu, derhal geri çekilerek Shuo-chou'ya geldi. Askeri vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtan gibi boylarla, Li Chi ise emrine altmış bin piyade üç bin süvari alarak Shu-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık çölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücuma geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilan etmesi ve üzerlerine birkaç ordunun birlikte gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarını anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Gök-Türklerle barış yapmak isteklerini bildirdi. Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssu-mo idaresindeki Gök-Türklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddinin güneyine sakladığı için yakalayamayacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş Işbara ile A-shih-na She-er'ın süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatırlayarak piyade savaşı yapmaya karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yönteme başvurdular. Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Gök-Türk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat, Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Gök-Türkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı[487]. Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e daha enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti. Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaşıldığında Çin ordusu aşırı derecede karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar epey zayiat vermişlerdi. 641-642 kaşında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası Işbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hala onlara çok kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kagan olduklarını ve güçlerinin Doğu Gök-Türk devletini geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak; Sir Tarduş kaganı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını artırmış evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü. Bu sefer endişeye kapılan imparator, büyük veziri ile istişareye oturdu. Onun düşündüğü iki planı vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak, ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Gök-Türk

[487] CTS 3, s.53; HTS 2, s.41; HTS 217B, s.6136; CTS 199B, s.5345; TCTC 196, s.6171,6172.

ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli plan bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifinin reddedilmesi halinde sınırlara saldıracaklardı. O halde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fang Hsüan-ling ise imparatora Gök-Türklerin yıkılmalarının daha bitmediğini dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlarla iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı göründüğünü açıkladı. Bu sırada Sir Tarduş kaganı Bilge'nin ağabeyinin oğlu T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezirler dizildi, kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi, Ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikleri çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi[488].

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kagan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret ettikten sonra evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan kagan Bilge, öğünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını imparatorun onu kagan yaptığını,prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından vergiler artırmasıyla koyun ve atları çoğaldı, Bazı devlet adamları onu tahrik ederek Sir Tarduşlar ile T'ang'ın aynı seviyede olduklarını dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer malların çoğunun çeyiz için verilmesi halinde halkının üzüleceğini söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi sunduğu sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyişine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni müzakerelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü örnek olacağını ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti.

Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca tavır takındılar. T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişecek olaylardan bunun sadece ufak bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü arkasından elçi gönderen Bilge Kagan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edecekle-

[488] CTS 3, s.55; HTS 217B, s.5137; Liu,I, 153,155,204,206.

rini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tabi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kagan, Çin'e yaklaşmak istiyordu. Bunun için Korelilerle her hangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan Bilge Kagan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu (645)[489].

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih unvanıyla ülkelerinin doğu tarafını, onun yeğeninin oğlu Pa-chuo'nun Lü Yabgu Kagan olarak batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askeri hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikayet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hakimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi (İl küllüg Şad shao-to-mi) unvanını aldı. Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzey doğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er, Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderdiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Gök-Türkler Çin Seddinin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hakim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kagan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Arta kalanları da bundan huzursuz idiler. Ayrıca şadlardan A-p'o ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarından çıkan iç savaşta netice alınamadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin A-p'o'nun tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terketmeye başladı. Neticede asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafında İ-t'e-wu-shih Kagan unvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin İmparatoruna elçi göndererek aslında Ötüken'de yerleşmek istediklerini

[489] CTS 3, s.58; HTS 217B, s.6137,6138; TT 1080b,c; TPYC 198, s.697-699; WHTK 2698b,c.

bildirdiler. Çin imparatoru Ts'ui Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir halde yerleştirme görevi verdi. Böylece onların ülkeleri yeniden tesis edildi. Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyorlardı.

Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevketti. Özellikle imparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen emre göre teslim olanlara bir şey yapılamayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nin bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırmıştı. Tuo-mo-chih teslim olacağının söyledi ise de gizlice Çinlilere baksın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asıl niyetini öğrenince hücuma geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı. Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca orada ikamet etmesi için tarla sunulmuştu.

Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Chi'pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin İmparatoruyla temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Sir Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan (tarkan-tarhan)'ı yendi ve binden fazla baş kestikten sonra iki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-t'an Chou'da yerleştirildiler[490].

669 yılında Sir Tarduşlardan arta kalanlar Çin hakimiyetine karşı isyan ettiler. Ötüken bölgesindeki bu ayaklanmayı T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung, Gök-Türklere bir ferman gönderip, onlara hücum ettirmek suretiyle bastırdı[491].

Shih-lo-er'lar:

Shih-lo-er'lar, Sir Tarduşlar, Ta-ch'i gibi boylarla Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyorlardı. Bu boy da muhtemelen daha sonra Sir Tarduşlara katılmış olmalıdır[492].

[490] Bu bilgilerin en teferruatlı bulundukları metinler HTS 217B, s.6134-6139 ve CTS 199B, s.5345-5349'da kayıtlıdır. HTS'deki Sir Tarduş bölümünün kısmen tercümesi için bkz. Chavannes, s.94-96.

[491] TPHYC 198, s.699.

[492] PS 99 aynı yer; SS 84, s.1880.

Ta-ch'i:

Töleslerden olan Ta-ch'i'ler, Sir Tarduşlar, Shih-lo-er'larla birlikte yaşıyorlardı. Hep beraber on binden fazla mükemmel askere sahiptiler[493].

Ta-han:

Ta-han'lar, Chü'lerin kuzeyinde otururlardı. Çok koyun ve ata sahip oldukları vurgulanmıştır. İnsanları iri ve uzundur. Chü'lerle birlikte Kırgızlarla, Chien-hai'ın (Kem Irmağı olabilir) kenarında otururlar. Bunların hepsi eskiden gelmemişlerdi. 649-650'li yıllarda Çin sarayına samur ve at sundular. Bazen bir kere tekrar Çin sarayına gittikleri ifade edilmiştir[494].

Tarduş:

II.Gök-Türk devletinin kuruluşu esnasında millet düzenlenirken Töles ve Tarduşların adından bahsedilmektedir[495]. Milletin yeniden bir araya getirilip teşkilatlanma anlatılırken Taruş ve Töles adlarının zikredilmesi onların 552-630 yılları arasında oynadıkları tarihî rolün öneminden dolayıdır. II.Gök-Türk Devleti döneminde 682'den sonra Tölesler doğuda Tarduşlar batıdadır. Dolayısıyla İrtiş Irmağı taraflarında olduklarını tahmin ediyoruz[496].

692'de Kapgan Kagan olduktan sonraki teşkilatlanmada ise Bilge, Tarduşların üzerine şad olarak tayin edildi[497]. 732 yılında Kül Tegin'in cenaze törenine katılanlardan birinin adı da Tarduş İnançu Çor idi[498].

Tarduş boyunun adı yazıtlarda dolaylı olarak kaydedilmiştir. 696-97 yıllarında Kırgızların bulunduğu yere baskın yapan Tonyukuk daha sonra hanımının ölümü üzerine Kapgan geri dönünce tek komutan kalmıştı. 698'de İnel ve Bilge'nin katılımıyla Yarış ovasına doğru ilerlemiştir. İşte Kapgan'ın yeni yaptığı bu tayin sırasında Tarduş Şad'ın adı geçmektedir[499]. Söz konusu Tarduş Şad'ın Bilge olduğu bilinmektedir. Daha sonra savaş kazanılınca On Oklar (Türgişler), Tarduş Şad'a doğru kovalanılmıştır (699)[500].

[493] PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer.
[494] HTS 217B, s.6146.
[495] KT,D,13; BK,D,12.
[496] BK,G,13.
[497] KT,D,17; BK,D,15.
[498] KT,K,13.
[499] T,31.
[500] T,41.

Kül Çor adlı bir Türk beyinin adına dikilen ve 716 tarihli olduğu tahmin edilen İhe Hüşotu yazıtında da Tarduşların adı geçmektedir. Buna göre Kül Çor veya Kül İç Çor, Tarduş halkını idare ediyordu[501].

Bayan Çor, kagan olduktan sonra sıklıkla diğer boylarla kendine bağlamak için savaşıyordu. 749'lu yıllarda Tatarlarla savaştıktan sora iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verip Tarduşların üzerine idare için göndermişti [502]. Hoytu Tamır Yazıtlarının Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır. Yine Kül Çor unvanlı Tarduş idarecisinin Beşbalık'a karşı düzenlenen seferde kazandığı başarılar anlatılmaktadır[503].

Tokuz Oguzlar (Dokuz Oğuz-Chiou-hsing):

Dokuz Oğuz kavramı, 626 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök-Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda zikrediliş şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyorlardı P'u-ku, Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie, Ch'i-pi, A-pu-sse. Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie)[504].

Söz konusu bu boylar adlarının başlığı altında kaynakların bilgi verdiği ölçüde eserimizde incelenmiştir. Özellikle Doğu Gök-Türk Devletinin yıkılışı sonucu Çin ile temas kurmuşlar ve çeşitli askerî valilik unvanları almışlardır[505].

679 yılında Çin'deki T'ang hanedanına karşı başlayan Gök-Türk istiklâl hareketinin başarıya ulaştıktan sonra öncelikle Dokuz Oğuz boylarıyla çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun Yazıtlarında da çok sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök-Türk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir[506].

Uygur Devletinin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edecekler-

[501] İhe Hüşotu, D,14.
[502] Şine Usu, D,6,7.
[503] Hoytu Tamır,3.
[504] Liu, II, s.592; J.Hamilton, "Toquz Oguz..", s.23-63; M.Mori, *aynı eser*; Kafesoğlu, s.123,124; Ö.İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s.13; Taşağıl, *Gök-Türkler* II; aynı müel, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, s.234-243.
[505] Liu, II, s.592; J.Hamilton, "Toquz Oguz..", s.23-63; M.Mori, *aynı eser*; Ö.İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s.13; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s.41-47.
[506] Taşağıl, II.Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, s.227-243.

dir[507]. Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslâm kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir[508].

II.Gök-Türk Devletinin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların kaganı Kutlug ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanlarla irtibata geçerek az sayıdaki Gök-Türk halkının geliştiğini, kaganlarının cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtanları öldüreceklerini söyledi. Sonra ittifak teklif etti. Ancak, daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağını aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağlarına doğru sevk etti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar altı bin kişilik ordu ile üzerlerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı iki bin idi. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar[509]. Bundan sonra Oğuzların hepsi gidip, Kutlug Kagan'a bağlandı.

Bilge Kagan'ın milletine hitabında kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkının da adı zikredilmektedir[510]. Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Gök-Türk Devletinin önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Gök-Türk Devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kagan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de Baz Kagan'ı, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılarla birlikte adları geçmektedir. Ancak, dikkat çekici nokta ilk zikredilişlerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır[511]. Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını kalabalık bir kütle halinde yaşadıklarını göstermektedir[512].

714 yılında karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kagan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı. Bilge Kagan, bunu "Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular" şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta Antargu'da Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp, hepsini

[507] Bu konuda tafsilen bkz. E.G.Puleyblank, "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", *UAJbr*, 1956,28,35; J.Hamilton, *aynı eser*, s.13-63; C.Mackerras, *The Uighurs, The Cambridge Earl History of Inner Asia*, s.320.

[508] V.Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, 1948, s.281 vd.; diğer İslâm kaynakları için bkz. Şeşen, s.17,19,20-23,42-45,58,60,61-65 vs., 72 vd. 100 vd. 134 vd. 143 vd., 163.

[509] T,9; ayrıca bkz. Taşağıl, Kutlug Kagan ve II.Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, s.234-236.

[510] KT,G,2; BK,D,1.

[511] Tokuz Oguz Budun, ayrıca bkz. Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, s.226.

[512] KT,D,14; BK,D,12.

hezimete uğratmıştır[513]. 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerine yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler[514].

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtında da Dokuz Oğuzlardan bahis vardır[515]. Yine onlarla savaşılmış devlete tabi olmaları sağlanmıştır.

716'lı yıllarda Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtında da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşmıştı[516].

Dokuz Oğuzların, Bayan Çor Kagan ile de mücadeleleri söz konusudur. Şine Usu Yazıtında, Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hakim olunup idare edildikleri yazılmaktadır[517]. Bayan Çor Kagan'ın kendisi de Uygur Devletinin yükselişi sırasında Dokuz Oğuzların hepsini toplamıştır[518]. Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz[519].

Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgızlarla ve Çiklerle ittifak yapmışlardı.

İslâm kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela Hududül-alem'e göre kuzeylerinde Kırgızlarla komşu olup nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi di. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hutüvv boynuzları, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları koyun, at ve sığır idi. Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait on yedi yer isminden bahsedilmektedir[520].

To-lan-ke:

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi gücün yıkılması üzerine ortaya çıktı. Tola Irmağının kenarında yaşıyorlardı. On bin iyi yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiç bir zaman Çin ile temas kurmadıkları halde bahsettiğimiz tarihten sonra T'ang imparatorluğu tarafından tanındılar.

513 BK,D,29-31; KT,K,4.
514 BK, D, 35.
515 Ongin, G,6; H.N.Orkun, 128,129.
516 İhe Hüşotu, D,16.
517 Şine Usu K,3.
518 Şine Usu, K, 5.
519 Şine Usu, D,10 vd.
520 *Hudud'ül alem*, s.94,95; Şeşen, s.61,62.

Onların idarecisi (erkin) Mo (bey?) Uygurlarla birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından sonra Doğu Gök-Türk ülkesinde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan Tao-tu-fu'luğu sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askeri valiliği devam ettirdi[521].

Töles (682'den sonra):

II. Gök-Türk Devletinin kuruluşuna katılılıp bağlananlar arasında da Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler[522]. Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına aldık. Bilge Kagan'ın idaresine göre II.Gök-Türk Devleti tam anlamıyla teşekkül ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir[523].

Uygur Devletinin her alanda gerçek yükselticisi olan Bayan Çor, Şine Usu Yazıtında kendi ağzından hakim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlamaktadır[524].

T'u-ju-ho'lar:

Tola Irmağı civarında yaşayan ve urug durumunda bulunan T'u-ju-ho'lar, yanlarında varlığını sürdüren diğer boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabiliyorlardı[525].

Tu-po'lar:

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirler.

521 TT 1081a; WHTK 2699b;HTS 217B, s.6142.
522 BK,G,13.
523 BK,D,12.
524 Şine Usu,K,1.
525 PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inlerler, bu gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi birinci yılında (648) Kurıkanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip, Çin ile ilişki kurdular[526].

Tongralar (T'ung-lo):

Tonra boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanan önemli boylardandır. Tola Irmağı civarında P'u-ku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi sayıca kuvvetli boylar arasında idiler[527]. Ancak, daha sonra Sir Tarduşlara bağlanmışlardır.

Tonra'ların Gök-Türklerle aynı geleneklere sahip oldukları bildirilmiştir.

Sir Tarduşların kuzeyinde To-lan-ko'ların doğusunda bulunuyorlardı. Başkente mesafeleri on yedi bin beş yüz li olup, durumları iyidir. Otuz bin asker çıkarıyor durumda gösterilmeleri onların kuvvetine işaret etmektedir. 628 yılında Doğu Gök-Türk devletinin zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması üzerine serbest kalıp Çin sarayına elçi gönderdiler. Bundan uzun zaman sonra kendiliklerinden Çin'e tabi olmayı rica ettiler. Onların için Kuei-lin Askerî valiliği ihdas edildi. Reisleri ilteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip, Askerî vali makamına tayin edildi.

682 yılında II.Gök-Türk devleti kurulduğunda Tonyukuk'a Oğuzlardan bir kaçak (küräg) gelip, Dokuz Oğuzların üzerine yeni bir kaganın çıktığını ve söz konusu kaganın Çin'e General Ku'yu gönderirken, Kıtanların üzerine Tongra Eşim adlı bir elçiyi Gök-Türklere karşı ittifak için yollamıştır[528]. Buradan hareketle Tongraların bu sırada kesinlikle Dokuz Oğuzların içinde bulunduğunu anlayabiliriz.

716 yılında II.Gök-Türk kaganlığına kaşı başlayan seri isyanlarda Tongraların adı geçmektedir. Kül Tegin, Karluklar, Azlar, İzgiller, Dokuz Oğuzlar, Edizler, Oğuzlarla savaşıp, her birinin isyanını teker teker bastırdıktan sonra Tonga Tegin'in cenaze töreni sırasında Tongralardan bir gurup yiğit on eri öldürmüşlerdi[529].

[526] TT 1081a; HTS 217B, s.6144; WHTK 2699a.
[527] PS 99, s.3303; SS 84 1879.
[528] T,8,9.
[529] KT,K,7;BK,D,31.

742 yılında reisleri A-pu-sse on binden fazla çadır ahalisiyle gidip Çin'e teslim oldu. Shuo-fang'da ikamet ettirildiler, Sarı Irmağın güneyindeki topraklar onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere verildiği gibi on binlerce top kumaş bağışlandı. Onların yüzünden He-ch'ü'deki topraklar boşaldı. On sene sonra isyan ettiler Bütün kabile boyları nehirden geçirttirilerek çölün kuzeyine döndüler. Arkasından Uygurlar tarafından yıkıldılar ve haklı etrafa dağıldı. A-pu-sse, sonradan Karluklara sığındı. Pei-t'ing özel idarecisi Ch'eng-ch'ien-li onunla konuşup Çin'e teslim olması için ikna etti. Neticede götürüldüğü Çin başkentinde öldürüldü.

Aradan zaman geçip An-lu-shan isyan ettiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı. Unvanı Ye-luo-ho olan birisi onların bir gurubunun başında görülmektedir. Bildirildiğine göre Ye-luo-ho konuşması becerikli biri idi[530].

Tuhsiler:

Tuhsiler, Çigillerin batısında İli Irmağı kıyılarında yaşıyorlardı. Batı sınırları Çu ırmağının ağzına kadar olan bölgeye uzanıyordu. Suyâb, Biglilig, Urkeş, Lâzine ve Ferahiye adlı şehir ve köyleri bulunuyordu[531].

Karlukların bir alt boyu olarak görülen Tuhsiler, Hududül-alem'de Tuhs, Kaşgarlı ve Mervezî'de Tuhsî şeklinde geçmektedir[532].

Bu devirde Tuhsîlere ait olduğu bildirilen Suyâb, Batı Gök-Türkleri ve Türgişlerin de önemli bir merkezi idi. Tuhsîler vaktinde Suyâb'dan yirmi bin süvarî çıktığı bildirilmiştir[533]. Biglilig adlı köyden ise oranın beyinin Yınal Tigin unvanını taşıdığı, üç bin atlıya kumanda ettiğine dair kayıt vardır[534]. Daha sonra Tohsılar (Tuhsiler) hakkında bilgi veren Kaşgarlı ise Tohsıların sadece İli Irmağı kıyısındaki Kubaş'ta oturduklarını yazmaktadır. Ona göre en doğru dil Yağmalarla birlikte Tohsılar tarafından konuşulmaktadır. Buna da Hakaniye Türkçesi adı verilmektedir[535]. Kaşgarlıdan sonra kaynaklarda Tohsı ya da Tuhsî adı görülmemektedir.

[530] TT 1080c; HTS 217B, s.6140-41; WHTK 2699a; TPHYC198, s.736.
[531] F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.15-17,75,81,82.
[532] Sümer, s.37; Şeşen,28.
[533] Hududül-Alem, s.99.
[534] aynı eser.
[535] DLT I, s.32.

Türgişler:

Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasî olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı[536]. Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak (suei-ye)'ın doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı gurubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) adıyla zikredildiler[537].

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Gök-Türk ülkesinde yeniden hakim olmuş, akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına aldı. İşte bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu gurubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala ırmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu Irmağının batısında yaşan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin,Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi[538].

659 Yılında Batı Gök-Türk ülkesinde A-shih-na Hu-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hakim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen Askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adına aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı[539]. Batı Gök-Türklerin siyasî olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkma-

[536] CTS 194B, s.5184; HTS 215B, s.6059; Chavannes, *Documents..*, s.21,24, 47; Salman, *Türgiş..*, s.4 vd. ; Taşağıl, *Gök-Türkler*,II, s.66 vd.

[537] Taşağıl **aynı eser**, s.67; Chavannes, aynı yer; Liou İ-t'ang, *Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu*, PC, sayı 14, s.206,207 vd.

[538] Chavannes, s34,60; Salman,*Türgiş..*, s. 8 ; Taşağıl, *Gök-Türkler*,II, s.71.

[539] Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s.75; Hsüe Tsung-cheng, *aynı eser*, s.404-414.

sıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

Batı kabileleri (On Ok) gittikçe zayıflıyorlardı. Tuo-lu ve Nu-shih-pi gibi iki ana boy gurubunun insanları dağıldı. Batı Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na She-er ve A-shih-na Pu-chen'ın oğulları Yüan-ch'ing ve Börü Şad Çinliler tarafından generallik unvanları ile ödüllendirildiler. Bunlar kendi aralarında kagan olabilmek için mücadele ediyorlardı. 686 yılında kagan tayin edilen Börü Şad Hu-se-lo'ya karşılık Yüan-ch'ing'e işten el çektirilmişti. Börü Şad'ın unvanı Chie-chung-shih-chu Kagan idi.

692 yılında Batı Gök-Türk boyları A-shih-na Suei-tsu adında birini kagan ilân ettiler. Bu hükümdar Tibetlilerle ve Çinli general Wu-wei-tao idarecisi Wang Hsiao-chie ile Ling-ch'üan (soğuk pınar)'da Ta-ling-ku (Büyük tepe vadisi?)'da savaştı ve bozguna uğrattı. Bu arada Tokmak'ın idarecisi Han Ssu-chung Ni-shu Erkin, Gök-Türk Shih-chih-han ve Hu-lu gibileri bozguna uğrattı. Arkasından Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu kalesini işgal etti.

696 yılında II.Gök-Türk Devletini kudretinin zirvesine çıkaran Kapgan Kagan'a karşı Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler ittifak yapmışlardı. Kırgızlar, 696-697 kışında mağlup edilirek, devlete bağlandıktan sonra Türgişlerin üzerine büyük bir sefer tertip edildi. Ancak, bu sırada hatunu öldüğü için Kapgan, onun cenaze törenine katılmak üzere geri döndü. Yapılan yeni tayine göre orduya Tonyukuk, İnel Kagan ve Tarduşların şadı Bilge kumanda edecekti. Dolayısıyla Gök-Türkler Türgiş-On Ok ülkesine doğru büyük bir sefere hazırlanıyorlardı. Ordu Altayları aşıp Yarış ovasına ilerledi ve Bolçu'da[540] Türgişleri ağır bir hezimete uğrattı. Önce Altaylarda mevzilenen ordunun kumandanları gerekli savaş planlarını yaptılar. Üç kaçağın geldiği Türgişler, Yarış ovasında toplanmıştı. Türgiş ordusunun sayısının yüz bin civarında olduğu bildirilmektedir. Gök-Türk ordusundan kat kat daha fazla oldukları halde yenildiler. Savaşı Tonyukuk ve İnel idare etmiş, Tarduş Şad'ı Bilge başka bir mevkide mevzilenmişti. Türgişlerin kaganı esir düştüğü gibi yabgu ve şadları öldürülmüştü. Yakalanan elli asker On Ok beylerinin bulunduğu yere gönderilmiş ve halklarının büyük kısmının teslim olmaları sağlanmıştı. Az bir gurup ise batıya doğru kaçmayı başarmıştı. Bundan sonra Gök-Türk ordusu On Ok ordusu ile Demir Kapı'ya kadar yapılan sefere katıldı[541]. Türgiş halkı Bilge tarafından kendi

[540] Urungu Gölünün güney- batısında Tokoi kasabası.
[541] T,29-43.

halkı olarak gösterilmiş ve hatalı hareket ettiği için çok ızdırab çektikleri vurgulanmıştır[542]. Bundan sonra Maveraünnehire kadar (Kengü Tarban) her taraf Gök-Türk hakimiyetine girmiştir[543].

699 yılında Börü Şad Hu-se-lo Batı orduları baş kumandanı olup bu bölgeleri pasifize etmekle görevlendirildi. Aynı sıralarda Wu-chih-le liderliğindeki Türgişler çok kuvvetlenmiş, nihayet Hu-se-le, Çin'den ülkesine geri dönmeye cesaret edememişti. Kendisi Ch'ang-an'da öldüğü gibi yanındaki 60-70 bin kişi Çin'in içlerine nakledilmişti. Oğlu Huai-tao Sağ muhafızları generali tayin edildi[544].

702 yılında A-shih-na Hsien, Sağ cesur muhafızları generali ve Hsing-hsi-wang Kagan'ın yerine On Okları idare etmek ve Çin kontrolünde tutmakla vazifelendirildi. Beşbalık Büyük Valisi de olmuştu. 704 yılında Huai-tao, Meng-ch'ih genel valisi tayin edildi. Bu arada Hsien, Chi-hsi (çölün batısı) özel idarecisi olmuştu. On Ok boylarından Tou-tan isyan etti. Hsien, ona saldırıp bozguna uğratıp, kesik başını Çin sarayına ulaştırdı. Tokmak'ın batısındaki otuz bin kişiden müteşekkil boyları kendine itaat ettirdi ve Çin sarayı tarafından bir mektupla kutlandı.

Karluk, Shu-ni ve Hu-wu gibi üç boy da Çin'e itaat ettiler. Bunu üzerine Kapgan Kagan tarafından yağmalandılar, Çin'in Orta Asya'daki tayinli memuru olan A-shih-na Hsien ve Beşbalık genel valisi T'ang Chia-huei ve diğerleri Kapgan'a boynuz gibi saldırdılar. En sonunda Türgişler gizlice sınırlara gelip, Çin sarayına gelmeyi Hsien'den rica ettiler. Ancak, imparator Hsüan-tsung buna müsaade etmedi. Çinli generallerden Wang Huei, onları itaate alma özel memuru tayin edildi. Türgiş valisi Ch'e-pi-shih Çor Su-lu, devlete sadık dük unvanıyla ödüllendirildi. Sonra Türgişler, Po-han (Yaka Arık) ve Ta-shih-ch'eng' (Aksu)ı kuşattılar. Dört garnizonu ele geçirmeye niyetli idiler. Çinli general T'ang Chia-huei ve Kuca genel askeri valisi olarak Üç Kabile Karluklarla ve A-shih-na Hsien'le onlara saldırdılar. İmparator, Türgişleri tamamen sıkı bir kontrol altına almak için plan yapılmasın emredeceği sırada Ying ve Ting isimli vezirler "Türgişlerle Karlukların savaştıklarını kuzeyin yabancılarının karşılıklı savaşarak zayıfladıklarını ve Çin'den oraya gidilmesine gerek olmadığını büyük olanın yaralanacağını küçük olanın yıkılacağını her durumun Çin'in menfaatine olduğunu, Wang Huei'in sefere çıkıp onları pasifize etmesine askeri işerle

542 KT,D,18,19; BK,D,16.

543 KT,D,21; BK,D,18; ayrıca bkz. Klyaştorny, Orhon Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı, s. 92-96; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.111; R.Giraud, s.45.

544 HTS 215B, s.6065; WHTK 2697c.; Hsüe Tsung-cheng, s.629 vd.

çözülemeyeceğini" söylediler. A-shih-na Hsien, Suo-ke'nın kuvvetlenmesi üzerine ülkesinde kontrolü kaybetti ve Ch'ang-an'a dönüp orada öldü.

Türgişlerden T'u-huo-hsien yenilince Huai-tao'nın oğlu On Ok Kagan oldu. Kendisine Meng-ch'ih askeri valiliği ve Çin yüksek makamlarından üç tane sulundu. Hanımına Liang-kuo Fu-jen'lık ve Chiao-he Prensesliği tevcih edildi. Hsin, Suei-ye'deki Chü-lang şehrine vardığında Türgiş Baga Tarkan tarafından öldürüldü.Chiao-ho prensesi ve onun oğlu Chung-hsiao perişan olup döndüler. Neticede Batı Gök-Türk varlığı tamamen yok oldu.

Wu-chih-le, Batı Gök-Türklerinde temayüz eden bir başka Türgiş lideri idi. 659'dan sonra Batı Gök-Türk lerinde mevcut iki kagan gidip Çin'in hizmetine girince başsız kalan ülkede Wu-chih-le, önce Hu-se-lo'ya bağlı olarak Baga Tarkan unvanını aldı. Fakat, onun kötü idaresine karşı halkın hoşnutsuzluğu üzerine boylar Wu-chih-le'nın yanında toplanmaya başladı. Neticede Türgişler çok kuvvetlendi. Her birine 7 bin asker verdiği yirmi valilik kurdu Suei-ye'nin kuzey batısında mevzilendi. Arkasından Suei-ye'yi alarak merkezini ortaya taşıdı ve Suei-ye Çayına büyük merkez adını verdi. İli Irmağı kenarındaki Ying-yüe'yi küçük merkez yaptı. Kuzey toprakları Doğu Gök-Türk ülkesine kadar uzanıyor, bütün Soğd'lular ve Beşbalık 'ı kaplıyordu. Kısacası Hu-se-lo'nun idare ettiği Batı Gök-Türk topraklarına hükmediyordu. 699 yılında oğlu Che-nu'yu Çin sarayına gönderdi. O sırada Kapgan kagan idaresindeki II.Gök-Türk Devletine karşı çok zor durumda kalan T'ang hanedanı imparatoriçesi Wu, Türgiş elçisine gayet iyi davranmış ve derin hürmette bulunmuştu. 706 yılında Wu-chih-le'ya Huai-te bölgesi prensliği gibi yüksek bir Çin unvanı sundu. Aynı yılın sonunda Wu-chih-le öldü[545].

Yerine oğlu Suo-ke geçti. Suo-ke daha önce Wen-lu-chou askeri valiliği yapmış ve Çinlilerden Sol cesur muhafızlar generalliği ve bazı asalet unvanları almıştı. Askerlerinin sayısı üç yüz bine ulaştığında Çinliler On Ok kaganı A-shih-na Huai-tao özel elçi olarak gönderdi ve Çin sarayındaki kızlardan dört tane gönderdi. 708 yılında Çin sarayına elçi gönderdiğinde imparator Chung-tsung, sarayın önünde Türgiş elçisini karşıladı. On bin kişiden oluşan iki süvari birliği ile refakat ettirerek huzuruna kabul ettirdi ve olağanüstü ihsanlarda bulundu. Aniden kumandanlarından Kül Çor Chung-chie ile arası açılmış askerleri karşılıklı savaşmışlardı. Aralarındaki savaşlardan netice alınamayınca, Suo-ke Çin

[545] Liou İ-t'ang, T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao, PC 7, s.81.

sarayına Kül Çor Chung-chie'nin suçunu bildirdi ve Çin sarayına girilmesine müsaade etti. Chung-chie, bin altın ile başbakan Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine hediye vererek ve Tibetlilerin saldırtılarak Suo-ke'nın cezalandırılması rapor ettiler. Bundan sonra Chung-chie, Feng Chia-pin ile işbirliği yaparak Suo-ke'ya karşı isyan ettiler. Suo-ke, onları yendi ve Feng Chia-pin'i öldürdü. Ayrıca Suo-ke'nın kardeşi Che-nu, ordularını hareket geçirip Çin sınırlarına akın yaptı. Bu arada An-hsi Büyük Genel Askerî valisi Niou Shih-chiang Huo-jao-ch'eng ile savaştı ve Niou Shih-chiang öldü. Arkasından Çin imparatorundan kendisine karşı düşmanlık yapan Tsung Ch'u-k'o'nın öldürülmesini istedi. Kuo Yüan-chen, imparatoruna doğruyu söyledi. Neticede İmparator gerçeği anlayıp, onun ülkesinin batıda olmasına müsaade etti.

Türgişleri her yönden güçlendiren Suo-ko'nın başı bunun akabinde kardeşi Che-nu ile derde girdi. Che-nu, kendi idare ettiği boyların sayısının azlığı üzerine doğudaki II.Gök-Türk Devleti hükümdarı Kapgan'a itaat etti. Üstelik ona ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik edeceğini bildirdi. Kapgan Kagan, Che-nu'nun teklifini kabul etti. Onu bırakıp yirmi bin askerle Suo-ke'ya hücum etti ve yakaladı. Kagan dönüşte her iki kardeşe "siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Nasıl bana sadakatla bağlı kalırsınız?" diyerek ikisini de öldürdü (710).

Kapgan kagan'ın aşırı sert zalimce idaresine karşı patlak veren isyanlara Türgişler de katılmışlardı. 711'de Yine Altay Dağlarını aşarak, İrtiş Irmağını geçerek, Bolçu'da Türgiş ordusunu Bilge ve Kül Tegin kardeşler bastılar. Kaganları orada ölürken, yine halkı Gök-Türklere teslim oldu. Hatta, Kül Tegin onların içindeki Az valisini kendi eli ile yakalamıştı. Teslim olan Türgiş halkı Tabar'da yerleştirildi[546]. Bundan sonra Gök-Türk ordusu ileri harekata devam etmiş Seyhun boylarına çekilen Kara Türgişler Kül Tegin tarafından mağlup edilmişti[547].

Türgişlerin hakim olduğu sahada 715 yılında bir başka bey ortaya çıkıyordu. Ch'e-pi-shih-su-lu adındaki bu bey arta kalan Türgiş kütlelerinin etrafında toplamış ve kendini kagan ilan etmişti. Onun insanları idaresindeki olağan üstü yeteneği sayesinde kendisine bağlananların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda iki yüz bin kişiye ulaştı. Batı Ülkelerinin kahramanı (hakimi) oldu. 717 yılında Çin sarayıyla temas kurdu. Çinliler kendisine Sağ Muhafızları Generalliği ve Türgiş Askerî valisi gibi unvanlar verdiler. Arkasından Wang Huei isimli bir elçi Su-lu'ya

[546] KT,D,36-38; BK D,27,28.

[547] KT,D,39-40; L.Bazin, *Calendriers*, s.228 ; Hsüe Tsung-cheng, *aynı eser*, s.650 vd.

bazı Çin unvanları ve nakış işlemeli bir gömlek ile altın işlemeli bir kemer ve balık şeklinde 7 kese vermekle görevlendirildi. Ertesi yıl Çinliler yine ona İtaatkâr ve Sadık Kagan unvanlarını tevcih etti. İmparator, daha önce Çin'e sığınmış A-shih-na Huai-tao'nın kızı ile Su-lu'yu evlendirdi.

721 yılında Türgiş ordu kumandanlarından birinin adı İslâm kaynaklarında Kür-Sûl (Kül Çor) olarak yazılmıştır[548].

Bilge Kagan kızını Türgiş kaganının kızına vermiş, onun kızını kendi oğluna eş olarak almıştı[549]. 732 yılında tertiplenen Kül Tegin'in cenaze törenine Bilge'nin oğlu (damadı) Türgiş kaganından Makaraç Tamgacı gelmişti[550]. Ayrıca Bilge Kül Tegin yazıtında yazdırdıklarının On Ok oğullarının (Türgiş) tarafından da görülmesini özellikle istemektedir[551].

719 yılında Su-lu Kagan, Tokmak'ı Çinlilerin elinde kurtardı. Aynı yılın sonunda Türgişler genç atları satmak üzere An-hsi'ye girdi. Götüren elçiler Genel Askerî Vali Tu Hsien'in yanında söz konusu prensesin tekliflerini iletince Tu Hsien kızarak "A-shih-na kızına bana kuralları öğretme cesareti kim verdi" dedi. Onun elçileri cevap veremedi. Su-lu kızdı. Tibetlilerle gizlice anlaşarak askerleriyle dört garnizonu yağmaladı[552]. An-hsi'yi kuşattı. Tu Hsien, Çin'e gitti. Chao İ-cheng, aynı Kuca'ya genel askeri vali olarak gönderildi. Uzun süre orada kalan yeni vali ilk çıkışı yaptı fakat, yine mağlup oldu. Su-lu insanların hayvanlarına el koydu ve tahıl ambarlarını talan etti. Tu Hsien'in Çin'e geri döndüğünü duyunca geri çekildi.

Bundan sonra Ye-chih-a-pu-ssu isimli bir elçiyi Çin'e göndermişti. Aynı sırada II.Gök-Türk Türk devletinin elçisi de T'ang merkezinde idi. İmparator Hsüan-tsung, Türgişlerin küçük ülke olduğunu ayrıca Gök-Türk lere vassal durumda bulunduklarını bu yüzden birinci mevkide oturamayacaklarını söyledi. Su-lu'nun elçisi dedi ki:" eğlence benim için tertip edildi, ikinci sırada oturmam mümkün değil". Sonra doğuda ve batıda iki çadır kuruldu ve Su-lu'nun elçisi batındakinde ikamet edip eğlenebildi.

548 Kafeoğlu, s. 213; Donuk, s.14.
549 BK,K,9,10.
550 KT, K,13.
551 BK,K,15.
552 Dört garnizon Kuca, Hoten, Kaşgar, Tokmak kale-şehirleri bu konuda ayrıca bkz. Chavannes,s.114; H.Salman, "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)", *Belleten*, 211,1991, s.921.

Su-lu, önceleri adil temiz karakterinden ötürü savaşlarda kazandığı ganimetleri halkına dağıtıyordu. Dolayısıyla herkes ve bütün kabileler memnuniyetlerinden gidip ona itaat ediyorlardı. Neticede güçlerini birleştiriyorlardı. Aynı zamanda Tibetlilerin ve Gök-Türklerin kızı ile evlenmiş, böylece üç devletin kız aynı anda Hatun olmuş, çok sayıda çocuk Yabgu olmuştu. Sonra yıllarında iyice yıpranmış ve yorgun düşmüştü. Bu yüzden ganimetleri halkı arasında adil bir şekilde dağıtamıyordu. Dolayısıyla halkı hoşnutsuz oldu. Ayrıca hastalanmış bir eli felç olup iş göremez olmuştu. Neticede büyük şeflerden Baga Tarkan ve To-mo-chih'nın boyları kuvvetlenip zenginleşti. Ayrıca bu boyların insanları Suo-ko'dan gelenler Sarı kabileler, Su-lu'dan gelenler Kara kabileler diye adlandırılıyorlardı. Kendi aralarında çekememezlik vardı.

Aniden bir gece Baga Tarkan ve Tou-mo-chih Su-lu Kagan'a saldırıp öldürdüler. Tou-mo-chih tekrar Baga Tarkan'a karşı gelip Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien-ku Çor'u kagan olarak tahta geçirdi. Yeni kagan Suei-ye'de oturmaya başladı. Kara kabilelerin kaganı Er-wei ise Talas kalesinde yerine aldı beraberce Baga Tarkan'a karşı savaştılar.

Çinliler fırsattan istifade derhal devreye girdiler ve imparator, Kai Chia-yün adlı bir devlet adamını Fergana ve Türgişlerin bölgesine gönderdi. Baga Tarkan ile Çinli kumandan, Taşkent hakimi Bagatur Tudun, Keş hakimi Se-chin-t'i birlikte Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien Kagan'a saldırdılar (739 yılı)[553]. Tokmak'taki bu savaşta Türgiş kaganı ağır bir darbe yedi. Kagan T'u-huo-hsien ve kardeşi Tun Apa Yabgu savaş meydanından kaçtılarsa da neticede yakalandılar. Başka bir ordu Kaşgar hakimi ve Fergana hakimi Arslan idaresinde, Talas'a hücum edip Kara Kabile kaganının kardeşi Po-se'yı öldürdüler Ye-chien kalesine girdiler. Burada Su-lu'nun hatununu ve Er-wei'in hatununu yakaladılar ve döndüler. Savaşlarda perişan olan on binlerce insana yiyecek verildiği gibi hepsi Fergana'ya bağlandı. Bütün ülkeler Çin'e tabi olmuşlardı.

Bundan sonra Ch'u-mu-k'un'ların reisi Fu-yen Kül Çor gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek teşekkür ettiler. 740 yılında esir kagan, Kai Chia-yün tarafından Çin'e götürüldü ve imparator tarafından idam edilmeyip affedildi. Üstelik kendisine ve kardeşine çeşitli Çin unvanları tevcih edildi.

Bütün entrikaları çevirerek Türgiş devletinin çatırdamasına yol açan Baga Tarkan, kagan olamamıştı. Çinliler A-shih-na Huai-tao'nın oğlu Hsin'i On Ok Kagan'ı tayin ettiler. Buna kızan Baga Tarkan "Su-

[553] Liou İ-t'ang, *aynı eser*, s.82; D.Christian, *aynı eser*, s.262.

lu'nun öldürülmesi benim başarım, şimdi Hsin kagan oldu neden?" diyor ve boylarıyla isyana hazırlanıyordu. Bunun üzerine imparator tekrar Kai Chia-yün'ü vaziyeti tetkik etmekle vazifelendirmişti. Baga Tarkan imparatorun gözüne girebilmek için karısını ve çocuklarını, idarecilerini, önde gelen adamlarını yanına alarak gelip Çin imparatoruna bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine halkını idare etmesi emredildi.

Birkaç yıl sonra Hsin yeniden kagan tayin edildi ve korunmasına Çinliler tarafından asker gönderilirdi. askerleriyle gönderildi. Ancak, Chülang'a varırken Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini kagan ilân etti. Kuca özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a ona saldırıp öldürdü. Büyük sancak Tou-mo-chih Kül Erkin, Üç Kabile Yabgu'su oldu.

742 yılında Türgiş boyu Kara Kabile'den İl Etmiş Kutlug Bilge Kagan oldu. Defalarca Çin'e elçi gönderip vergi sundu. On iki yıl sonra Kara kabile'nin başında Teng-li İ-lo-mi-shih isminde biri kagan oldu. Ona da Çinliler unvan verdiler.

Şine Usu Yazıtına göre 747 yılından önce Üç Karlukları mağlup eden Bayan Çor, onların batıda On Oklar, yani Türgişlere sığınmasına yol açmıştı[554]. Daha sonra yine Karluk ve Türgişler onun tarafından mağlup edilmişlerdir[555].

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve kara Kabileler kendi kaganlarını tahtlara geçirip karşılıklı savaştılar. Çin'de çok problemler olduğu için idare edilemediler. 759'da Kara Kabile kaganı A-to Pei-lo Çin sarayına adam gönderebildi. 766'dan sonra Karluklar çok kuvvetlendiğinde batıya doğru hareket edip Suei-ye Çayında ikamet ettiler. Her iki kabile de azaldı. Karluklara ve Hu-se-lo'nun geride akalan boyları Uygurlara bağlandı. T'e-p'ang-le Karaşar'da ikamete başladı ve yabguluğunu ilân etti. Geride kalan başka boylar Chin-so Tepesine sığındılar ve iki yüzbin bin kişiye ulaştılar[556].

Hoytu Tamır Yazıtlarında da Türgiş adı iki yerde geçmektedir. Her halde Türgişlerin üzerine yapılan seferler anlatılmaktadır[557].

Tuba Yazıtının (III) 3. satırında da Türgiş adı zikredilmiştir. Buna göre Türgiş ilinin içinde Ezgene 26 yaşında iken öldürülmüştür[558].

[554] Şine Usu,K,11.
[555] Şine Usu,G,5.
[556] HTS 215B, s.6066-6069.
[557] Hoytu Tamır, III,2, IV,3.
[558] Tuba,III,3.

702-756 yılllan arasında Türgişlerin batı sınırı Sır Derya'ya kadar uzanmıştır[559].

Türgişler hakkında Tibet kaynakları da bilgi vermektedir[560].

Türkmenler:

Eserini 985'te yazan El-Mukaddesî'de Oğuz ve Karluklardan tamamen ayrı bir Türkmen gurubundan söz edilmektedir. Buna göre İsficâb ile Balasagun arasında yaşıyorlardı. İsficâb'ın doğusundaki Berûket ve Bulaç adlı kasabalar Türkmenlere karşı uç şehirleridir. Aynı müellife göre Türkmenler korkularından Müslüman olmuşlardı ve melikleri İsficâb hakimine hediyeler gönderiyorlardı[561]. Sayılarının az önemsiz olduğu görülüyor.

Türkmen meliki ordu adlı kasabada oturuyordu. Kaşgarlı da Ordu şehri hakkında bilgi verip onun Balasagun yakınında olduğunu söylemektedir[562]. İbn Hurdadbih'deki konaklarla ilgili listede Ordu şehri 13. Konak olarak geçmektedir. 15. Konak Suyab, 16. Konak Barshan'dır. Medinetü Hakanı Türgişi (Türgiş Hakanının şehri) olarak da gösterilmiştir[563].

Wei-ho'lar:

Tola ırmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir[564]. Bu boy Uygurların atası olup, onların tarihte ilk defa zikredilmeleridir.

Wu-ku'lar:

Töles boyları listesinde adları göterilen Wu-ku'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler[565].

559 S:G:Klyaştorny, *Drevnetyurksie Runiçeskie pamyatniki kak istoçnik po istorii sredney Azii*, Moskova 1964, s.139-140; E.Smagulov, F.Grigorev, A. İtenov, *Oçerki srednevekogo Turkestana*, Almatı, 1999, s.8.

560 G.Uray, "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A:D: A survey,", *Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic Central Asia*, Budapest 1979, s.275-303.

561 Sümer, s.39.

562 DLT,I, s.124.

563 İbn Hurdadbih'ten naklen F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.72-75.

564 PS 99, aynı yer; SS 84, s.1879.

565 PS 99, aynı yer; SS84, aynı yer.

Yağmalar:

İlk defa Kaşgar ile kuzeyindeki Narın Irmağı arasındaki bölgede yaşadıkları sırada tarih sahnesinde görünen Yağmalar, kalabalık bir topluluk olarak nitelendirilmiştir. Bin yedi yüz oymakları olduğu dahi bildirilmiştir. Doğusunda Dokuz Oğuz ülkesi, güneyinde Kuça nehrine karışan Huland nehri ve batısında Karluk sınırları bulunurdu. Silahları mükemmel idi ve güçlü savaşçı insanlar şeklinde tanınıyorlardı. Hükümdarları Toquz Guz (Dokuz Oğuz) oğullarından idi. Kaşgar ile birlikte Artuç ve Hirgilî adlı köyleri bulunuyordu[566].

Yağmalar, bağlı oldukları Toquz Guzlardan kaçıp Karluklara sığındılar. Fakat, Karluklar onlara yardım konusunda bir şey yapamadı[567].

Uygurlara ait Taryat Terhin kitabesinde Yağmalar bir topluluk adı olarak gösterilmektedir[568]. Bu kitabede (753-756 arasında dikildiği tahmin edilmektedir), Uygur hükümdarı Bayan Çor'un kumandanı Bilge Kutlug tarkan Sengün sefere katılmıştır. Yağmalar, Lumçişi ile birlikte Uygurlara bağlanmıştır Mücmelüt-tevarih'te ise Yağmaların hükümdarlarına Buğra Han denildiği kaydedilmiştir[569].

Kaşgarlı Mahmud ise Türklerden bir topluluk olarak gösterdiği Yağmaları Kara Yağma şeklinde yazmıştır[570]. Başka bir yerde Tohsılarla Yağmaların dillerinin en doğru türkçe olduğundan bahsetmiştir[571]. Karahanlıların kurucularının Yağmalar olduğu belirtilmiştir (Kara Yağma- Kara Han)[572].

Yü-ni-hu:

Töles boylarından olan Yü-ni-hu'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih'larla birlikte yaşıyorlardı. Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirlerdi[573].

566 *Hududül-Alem*,s.95; Sümer,s.38; Şeşen, 63.
567 Gerdizî' s.260'tan, Sümer, s.38.
568 T.Tekin, *aynı makale*, s.807-811; S.G.Klyaştorny, Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları, (terc. B.Atsız), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 103,1996,s.15,16.
569 Sümer, s.38.
570 DLT,III, s.34.
571 DLT,I, s.30.
572 Sümer, s.38.
573 PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer.

Ye-shih'lar:

Töles boylarından olan Ye-shih'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku'larla birlite yaşıyorlardı. Ye-shih'lar diğerleri ile birlikte yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirlerdi[574].

Yü-che'lar:

Haklarında fazla bilgi olmayan Yü-che'ların, toprakları büyük değildi. Gelenekleri Bayırku'lara benziyordu. Az at ve koyuna sahip olup bölgelerinde çok samur ve fare vardır[575].

[574] PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer.
[575] HTS 217B, s.6146; TT 1081b; WHTK 2699c.

BELGELER

I- T'UNG TİEN

Tölesler (T'ie-le) /1080 a, b

Tölesler (T'ie-le), önceki Hunların (Hsiung-nu) soyundandırlar. Boy çeşitlilikleri enfazla olanlardır. Kendileri Batı Denizi (Hsi-hai)'nin doğusunda dağları vadileri takip ederek gezerler, belirli bir yerde durmazlar.

Tola (Tu-lou) Irmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo (Tonra), Wei-ho (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku), Fu-lo vardır. Hepsi erkin unvanında birleşmişlerdir.

Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie ve diğerlerinin hepsi urug (küçük kabile) durumundadır. İyi yetişmiş asker sayıları yirmi bindir.

Hami (İ-wu/Kumul)'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde, Pai-shan (Ak Tag)'ın etekelerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu-ku-ho, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri vardır. Yirmi bin iyi yetişmiş asker çıkarabilirler.

Altay Dağlarının güney batısında Sir Tarduşlar, Shih-lo-er'lar, Shih-p'ang, Ta-ch'i ve diğereri vardır ve on binden fazla iyi yetişmiş asker çıkarabilirler.

Maveraünnehir (Semerkand/K'ang-chü)'in kuzey tarafında A-te Su-yu'nun yanında A-shih, Ho-ku, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, A-t'o-ssu, Pa-ye-wei, Ho-ta ve diğerleri vardır. Otuz binden fazla mükemmel askere sahiptirler.

Onun yanında İ-hai'ın doğusunda ve batısında Su-lu-chie, San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi uruglar (Küçük kabileler) vardır. Hepsi sekiz binden fazla iyi yetişmiş asker çıkarabilirler. Fu-lin'in doğu tarafında En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri vardır. Nüfusları yirmi bine yakındır.

Baykal Gölü (Pei-hai)'nün güney tarafında Tou-po ve diğerleri vardır.

Her ne kadar aile ve kabile adları farklı ise de genel olarak Töles adıyla adlandırılırlar. Her birinin ayrı idarecisi vardır. Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerine bağlıdırlar. Otlakları ve suları takip ederek dolaşırlar. Bir yerde sabit durmazlar. Vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklıdırlar. Ata binerek ok atmakta ustadırlar. Olağanüstü aç gözlüdürler. Yağmalarla, saldırılarla insan öldürürler. Batı sınırlarına (Çin'in) yakın yerlerde bitki yetiştirmede becerikli olanları vardır. Bunların sığır ve koyunları çok olup, atları azdır.

Gök-Türklerin ülkesi olduğunda (kurulduğunda) doğuya ve batıya hücuma geçerek hepsini idareleri altına aldılar. Kuzeyin vahşi hayat tarzında yönetildiler. On Altı Devlet'in Mu-jung Ch'uei zamanında kuzeyde belirlendiler (Çinlilerce ilk defa adlarından haberdar olundu).

Sonraki Wei zamanında Ho-hsi'de birleştiler. Ch'ih-lo boyu T'ie-lo olarak değişti.

Suei hanedanı Ta-ye saltanat devresinin ilk yılında (605) Gök-Türk (Batı) Ch'u-lo Kagan, Töleslerin bütün boylarına saldırdı. Yüksek vergilerle oların mallarını ellerinden aldı. Ayrıca Sir Tarduşların ve diğerlerinin değişmelerinden (isyan etmelerinden) kıskançlık duyarak şüphe ve korkuya kapıldı. Bundan sonra onların ileri gelen şeflerinden birkaç yüzünü toplayıp hepsini idam ettirdi. Bir kere (fırsatını bulan) Ch'u-lo'ya karşı gelmesi sebebiyle İlteber Erkin Ch'i-pi Ko-leng İ-wu-chen Mo-ho (Baga) kendini kagan ilan etti. T'an-han (Tanrı Dağlarının doğu ucu Tafgan Dağı) dağında oturdu.

Yine Sir Tarduşlar kendi içlerinden Erkin'in oğlu Ye-shih'yı küçük kagan seçtiler. Ch'u-lo yenilince Baga (Mo-ho) büyümeye başladı. Halkının kalbini olağanüstü kazanmıştı. Komşu ülkeler ondan korkuyorlardı. Hami ve Kao-ch'ang gibi ona vassal oldular.

Onların geleneği büyük oranda Gök-Türklerle aynıdır. Sadece evlendikten sonra koca evi yerine kız evine gidilir. Erkek-kız çocuk doğumuna kadar orada beklenir. Sonra ikamet edecekleri asıl yere dönerler.

Sir Tarduşlar (Hsie-yen-t'o) /1080b, c

Sir Tarduşlar, Töleslerin bir boyudur. Hsüe (Hsie) boyu ile karışık otururlar. Bu sebeple Hsie-yen-t'o Kagan onların unvanıdır. Kabile İ-li-t'u-shih kabilesi neslidir. Başlangıçta Juan-juan'lar tarafından yıkıldılar. Sonra Gök-Türklere bağlandılar. Boylar kendi içlerinde bölünerek Yü-tu-chün (Ötüken) Dağının doğusunda oturanlar Shih-pi'ye bağlandılar. T'an-han (Tafgan) Dağının batısında oturanlar T'ung Yabgu'ya bağlandılar.

Onları reisi İ-nan Büyük T'ang'ın Chen-kuan saltanat devresi (627-650 yılları arası) vaktinde elçi gönderip bağlılığını bildirdiğinde Bilge Kagan oldu. Büyük Çöl'ün (Gobi) kuzeyinde Kerulen (Chü-lun Suyu) Irmağının güneyinde ikamet etti. Ch'ang-an'dan 14 bin li'den fazla uzakta idi. Sonradan Töleslerden Pu-ku ve Tonra (T'ung-lo)'lar tarafından hücuma uğradı ve yıkıldı. T'ai-tsung onun yıkılışı için Chiang-hsia prensi Tao-tsung'u, sol Muhafızları generali A-shih-na She-er'ı Han-hai-tao (Gobi Çölü)'yı hakimiyet altına alma vazifesiyle gönderdi.

Başlangıçta Sir Tarduş, Chen-chu Bilge Kagan, elçi gönderip evlilik teklifinde bulundu. T'ai-tsung'un müsaadesiyle kagan Ling-chou'ya evlilik hazırlıkları için çağrıldı. Sir Tarduşlar, geldiklerinde İmparatora sunacakları şey yoktu. Çünkü, çölü geçerken susuzluk ve otsuzluk yüzünden at ve koyunların çoğu ölmüştü. Ayrıca on bin li'lik yol gelmişlerdi. Sonraki dönemide İmparator Ling-chou'yu ziyaret etti. Karşısına geldiğinde atların yarısı tükenmişti. Neticede onun elçileri geri çevrildi. Bütün vezirler dediler ki, "*prensesle evliliğine müsaade edilirse Sir Tarduşlar sınırlarda dinlenmeye geçerler. Onların idaresi kabul edilirse ki, onlarda sözlere güvenilmemezlik olmazdı, kolayca hedeflerine ulaşılırdı.* "İmparator T'ai-tsung dedi ki: "*Vezirler ve diğerleri eskiyi biliyorlar, şimdiyi bilmiyorlar. Eskiden Hsiung-nu (Hun)'lar kuvvetli Çin zayıf idi. Bu yüzden Çinlilerin prensesleri ve hazineleri Ch'an-yü'lere gitti. Şimdi Çin kuvvetli kuzeyin Ti'leri zayıf. Bin Çin askeri onların on binlerce askerine saldırabilir. Tarduşlar zayıf olduğu için yeni tahta çıktıkları için bize saldıramazlar. Aslında onlara ait değil gelecekte büyük tehlike olacaklar, onların halkını hizmette kullanabiliriz. Tonra, P'u-ku ve onlar gibi ondan fazla boyun her birinin on binlerce askeri var. Tarduşları kontrol ediyorlar, bu yüzden hareket edemiyorlar, Tarduşlar bizim tarafımızdan tahta çıkarıldılar, Çin'den korkarlar. Şimdi eğer kızla evlilik yaparlarsa büyük oğlun damadı olur, törenlerdeki prestiji artar, etrafındakileri ile derinden anlaşır. Çeşitli kabileler onun hizmetine girer. Yabancıların insanları nasıl minnettarlığı bilirler? Azıcık kendine gelse (tatmin olsa) askerlerini güneye aşağılara hareket ettirirler. Yabancı hayvan beslersen kendini ısırır derler, Şimdi ben ona kız gönderilmesini kabul etmiyorum, elçiler kolayca mektuplarla yayarlar, bütün boylar benim onu attığımı duyarlar. Hepsi hızla Tarduşlara saldırır.* "Sonra Li Ssu-mo defalarca saldırıya uğrayıp yağma edildi. Tarduşlar tekrar elçi gönderdiler T'u-li-shih, Ting-hsiang'a hücum edip ahaliyi yağmaladı. T'ai-tsung ona mektup gönderip vazifeye çağırınca elçi gönderip teşekkürlerini sundu. Tekrar askerleriyle yardım etmek istediğinde T'ai-tsung memnun oldu, cevap verilmesini emretti. Sonra durdurdu.

Pu-ku'lar (Bugut/Bugu)/1080c:

P'u-ku'lar Töleslerin bir başka boyudur. Gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. To-lan-ke'ların doğu sınırındadırlar. On binden fazla mükemmel askerleri vardır. T'ung-lo (Tonra)'larla sürekli dostça komşulukları vardır. En kuzeyde otururlar. Önceden Hsie-li (doğu Gök-Türk Kaganı/621-630)'ye bağlandılar. Hsie-li'nin idaresi zorlaşıp yıkılınca Sir Tarduşlara tabi oldular.

Büyük T'ang'ın Chen-kuan saltanat devresi (627-649) ortasında elçi gönderip vergi sundular. Sonra Tarduşlar yıkıldı. Onların reisi P'o-fu İlteber Ko-lan-fu-yen'in kendisi Çin sarayına geldi.

T'ung-lo (Tonra)/1080c, 1081a:

T'ung-lo'lar, Töleslerin bir başka boyudur. Sir Tarduşların kuzeyindedir. Ch'ang-an'dan on yedi bin beş yüz li mesafededirler. Aile sayıları on beş bindir. Gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. Önceden Gök-Türklere vassal oldu. Hsie-li (İl Kagan)'nin idaresi zorlaşıp yıkıldı. T'ai-tsung zamanı onların reisi Shih-chien Çor, elçi gönderip kendisi bağlandı. T'ien-pao saltanat devresine kadar adları duyulmadı (742-755). Önce onların reisi A-pu-ssu on bin çadırdan fazla ahali ile gelip tesilm oldu. Shuo-fang'da nehrin güneyindeki topraklara yerleştirildi. Beslenmeleri için yiyecek verildi. Yıl sonunda hasat zamanı kendilerine işlenmiş ipekli kumaşlardan on binlerce top sunuldu. Ho-ch'ü'deki ilçeler beslenmeleri için tahsis edildi. Oralar boşalmıştı. On sene geçince isyan ettiler. Bütün kabile ve boyları yağmalayıp, çölün kuzeyinde geri döndüler. Akabinde Uygurlar tarafından yıkıldılar. İsyan edenler ayrılıp dağıldılar. A-pu-ssu'nun kendisi Karluklara kaçtı. Pei-t'ing (Beşbalık) askeri idarecisi (chie-tu-shih) Ch'eng Ch'ien-li, onu Karlukların elinden para ile satın alıp, Çinlilere sundu ve başkentte idam edildi.

Tu-po/1081a:

Tu-po'lar Töleslerin bir başka soyudur (kabile). Güneylerinden Uygurlara on üç günde gidilir. Üç gruba ayrılmışlardır. Kendilerini idare ederler. Otları (bitkileri) toplayıp kulübe yaparlar. Koyun, sığır yoktur. Toprağı işlerler ve bitki yetiştirirler. Topraklarında yüzlerce çeşit ot bulunmaktadır. Onların köklerini toplarlar ve yiyecek yaparlar. Balık tutmak ve kuş avlamak suretiyle de yiyecek bulurlar. Samur kürkü ve geyik derisinden elbise yaparlar. Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünden elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunarlar, fakirler geyik derisi ile ot kökü verirler. Ölüleri ağaç kutu (tabut)nun içine yer-

leştirirler. Dağın içine veya ağaçların üzerine koyarlar. Defin sırasında ağlayıp inlerler. Gök-Türklerle aynıdır. Dört mevsimi bilmezler. Devletin cezalandırması yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. Büyük T'ang'ın Chen-kuan saltanat devresinde (627-649 Çin'e elçi gönderip vergi sundular.

Bayırku (Pa-ye-ku):

Bayırkular da aynı zamanda Töleslerin bir boyudur. P'u-ku'ların doğu sınırındadırlar. Mükemmel askerlerinin sayısı on binden fazladır. Toprakları çayırlık bol otludur. İnsanları zengindir. Onların ilteberi Ch'ü-li-shih, 647 yılında (chen-kuan 21. Yıl) boyuyla gelip itaat etti. Onun topraklarında doğudan kuzeye bin li'den fazla uzunlukta K'ang-kan isimli bir ırmak vardır.

Çam ağacını iki sene suya sokarlar ve taşlaştırırlar. Koyu yeşilimsi bir renk alır. Bulundukları yere dikerler insanları buna K'ang-kan taşı der. Bu çam taşlaştıktan sonra çam ağacı abidesi kültürüne benzerdi. İnsanların hepsi tahta ayakkabılar giyerek, buzun üzerinde geyikleri takip ederler. Soy olarak avcılığa çok düşkündürler. Ülkelerinde güzel at çoktur. Ayrıca demir çıkar. Gelenekleri Töleslerle ayın olup, sadece dillerinde biraz farklılık vardır.

To-lan-ko /1081a:

To-lan-ko'lar, Sir Tarduşların doğu sınırındadırlar. Tola Irmağının yakınında otururlar. İyi yetişmiş asker sayıları on bindir. Kendileri hiç Çinle ilişki kurmadıkları için onların reisi Erkin To-lan-ko, bütün boyuna liderlik ederek Çin sarayına gelip görüştü.

Hu-hsie/1081a:

Hu-hsie'ler Töleslerin bir başka boyudur. To-lan-ko'ların kuzey sınırında otururlar. İki kabile birlikte oturur. İyi yetişmiş asker sayıları yedi bindir.

A-tie (Ediz)/1081a:

A-tie'ler, Töleslerin bir başka boyudur. To-lan-ko'ların kuzey batısındadırlar. Bin yedi yüz iyi yetişmiş askerleri vardır. Suei hanedanı zamanında (581-618) unvanları Ho-hsi idi. Yerlerini değiştirirler, bir yerde uzun süre kalmazlar.

Ch'i-pi-yü/1081b:

Ch'i-pi-yü'ler, To-lan-ko'ların güneyinde iki kabile halindedirler. İyi yetişmiş askerlerinin sayısı üç bindir.

Chü/1081b:

Chü ülkesi Bayırku'ların kuzey doğusunda beş yüz li mesafededir. Altı günlük yoldadır. Ağaç vardır. Ot yoktur. Fakat, toprakları yosunludur. Koyun ve at yoktur. Aileler, Çinlilerin sığır ve atı gibi geyik beslerler. Memurlar üç dört kişinin bindiği geyik arabalarına binerler. İnsanları geyikten elbise giyer, eti ile beslenirler. Toprakları yosunlu olduğu için odun toplarlar ve oda yaparlar. İleri gelen insanları bunun içinde oturur.

Yü-che/1081b:

Yü-che ülkesi, Chüler'in ülkesinin doğusuna doğru on beş gün yürümekle gidilen bir yerdedir. Toprakları geniştir. Ahalisi çok olup gelenekleri Bayırku'lara benzer. At ve sığır az, samur ve fare çok vardır.

Ta-han:

Ta-han ülkesi, Chü'lerin ülkesinin kuzey tarafındadır. Sığır ve atları çoktur. İnsanlarının boyu en yüksek olanlar onlardır. Uzunluğu üç chang (on feetten fazla)dır. Dört ayaklı olanları duyulmuştur. Derler ki, onların ülkesinin kuzeyinde Ku-she ülkesi vadır ve Ta-han''ılarla ilişki içerisindedirler.

Basmıllar (Pa-hsi-mi):

Basmılların bir adı da Pi-la'dır. Suei hanedanı zamanında (581-618) isimleri duyuldu. Pei-t'ing (Beşbalık)'in kuzeyinde Baykal Gölü'nün güneyinde Kırgızların güney doğusunda dağların arasında dağınık vaziyette otururlardı. Tun-huang'dan dokuz bin li'den fazla mesafededirler. Küçük reisleri vardır. Büyük idarecileri (prensleri/kralları) yoktur. Hane (aile) sayıları iki binden fazla idi. Onların insanları cesur ve kuvvetlidir. Hepsi iyi nişancıdır. Ülkeleri fazla karlı olduğu için ağaçtan at yaparlar. Onunla kar üzerinde geyikleri takip ederler. Onların şekilleri kalkan gibi uzundur ve başları yüksektir. Reisin emrindekiler at derisinden ve mamül kıldan elbise giyerler. Ayaklarının altına tahta ayakkabı gibi bağlarlar. Eğer dağın yamacından aşağı inerlerse rahatça ilerlerler. Eğer düz toprak ise ağaç sopaların yardımıyla kayık gibi giderler. Yokuşları elleriyle tutunarak çıkarlar ve inerler. Her avda geyik

yakalarlar ve eve getirip yerler. Hepsi oturdukları yeri değiştirirler. Onların oturduğu kulübeler kayın ağacı kabuğundan yapılmıştır. Erkekler saçlarını keser, kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlar.

Kurıkan (Ku-li-kan):

Kurıkanlar, Han-hai'ın kuzeyinde otururlar. Beş bin yetişmiş askerleri vardır. Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirler. Başları devlerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetlidir. Gün içinde birkaç yüz li hızla koşabilirler.

Onların torpakları denize uzaktır. Başkente en uzak olanlar onlardır.

Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yerdedir.

Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi: "Sıçrayan kırağ ((kar) beyazı, beyaz mavimsi at, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevî hayvan, kahverengi (mor), hızla giden gök kuşağı.

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu.

Lung-shuo saltanat devresinin (661-663) ortasında Hsüan-chou ile Yü-wu-chou olarak iki eyaletle Han-hai askeri valiliğine dahil edildi. Yen-tsai saltanat devresinin (694) başlangıcında yine Çin sarayına geldiler.

Po-ma:

Po-ma'ların toprakları Baykal Gölüne yakındır. Başkentten on dört bin li mesafedirler. Gök-Türklerin beş büyük boyu geçildikten sonra onların ülkesine varılır. Otuz bin askerleri, üç yüz bin baş atları vardır. Onların ülkesi erkin tarafından idare edilir.

Gök-Türklerden farklı değillerdir. Ok, yay, kılıç kalkan gibi silahları yanlarında taşırlar. Düzenli birlikleri yoktur. Reislerine vergi sunmazlar. Onların toprakları batıdan doğuya bir ayda yürünür. Güneyden kuzeye ise elli günde yürünmek suretiyle aşılır. Ülke topraklarında çok sert soğuk olur. Her kış kar yığılır. Ağaçların boyunca yükselir. Kar erimeye başlayınca yamaçlardan eriyen yerleri atlarla sürüp ekerler. Beş çeşit bitki (tohum) vardır. Avcılık ve balıkçılıkta iyidirler. Balık yakalar-

lar, geyik su samuru, samur, fare avlarlar. Etleri yiycek, derileri elbilse olur.

Demir alet (eşya) azdır. Topraktan kazan ve sair eşya yaparlar. Kayın ağacı kabuğu ve gövdesinden tabak gibi eşyalar imal ederler.

Suları, otları takip ederler, bir yerde sürekli ikamet etmezler. Ağaçlardan çıta (parmaklık şeklinde) hazırlayıp keçe kilim yayarlar, Orada uyurlar. Otları değiştiği için belirli bir yerde ikamet etmezler.

Atları alaca (benekli) olduğu için onların ismi olmuştur. Ata binmekte usta değillerdir. Ama sütünden içecek (kımız) imal ederler. Kırgızlarla sürekli savaş halindedirler. Görünüşleri Kırgızlar gibidir. Ama dilleri biraz farklıdır. Büyük T'ang'ın Yung-huei saltanat devresi içinde (650-655) elçi gönderip vergi sundular.

II-WEN-HSİEN T'UNG-K'AO 3040/2698

Tölesler (T'ie-le)

Tölesler (T'ie-le), önceki Hunların (Hsiung-nu) soyundandırlar. Boy çeşitlilikleri enfazla olanlardır. Kendileri Batı Denizi (Hsi-hai)'nin doğusunda dağları vadileri takip ederek dolaşırlar, belirli bir yerde oturmazlar.

Tola (Tu-lou) Irmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo (Tonra), Wei-ho (Uygur), Pa-ye-ku (Bayırku), Fu-lo vardır. Hepsi erkin unvanında birleşmişlerdir.

Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie ve diğerlerinin hepsi urug (küçük kabile) durumundadır. İyi yetişmiş asker sayıları yirmi bindir.

Hami (İ-wu/Kumul)'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde, Pai-shan (Ak Tag)'ın etekelerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu-ku-ho, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri vardır. Yirmi bin iyi yetişmiş asker çıkarabilirler.

Altay Dağlarının güney batısında Sir Tarduşlar, Shih-lo-er'lar, Shih-p'ang, Ta-ch'i ve diğereri vardır ve on binden fazla iyi yetişmiş asker çıkarabilirler.

Maveraünnehir (Semerkand/K'ang-chü)'in kizey tarafında A-te Suyu'nun yanında A-shih, Ho-ku, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, A-t'o-ssu, Pa-ye-wei, Ho-ta ve diğerleri vardır. Otuz binden fazla mükemmel askere sahiptirler.

Onun yanında İ-hai'ın doğusunda ve batısında Su-lu-chie, San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi uruglar (Küçük kabileler) vardır. Hepsi sekiz binden fazla iyi yetişmiş asker çıkarabilirler.

Fu-lin'in doğu tarafında En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri vardır. Nüfusları yirmi bine yakındır.

Baykal Gölü (Pei-hai)'nün güney tarafında Tou-po ve diğerleri vardır.

Her ne kadar aile ve kabile adları farklı ise de genel olarak Töles adıyla adlandırılırlar. Her birinin ayrı idarecisi vardır. Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerine bağlıdırlar. Otlakları ve suları takip ederek dolaşırlar. Bir yerde sabit durmazlar. Vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklıdırlar. Ata binerek ok atmakta ustadırlar. Olağanüstü aç gözlüdürler. Yağmalarla, saldırılarla insan öldürürler. Batı sınırlarına (Çin'in) yakın yerlerde bitki yetiştirmede becerikli olanları vardır. Bunların sığır ve koyunları çok olup, atları azdır.

Gök-Türklerin ülkesi olduğunda doğuya ve batıya hücuma geçerek hepsini idareleri altına aldılar. Kuzeyin vahşi hayat tarzında yönetildiler. On Altı Devlet'in Mu-jung Ch'uei zamanında kuzeyde belirlendiler (Çinlilerce ilk defa adlarından haberdar olundu).

Sonraki Wei zamanında Ho-hsi'de birleştiler. Ch'ih-lo boyu T'ie-lo olarak değişti.

Suei hanedanı Ta-ye saltanat devresinin ilk yılında (605) Gök-Türk (Batı) Ch'u-lo Kagan, Töleslerin bütün boylarına saldırdı. Yüksek vergilerle oların mallarını ellerinden aldı. Ayrıca Sir Tarduşların ve diğerlerinin değişmelerinden (isyan etmelerinden) kıskançlık duyarak şüphe ve korkuya kapıldı. Bundan sonra onların ileri gelen şeflerinden birkaç yüzünü toplayıp hepsini idam ettirdi. Bir kere (fırsatını bulan) Ch'u-lo'ya karşı gelmesi sebebiyle İlteber Erkin Ch'i-pi Ko-leng İ-wu-chen Mo-ho (Baga) kendini kagan ilan etti. T'an-han (Tanrı Dağlarının doğu ucu Tafgan Dağı) dağında oturdu.

Yine Sir Tarduşlar kendi içlerinden Erkin'in oğlu Ye-shih'yı küçük kagan seçtiler. Ch'u-lo yenilince Baga (Mo-ho) büyümeye başladı. Halkının kalbini olağanüstü kazanmıştı. Komşu ülkeler ondan korkuyorlardı. Hami ve Kao-ch'ang gibi ona vassal oldular.

Onların geleneği büyük oranda Gök-Türklerle aynıdır. Sadece evlendikten sonra koca evi yerine kız evine gidilir. Erkek-kız çocuk doğumuna kadar orada beklenir. Sonra ikamet edcekleri asıl yere dönerler.

Ta-ye saltanat devresinin üçüncü yılında (607 yılı) elçi gönderip kendi ülke mallarından vergi sundular. Ondan sonra kesilmedi (vergi).

Sir Tarduşlar (Hsie-yen-t'o) /2698b, c/2699a:

Sir Tarduşlar, Töleslerin bir boyudur. Hsüe (Hsie) boyu ile karışık otururlar. Bu sebeple Hsie-yen-t'o Kagan onların unvanı omuştur. Kabile İ-li-t'u-shih kabilesi soyundan gelir. Başlangıçta Juan-juan'lar tarafından yıkıldılar. Sonra Gök-Türklere bağlandılar. Boylar kendi içlerinde bölünerek Yü-tu-chün (Ötüken) Dağının doğusunda oturanlar Shih-pi'ye bağlandılar. T'an-han (Tafgan) Dağının batısında oturanlar ise T'ung Yabgu'ya bağlandılar.

Onları reisi İ-nan Büyük T'ang'ın Chen-kuan saltanat devresi (627-650 yılları arası) vaktinde elçi gönderip bağlılığını bildirdiğinde Bilge Kagan oldu. Büyük Çöl'ün (Gobi) kuzeyinde Kerulen (Chü-lun Suyu) Irmağının güneyinde ikamet etti. Ch'ang-an'dan 14 bin li'den fazla uzakta idi. Sonradan Töleslerden Pu-ku ve Tonra (T'ung-lo)'lar tarafından hücuma uğradı ve yıkıldı. T'ai-tsung onun yıkılışı için Chiang-hsia prensi Tao-tsung'u, sol Muhafızları generali A-shih-na She-er'ı Han-hai-tao (burada Gobi Çölü)'yı hakimiyet altına alma göreviyle göndermişti.

Başlangıçta Sir Tarduş, Chen-chu Bilge Kagan, elçi gönderip evlilik teklifinde bulundu. T'ai-tsung'un müsaadesiyle kagan Ling-chou'ya evlilik hazırlıkları için çağrıldı. Sir Tarduşlar, geldiklerinde İmparatora sunacakları şey yoktu. Çünkü, çölü geçerken susuzluk ve otsuzluk yüzünden at ve koyunların çoğu ölmüştü. Ayrıca on bin li'lik yol gelmişlerdi. Sonraki dönemide İmparator Ling-chou'yu ziyaret etti. Karşısına geldiğinde atların yarısı tükenmişti. Neticede onun elçileri geri çevrildi. Bütün vezirler dediler ki, "*prensesle evliliğine müsaade edilirse Sir Tarduşlar sınırlarda dinlenmeye geçerler. Onların idaresi kabul edilirse ki, onlarda sözlere güvenilmemezlik olmazdı, kolayca hedeflerine ulaşılırdı.* "İmparator T'ai-tsung dedi ki: "*Vezirler ve diğerleri eskiyi biliyorlar, şimdiyi bilmiyorlar. Eskiden Hsiung-nu (Hun)'lar kuvvetli Çin zayıf idi. Bu yüzden Çinlilerin prensesleri ve hazineleri Ch'an-yü'lere gitti. Şimdi Çin kuvvetli kuzeyin Ti'leri zayıf. Bin Çin askeri onların on binlerce askerine saldırabilir. Tarduşlar zayıf olduğu için yeni tahta çıktıkları için bize saldıramazlar. Aslında onlara ait değil gelecekte büyük tehlike olacaklar, onların halkını hizmette kullanabiliriz. Tonra, P'u-ku ve onlar gibi ondan fazla boyun her birinin on binlerce askeri var. Tarduşları kontrol ediyorlar, bu yüzden hareket edemiyorlar, Tarduşlar bizim tarafımızdan tahta çıkarıldılar, Çin'den korkarlar. Şimdi eğer kızla evlilik yaparlarsa büyük oğlun damadı olur, törenlerdeki prestiji artar, etrafındakileri ile derinden anlaşır. Çeşitli kabileler onun hizmetine girer. Yabancıların insanları*

nasıl minnettarlığı bilirler? Azıcık kendine gelse (tatmin olsa) askerlerini güneye aşağılara hareket ettirirler. Yabancı hayvan beslersen kendini ısırır derler, Şimdi ben ona kız gönderilmesini kabul etmiyorum, elçiler kolayca mektuplarla yayarlar, bütün boylar benim onu attığımı duyarlar. Hepsi hızla Tarduşlara saldırır. "Sonra Li Ssu-mo defalarca saldırıya uğrayıp yağma edildi. Tarduşlar tekrar elçi gönderdiler T'u-li-shih, Ting-hsiang'a hücum edip ahaliyi yağmaladı. T'ai-tsung ona karşı Ying-kuo dükü Li Chi'yi karşı çıkıp yakalaması için gönderdi. Yağmacılar sınırlardan çıkıp geri döndüler. T'ai-tsung ona mektup gönderip vazifeye çağırınca elçi gönderip teşekkürlerini sundu. Tekrar askerleriyle yardım etmek istediğinde T'ai-tsung memnun oldu; cevap verilmesini emretti. Sonra durdurdu. Akabinde Bilge Kagan öldü. Oğlu Pa-chuo tahta geçti. Çin ordusunun kumandanları (Wang Chin) Liao'ya sefere gidince sınırlara akın yapmak istedi. Fakat, başarılı olamadı. Pa-chuo'nun karakteri hırslı ve aç gözlü idi. Devlet adamlarının çoğunu öldürdü. Huzur gelmedi. Onun devlet adamlarından A-p'o Şad ile T'ang hanedanının elçisi Mo-ho'ların doğu üslerinde buluştular. Küçük çaplı savaşlar fayda sağlayamayınca döndüklerinde dediler ki: "T'ang askerleri bize ulaştı". Halkı büyük bir üzüntüye kapıldı. Bütün boylar azalmaya başladı. Pa-chuo kaçıp gitti ve ansızın Uygurlar tarafından öldürüldü. Geride kalanlar İ-nan (Bilge)'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih Kagan olarak tahta geçirdiler. Çin imparatoruna haber göndererek Ötüken Dağına sığınmak istediklerini bildirdiler. İmparator Ts'uei Tun-li ile Li Chi'ye onları pasifize edip emniyete almalarını emretti. İmparator, Li Chi'ye gizli emir vererek tesilm olurlarsa savaşmamayı, karşı gelirlerse savaşmasını söyledi. Li Chi vardığında Tuo-mo-chih çok şaşırdı. Gizlice savaşmak istiyordu. Dışarıdan teslim olduğunu söyledi. Li Chi askerleriyle harekete geçti. Beş binden fazla adam öldürdü. Yaşlı zayıf otuz bin kişi ele geçirildi. Onun (Tuo-mo-chih) ülkesi yıkıldı. Tuo-mo-chih teslim oldu. Kendisine sağ muhafızları generalliği unvanı verildi. İkametgahı için tarla sunuldu. Üç yıldan fazla bir süre sonra boyu isyan etti ise de sol harekat ordusu kumandanı Shih-chi Li-ssu onları cezalandırıp huzura kavuşturdu. Yung-huei saltanat devresi zamanında (650-655) Sir Tarduşların hepsi dağıldı. Geri döndüler. Kao-tsung onları Chi-t'an eyaletine yerleştirerek pasifize etti.

Pu-ku'lar (Bugut/Bugu)/2698c:

P'u-ku'lar Töleslerin bir başka boyudur. Gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. To-lan-ke'ların doğu sınırındadırlar. On binden fazla mükemmel askerleri vardır. T'ung-lo (Tonra)'larla sürekli dostça komşulukları vardır. En kuzeyde otururlar. Önceden Hsie-li (Doğu Gök-Türk

Kaganı/621-630)'ye bağlandılar. Hsie-li'nin idaresi zorlaşıp yıkılınca Sir Tarduşlara tabi oldular.

Chen-kuan saltanat devresi (627-649) ortasında elçi gönderip vergi sundular. Sonra Tarduşlar yıkıldı. Onların reisi P'o-fu İlteber Ko-lan-fu-yen'in kendisi Çin sarayına geldi.

T'ung-lo (Tonra)/2698c, 2699a:

T'ung-lo'lar, Töleslerin bir başka boyudur. Sir Tarduşların kuzeyindedir. Ch'ang-an'dan on yedi bin beş yüz li mesafededirler. Aile sayıları on beş bindir. Gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. Önceden Gök-Türklere vassal oldular. Hsie-li (İl Kagan)'nin idaresi zorlaşıp yıkıldı. T'ai-tsung zamanı onların reisi Shih-chien Çor, elçi gönderip kendisi bağlandı. T'ien-pao saltanat devresine kadar adları duyulmadı (742-755). Önce onların reisi A-pu-ssu on bin çadırdan fazla ahali ile gelip tesilm oldu. Shuo-fang'da nehrin güneyindeki topraklara yerleştirildi. Beslenmeleri için yiyecek verildi. Yıl sonunda hasat zamanı kendilerine işlenmiş ipekli kumaşlardan on binlerce top sunuldu. Ho-ch'ü'deki ilçeler beslenmeleri için tahsis edildi. Oralar boşalmıştı. On sene geçince isyan ettiler. Bütün kabile ve boyları yağmalayıp, çölün kuzeyinde geri döndüler. Akabinde Uygurlar tarafından yıkıldılar. İsyan edenler ayrılıp dağıldılar. A-pu-ssu'nun kendisi Karluklara kaçtı. Pei-t'ing (Beşbalık) askeri idarecisi (chie-tu-shih) Ch'eng Ch'ien-li, onu Karlukların elinden para ile satın alıp, Çinlilere sundu ve başkentte idam edildi. An Lu-shan isyan edince onun askerlerini ele geçirip kullandı. O zamanki reisleri Ye-lo-ho idi. Ye-lo-ho'nın anlamı kabiliyetli güçlü gibi idi.

Tu-po:

Tu-po'lar Töleslerin bir başka soyudur (kabile). Güneylerinden Uygurlara on üç günde gidilir. Üç gruba ayrılmışlardır. Bu şekilde kendilerini idare ederler. Otları (bitkileri) toplayıp kulübe yaparlar. Koyun, sığır yoktur. Toprağı işlerler ve bitki yetiştirirler. Topraklarında yüzlerce çeşit ot bulunmaktadır. Onların köklerini toplarlar ve yiyecek yaparlar. Balık tutmak ve kuş avlamak suretiyle de yiyecek bulurlar. Samur kürkü ve geyik derisinden elbise yaparlar. Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünden elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunarlar, fakirler geyik derisi ile ot kökü verirler. Ölüleri ağaç kutu (tabut)nun içine yerleştirirler. Dağın içine veya ağaçların üzerine koyarlar. Defin sırasında ağlayıp inlerler. Gök-Türklerle aynıdır. Dört mevsimi bilmezler. Devletin cezalandırması yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri

öderler. Büyük T'ang'ın Chen-kuan saltanat devresinde (627-649 Çin'e elçi gönderip vergi sundular.

Bayırku (Pa-ye-ku):

Bayırkular da aynı zamanda Töleslerin bir boyudur. P'u-ku'ların doğu sınırındadırlar. Mükemmel askerlerinin sayısı on binden fazladır. Toprakları çayırlık bol otludur. İnsanları zengindir. Onların ilteberi Ch'ü-li-shih, 647 yılında (chen-kuan 21. yıl) boyuyla gelip itaat etti. Onun topraklarında doğudan kuzeye bin li'den fazla uzunlukta K'ang-kan isimli bir ırmak var.

Çam ağacını iki sene suya sokarlar ve taşlaştırırlar. Koyu yeşilimsi bir renk alır. Bulundukları yere dikerler insanları buna K'ang-kan taşı der. Bu çam taşlaştıktan sonra çam ağacı abidesi kültürüne benzerdi (anıt gibi bir hal alır). İnsanların hepsi tahta ayakkabılar giyerek, buzun üzerinde geyikleri takip ederler. Soy olarak avcılığa çok düşkündürler. Ülkelerinde güzel at çoktur. Ayrıca demir çıkar. Gelenekleri Töleslerle aynı olup, sadece dillerinde biraz farklılık vardır.

629 yılında (chen-kuan 3. yıl) P'u-ku, T'ung-lo, Hsi (K'u-mo-hsi), Hsi'lerle birlikte aynı zamanda Çin sarayına geldiler. Büyük ilteber Ch'ü-li-shih boyunu toparlayıp kendi itaat etti. You-ling akeri valiliği (tu-tu-fu) ihdas edildi. Ch'ü-li-shih'nın kendi sağ muhafızları büyük generalliğine yükseltildi. Tu-tu (askeri vali) oldu. Hsien-ch'ing saltanat devresi (656-660) zamanında Ssu-chie P'u-ku, T'ung-lo gibi boylarla isyan ettiler. Üzerlerine gönderilen Cheng Jen-t'ao onların reisini öldürdü. T'ien-pao zamanında (742-755) tekrar Çin sarayına gelebildi.

To-lan-ko:

To-lan-ko'lar, Sir Tarduşların doğu sınırındadırlar. Tola Irmağının yakınında otururlar. İyi yetişmiş asker sayıları on bindir. Kendileri hiç Çinle ilişki kurmadıkları için Sir Tarduşlar yıkıldığında onların reisi Erkin To-lan-ko Mo, Uygurlarla birlikte Çin sarayına gelip görüştü. Onun toprakları Yen-jan Askeri valiliği yapılıp, onun reislerinin soyu Tu-tu (askeri vali) tayin edildi.

Hu-hsie:

Hu-hsie'ler Töleslerin bir başka boyudur. To-lan-ko'ların kuzey sınırında otururlar. İki kabile birlikte oturur. İyi yetişmiş asker sayıları yedi bindir. Saraya geldikten sonra onların toprakları eyalet ve ilçe (hsien)lere bölündü.

A-tie (Ediz)/2699b:

A-tie'ler, Töleslerin bir başka boyudur. To-lan-ko'ların kuzey batısındadırlar. Bin yedi yüz iyi yetişmiş askerleri vardır. Suei hanedanı zamanında (581-618) unvanları Ho-hsi idi. Yerlerini değiştirirler, bir yerde uzun süre kalmazlar. T'ang hanedanının başlangıcında Çin sarayına geldiklerinde toprakları Chi-t'ien eyaleti oldu. K'ai-yüan saltanat devresinin içinde (ortasında) (713-741) Gök-Türklerden kaçıp gelip teslim oldu. Bundan sonra Kuang-chin ve Kuang-yen'in ikisi de Çin adına başarılı savaşlar yaptılar. Büyük unvanlar sunuldu. T'ang hanedanının soy adı olan Li soyadı verilip, Çin tabiyetine geçirildiler.

Ch'i-pi-yü:

Ch'i-pi'lere aynı zamanda Ch'i-pi-yü de derler, Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzey batısında Ying-suo deresinde to-lan-ko'ların güneyindedirler. Onların reisi Ko-p'ang kendini kagan ilan etti. Kardeşi Bagatur (Mo-ho-tuo)) Tegin ve hepsi cesur idi. Bagatur öldüğünde oğlu Ho-li Devam ettirdi. Kendi boyuna liderlik ederek gelip Çin'e bağlandığı zaman Chen-kuan saltanat devresinin altıncı yılı (632) idi. İmparatorun Kan ve Liang arasındaki bölgeye ikamet etirildiler. Onun toprakları Yü-hsi-chou oldu.

Yung-huei saltanat devresinin dördüncü yılında (653) onun boyu Holan tu-tu-fu'luğu olup, Yen-jan Tou-hu (Büyük Genel Askeri valilik)'luğunun içinde yer aldı. Ho-li'nin savaşta başarıları, fedekarca vassallığı vardı. Ta-ho saltanat devresinin ortasında onun soyunun oturduğu yere Chen-wu bölgesi de ilave edildi.

Chü/2699b:

Chü ülkesi Bayırku'ların kuzey doğusunda beş yüz li mesafededir. Altı günlük yoldadır. Ağaç vardır. Ot yoktur. Fakat, toprakları yosunludur. Koyun ve at yoktur. Aileler, Çinlilerin sığır ve atı gibi geyik beslerler. Memurlar üç dört kişinin bindiği geyik arabalarına binerler. İnsanları geyikten elbise giyer, eti ile beslenirler. Toprakları yosunlu olduğu için odun toplarlar ve oda yaparlar. İleri gelen insanları bunun içinde otururlar.

Yü-che/2699b, c:

Yü-che ülkesi, Chü'lerin ülkesinin doğusuna doğru on beş gün yürümekle gidilen bir yerdedir. Toprakları geniştir. Ahalisi çok olup gelenekleri Bayırku'lara benzer. At ve sığır az, samur ve fare çok vardır.

Ta-han:

Ta-han ülkesi, Chü'lerin ülkesinin kuzey tarafındadır. Sığır ve atları çoktur. İnsanlarının boyu en yüksek olanlar onlardır. Uzunluğu üç chang (on feetten fazla)dır. Dört ayaklı olanları duyulmuştur. Derler ki, onların ülkesinin kuzeyinde Ku-she ülkesi vardır ve Ta-han'larla ilişki içerisindedirler.

Basmıllar (Pa-hsi-mi) 347/2717c:

Basmılların bir adı da Pi-la'dır. Suei hanedanı zamanında (581-618) isimleri duyuldu. Pei-t'ing (Beşbalık)'in kuzeyinde Baykal Gölü'nün güneyinde Kırgızların güney doğusunda dağların arasında dağınık vaziyette otururlardı. Tun-huang'dan dokuz bin li'den fazla mesafededirler. Küçük reisleri vardır. Büyük idarecileri (prensleri/kralları) yoktur. Hane (aile) sayıları iki binden fazla idi. Onların insanları cesur ve kuvvetlidir. Hepsi iyi nişancıdır. Ülkeleri fazla karlı olduğu için ağaçtan at yaparlar. Onunla kar üzerinde geyikleri takip ederler. Onların şekilleri kalkan gibi uzundur ve başları yüksektir. Reisin emrindekiler at derisinden ve mamül kıldan elbise giyerler. Ayaklarının altına tahta ayakkabı gibi bağlarlar. Eğer dağın yamacından aşağı inerlerse rahatça ilerlerler. Eğer düz toprak ise ağaç sopaların yardımıyla kayık gibi giderler. Yokuşları elleriyle tutunarak çıkarlar ve inerler. Her avda geyik yakalarlar ve eve getirip yerler. Hepsi oturdukları yeri değiştirirler. Onların oturduğu kulübeler kayın ağacı kabuğundan yapılmıştır. Erkekler saçlarını keser, kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlar.

Chen-kuan saltanat devresinin yirmi üçüncü yılında (649) Çin sarayına gelmeye başladılar. T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında (742) Uygur yabgusu ile Gök-Türk Kaganını öldürdüler. Basmılların büyük reisi A-shih-na-shih Ho-la Bilge Kagan oldu. Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Hsüan-tsung, ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından bozguna uğratılınca Pei-t'ing'e kaçtı. Sonradan başkente geldi. Sol muhafızları generalliğine getirildi. Toprakları Uygurlara bağlandı.

Sha-t'o'lar (348/2723/2724):

Sha-t'o'lar, Batı Gök-Türklerinden Ch'u-yüe'lerin neslindendir. Başlangıçta Gök-Türklerin doğu ve ve batı boyları bölünerek Wu-sun'ların eski topraklarını idare ediyorlar, Ch'u-mi'lerle karışık oturuyorlardı. T'ang hanedanı Chen-kuan saltanat devresinin 7. Yılında (633) T'ai-tsung, Li-pi-tuo-lu'ya davul ve sancak sundu. Kabile insanları

Pu-chen'ın sert ve zalim olması sebebiyle onun kardeşi Mi-she'yı tahta geçirmeyi planladılar. Mi-she'nın kendisi korktu ve Ch'u-yüe'ler ve diğerlerine liderlik edip Çin sarayına geldi. Pu-chen da zayıflayınca Çin'e itaat etti. Arta kalanlar Tuo-lu'nun ve She-kuei Tegin'in idaresine girdiler. Ho-lu'nun idaresinde Batı Gök-türkleri kuvvetlendiler ve kendi aralarında savaştılar. Onların büyük reisi İ-pi-tuo-lu merkezini Chin-ho Dağının batısında Pei-t'ing adıyla kurdu. Ch'u-yüe'ler ve diğerleri ona itaat ettiler. Ch'u-yüe'ler, Chin-so Dağının güney yamaçlarında Barköl'ün (P'u-lei) doğusunda oturdular. Büyük çölün adının Sha-t'o olması sebebiyle unvanları Sha-t'o Gök-Türkleri oldu. Tuo-lu, Hami'ye saldırıp Tanrı Dağlarını kuşattı. An-hsi askeri valisi Kuo Hsiao-k'o onun üzerine hücum etti. Ch'u-yüe'lerin erkininin kalesini ele geçirdi. Sonra İ-pi Kagan yenildi. Toharistan'a kaçtı. Ho-lu da gelip Çin'e teslim oldu. İmparator, Yao-ch'ih askeri valiliğinin kurulmasını emretti. Onun boyu Ting-chou'daki Baga (Mo-ho) kalesine nakledildi. Ch'u-yüe Chu-ya Erkin A-chüe ayrıca bağlanmayı teklif etti. Yung-huei saltanat devresinin başlangıcında Ho-lu isyan etti. Ayrıca Chu-ye Ku-chu yanında bulunan Çinli teslim alma memurunu öldürüp Lao Dağında gizlendi. Neticede She-pi Erkin, Sha-t'o Na-ssu, onu takip etmek istemediler. Kao-tsung, Ho-lu'yu tedip ettirişinin ertesi yılında Ying-yüe-tao baş kumandanı Liang Chien-fang, Ch'i-pi Ho-li'nin askerlerini hareket ettirerek ku-chu'nun öldürülmesini sağladı. Dokuz bin kişi esir edildi. Tekrar ertesi yıl Yao-ch'ih askeri valiliği lağvedildi. Bu suretle Ch'u-yüe'lerin toprakları Chin-pu adıyla tahsis edildi. Sha-t'o'lar da ayrı askeri valilik oldu. Ho-lu yıkılınca A-sihih-na Mi-she, İli Suyu'nun kenarına nakledildi. Ch'u-yüe'ler gelip Çin'e teslim oldular. K'un-lung genel askeri valiliği kuruldu. Ve Tuo-lu'nun boyunu idare etmek için Mi-she genel vali oldu. Lung-shuo saltanat devresinin başında (661) Ch'u-yüe'ler reisleri Sha-t'o Chin-shan yönetiminde, Wu-wei generali Hsie Jen-t'ai 'ı takip ederek Töleslere baskın yaptılar.

Mo-li-chün'ün ordusunu alıp elçilere saldırdı. Ch'ang-an saltanat devresinin ikinci yılı (702) Chin-man askeri valiliğine yükseltildi. Arkasından Chang-ye bölgesi düklüğü adı verildi. Chun-shan ölünce oğlu Fu-kuo yerine geçti. Hsie-t'ien başlangıçta Tibet'i kuşattığında Pei-t'ing'e hareket ettirdi. Emrindekilerle Çin sarayına geldi.

K'ai-yüan saltanat devresinin ikinci yılı (714) tekrar Chin-man eyaleti valiliğine gönderildi. Onun annesi Shu-ni-shih'ya Shan-kuo-fu-jen unvanı verildi. Fu-kuo'ya asalet unvanı sunulup Yung-shuo-chün-wang'lık bağışlandı. Öldü, yerine oğlu Ku-tuo-chih geçti.

742 yılında (T'ien-pao başlangıcı) Uygurlara bağlandılar. Ku-tuo-chih, Uygurlara yardımcı vali olmuştu. Su-tsung, An Lu-shan isyanını bastırınca özel olarak geldi vecesur muhafızları yüksek generali tayin edildi. Chih-te saltanat devresi (756) ile Pao-ying saltanat devresi (762) arasında Çin'in içinde çok problem olduğu için Pei-t'ing, Hsi-chou yolu kapandı. Onlarla ilişki kurulamadı. Saraya rapor veren memurlar, Sha-t'o'ların her ne kadar Pei-t'ing'de yaşıyorlarsa da Uygurların onları yağmaladığını, zorluk içinde bulunduklarını bildirdidiler.

Chen-yüan saltanat devresinin ortasında (785-804) Sha-t'o boyu yedi bin çadırla Tibetlilere bağlandı. Onlarla beraber Pei-t'ing'e akın yaptı ve şehri yıktılar. Tibetliler onları Kan-chou'ya göçürdü. Chin-chung, Çinlilerle anlaştı. Tibetliler sınırlara akın yaptığında genelde Sha-t'o'lar onların öncüsü oldu.

Uzun zaman sonra Uygurlar, Liang-chou'yu ele geçirdi. Tibetliler, Chin-chung'un iki taraflı olmalarından şüphelendi. Sha-t'o'lara onları nehrin dışına nakletmeyi teklif ettiler. Sha-t'o'lar korktu. Chin-chung, Chu-ye-chih-i ile planlayarak edi ki: "*Bizim neslimiz T'ang vassalı olduğunda yıkılıp yağmalanmadı. Şimdi Su-kuan'a gidip kendimiz bağlanırsak, reddedilmeyiz.*" Chin-chung dedi ki: "*Mükemmel.* "

Yüan-ho saltanat devresinin üçüncü yılı (808) hepsi otuz bin kişilik halk halinde Ötüken Dağının doğusuna kaçtılar. Tibetliler takip etti. Savaşarak ilerleyip Yao Suyu'nun kenarına geldiler. Shih-men'a kadar ilerlediler. Savaşın sonucu alınamadı. Boy halkı azaldı. Chin-chung öldü. Chih-i yaralıları topladı. İki bin piyade yedi yüz süvari bir kadar deve ve sığırdan oluşan sürüyle Ling-chou'nun sınırına sığındılar. Özel idareci Fan Hsi-ch'ao bunu duydu. İmparatorun emriyle Yen-chou'da ikamet ettirildiler. Yin-shan-fu kuruldu. Chih-i asker ve at idare etme memuru oldu. Sha-t'o'lar kuvvetli yapılı iyi savaşçılardı. Fan Hsi-ch'ao onları Çin tabiyetinde tutmak için pazarda sığır ve koyun ticareti yaptırtıp, sürülerle beslenmelerini sağladı.

Onların çoçuk ve yaşlıları Feng-hsiang, Hsing-yüan, T'ai-yüan'den dönerek onlara katıldılar. Chin-chung'un kardeşi Ko-le A-p'o arta kalan yedi yüz kişilik zayıf kuvvetiyle Chen-wu'ya gidip teslim oldu. Sol muhafızları askeri valiliğinin genel askeri valisi tayin edildi...

Kurıkan (Ku-likan)/ 348-2724:

Kurıkanlar, Han-hai' (Baykal Gölü)ın kuzeyinde otururlar. Beş bin yetişmiş askerleri vardır. Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirler. Başları devlerinkine benzer,

kasları kemikleri çok iri, kuvvetlidir. Gün içinde birkaç yüz li hızla koşabilirler.

Onların torpakları denize uzaktır. Başkente (Çin başkenti Ch'ang-an) en uzak olanlar onlardır.

Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yerdedir.

Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi: "Sıçrayan kırağ ((kar) beyazı, beyaz mavimsi at, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevî hayvan, kahverengi (mor), hızla giden gök kuşağı.

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu.

Lung-shuo saltanat devresinin (661-663) ortasında Hsüan-chou ile Yü-wu-chou olarak iki eyaletle Han-hai askeri valiliğine dahil edildi. Yen-tsai saltanat devresinin (694) başlangıcında yine Çin sarayına geldiler.

Lung-shuo saltanat devresinin (661-663) ortasında Hsüan-chou ile Yü-wu-chou olarak iki eyaletle Han-hai askeri valiliğine dahil edildi. Yen-tsai saltanat devresinin (694) başlangıcında yine Çin sarayına geldiler.

Pu-ku'lar/ 348-2725:

Pu-ku'lara P'u-ku da derler. To-lan-ko'ların doğusundadırlar. Ahalileri otuz bin çadırdır. On bin askerleri vardır. Toprakları en kuzeyde olanlardır. Hayat tarzları at yetiştirmektir. Çok zor itaat altına alınırlar. Başlangıçta Gök-Türklere tabi oldular. Sonradan Sir Tarduşlara itaat ettiler. Sir Tarduşlar yıkılınca onların reisi Suo-fu İlteber Ko-lan-pa-yen kendiliğinden bağlanmaya başladı (Çin'e). Onun toprakları Chin-wei eyaleti olurken Ko-lan-pa-yen sağ muhafızları büyük generali olup eyaletin askeri valisi tayin edildi.

K'ai-yüan saltanat devresinin başında reis P'u-ku'lar tarafından öldürüldü. Shuo-fang'a ulaşıp teslim oldular. Suçu olanlar cezalandırıldı. Oğlu Huai En, Chih-te saltanat devresi zamanında Shuo-fang Chie-tu'luğunda başarılı oldu. Kendisinin biyografisi mevcuttur.

Karluklar (Ko-lo-lu/Ho-lo-lu):

Karluklar, aslında Gök-Türklerin çok sayıdaki boylarından biridir. Pei-t'ing'in kuzey batısında Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de korunarak Ch'e-pi'nin boyu ile birleştiler.

Üç kabileleri vardı. Birincisi Mou-luo ki, ona bazıları Mou-ts'e da derler. İkincisi Ch'ih-ssu'dır. Bazen P'o-fu da derler. Üçüncüsü T'a-shih-li'dir.

Yung-huei saltanat devresinin başlangıcında Kao K'an'ın Ch'e-pi'ye saldırısı sırasında üç boyun hepsi de itaat etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin ikinci yılında Mou-luo boyuna Yin-shan Tou-tu-fu'luğu, Ch'ih-ssu boyuna Ta-mo Tou-tu-fu'luğu, Ta-shih-li boyuna Hsüan-ch'ih Tou-tu-fu'luğu adları verildiği gibi idarelerine kendi boy reisleri vali olarak atandı. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti tesis edildi.

Üç boy tam olarak Doğu ve Batı Gök-Türkleri arasında idi. Genellikle onların yükselişlerine zayıflayışlarına baktılar. İtaat ve isyanları uzun sürmedi (sık sık olmadı). Sonradan yavaş yavaş güneye doğru hareket ettiler. Kendi unvanları Üç Kabile Yabguluğu oldu. Askerleri kuvvetli idi ve savaşma arzusu taşıyorlardı. Yen eyaletinin batısındaki bütün Gök-Türkler onlardan korktu.

K'ai-yüan saltanat devresinin başlangıcında tekrar saraya geldiler. T'ien-pao zamanında Uygur, Basmıllarla beraber Wu-su-mi-shih Kagan'a hücum edip öldürdüler. Tekrar Uygurlarla Basmıllara saldırdılar. Onların kaganı A-shih-na Shih, Pei-t'ing'e kaçtı. Sonra Çin başkentine sığındı. Karluklar ve Dokuz Oğuz kabileleri Uygurların yabgusunu tahta geçirdiler ve ona Huai-jen Kagan dediler. Nihayetinde Karluklar, Wu-te-chien dağında oturdular ve Uygurların vassalı oldular. Altay Dağlarında ve Pei-t'ing'de bulunanlar kendilerini yabgu ilân ettiler. Yıl sonunda Çin sarayına geldiler.

Uzun zaman sonra Tun-Bilge, isyan eden Gök-Türk reislerinden A-pu-ssu'yu yakaladı. Bunun üzerine kendisine Altay Dağı bölgesi prensi unvanı sunuldu. T'ien-pao zamanında toplam beş defa Çin sarayına geldiler.

Chih-te saltanat devresinin sonunda Karluklar çok kuvvetlendi. Uygurlarla toprak için mücadele ettiler. On Ok Kagan'ın eski topraklarına göç ettiler. Orada Suei-ye, Tan-lo-ssu'da bütün kaleleri vardı. Uy-

gurlarla sınır ve aynı güçte olmuşlardı. Bu yüzden eskisi gibi kendisi Çin sarayına gelemedi.

Po-ma'lar:

Po-ma'ların toprakları Baykal Gölüne yakındır. Başkentten on dört bin li mesafedirler. Gök-Türklerin beş büyük boyu geçildikten sonra onların ülkesine varılır. Otuz bin askerleri, üç yüz bin baş atları vardır. Onların ülkesi erkin tarafından idare edilir.

Gök-Türklerden farklı değillerdir. Ok, yay, kılıç kalkan gibi silahları yanlarında taşırlar. Düzenli birlikleri yoktur. Reislerine vergi sunmazlar. Onların toprakları batıdan doğuya bir ayda yürünür. Güneyden kuzeye ise elli günde yürünmek suretiyle aşılır. Ülke topraklarında çok sert soğuk olur. Her kış kar yığılır. Ağaçların boyunca yükselir. Kar erimeye başlayınca yamaçlardan eriyen yerleri atlarla sürüp ekerler. Beş çeşit bitki (tohum) vardır. Avcılık ve balıkçılıkta iyidirler. Balık yakalarlar, geyik su samuru, samur, fare avlarlar. Etleri yiyecek, derileri elbise olur.

Demir alet (eşya) azdır. Topraktan kazan ve sair eşya yaparlar. Kayın ağacı kabuğu ve gövdesinden tabak gibi eşyalar imal ederler.

Suları, otları takip ederler, bir yerde sürekli ikamet etmezler. Ağaçlardan çıta (parmaklık şeklinde) hazırlayıp keçe kilim yayarlar, Orada uyurlar. Otları değiştiği için belirli bir yerde ikamet etmezler.

Atları alaca (benekli) olduğu için onların ismi olmuştur. Ata binmekte usta değillerdir. Ama sütünden içecek (kımız) imal ederler. Kırgızlarla sürekli savaş halindedirler. Görünüşleri Kırgızlar gibidir. Ama dilleri biraz farklıdır. Büyük T'ang'ın Yung-huei saltanat devresi içinde (650-655) elçi gönderip vergi sundular.

III-HSİN T'ANG SHU 217B

A-tie (Ediz):

A-tie boyuna ayrıca Ho-hsi de derler. Bazen de Chia-tie olmuşlardır. Başlangıçta Bayırku'lar ve diğerleri hep beraber Çin sarayına geldiği zaman onların toprakların Chi-t'ien Chou oldu. K'ai-yüan saltanat devresinin ortasında Chia-tie Ssu-t'ai'ın kendisi Gök-Türk Mo-ch'o'dan (Kapgan Kagan) gelip kendisi teslim oldu. Bundan sonra Kuang-chin ve Kuang-yen'in ikisi de Çin adına başarılı savaşlar yaptılar. Bu sebepten idari makamlara getirildiler ve kendilerine Li soyadı sunulup, vatandaşlığa geçirildiler. Kendilerinin biyografisi mevcuttur. (s. 6143).

Bayırku:

Pa-ye-ku' lara Pa-ye-ku da derler; ya da Pa-ye-ku da demişlerdir. Çölün kuzeyinde dağınıktırlar. Toprakları bin li dir. P'u-ku'ların doğusuna doğrudurlar. Mo-he'lara komşudurlar. Altmışbin çadırdırlar (s. 6139)

Asker sayıları on bin kişidir. Toprakları çayırlıktır. Güzel at yetiştirirler. İyi demir çıkarırlar. Dereleri vardır ki ; K'ang-kan ırmağı denir. Çam ağacını kesip ırmağa atarlar, üç sene bekledikten sonra taşlaşır ve koyu yeşilimsi bir renk alır. Sonra bunu bulundukları yere dikerler. Ataları buna K'ang-kan taşı derler imiş.

(Hayat tarzları) avcılığa düşkünlerdir. Az ekin ekip biçerler. Ağaç üzerine binerek buz üzerinde geyik avlarlar. Gelenekleri büyük oranda Töleslerle aynıdır. Dillerinde az farklılık bulunmaktadır.

Chen-kuan saltanat devresinin üçüncü yılında P'u-ku, T'ung-lo, Hsi, Hsi'lerle beraber saraya geldiler. Yirmi birinci yılda Büyük İlteber Ch'ü-li-shih boyunu toplayıp kendi itaat etti. (Bunun üzerine) You-ling Tu-tu-fu'luğu tesis edildi. Ch'ü-li-shih, sağ muhafızları büyük generalliğine getirilip, tu-tu oldu.

Hsien-ch'ing saltanat devresi zamanı Ssu-chie, P'u-ku, T'ung-lo gibi boylarla isyan etti. Sol muhafızları büyük generali Chang Jen-t'ai onlara saldırdı. Reislerinin başını kesti.

T'ien-pao saltanat devresi zamanına gelindiğinde Çin sarayına gelebildi (s. 6140).

Basmıllar:

Basmıllar (Pa-hsi-mi), Chen-kuan saltanat devresinin 23. yılında Çin sarayına gelmeye başladılar. T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında Uygur yabgusu ile Gök-Türk kaganını öldürdüler. Basmılların büyük reisi A-shih-na-shih Ho-la Bilge Kagan oldu. Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Hsüan-tsung, ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Üç sene geçmeden Karluklar (s. 6143) ve Uygurlar tarafından bozguna uğratılınca Pei-t'ing'e kaçtı. Sonradan başkente geldi. Sol muhafızları generalliğine getirildi. Toprakları Uygurlara bağlandı. (s. 6144)

Ch'i-pi:

Ch'i-pi'lere aynı zamanda Ch'i-pi-yü de derler. Yen-ch'i'nin kuzeybatısında Ying-suo Deresinde To-lan-ke'ların güneyindedirler. Onların

reisi Ko-p'ang kendi unvanını İ-wu-chen Mo-ho Kagan ilân etti. Kardeşi Bagatur (Mo-ho-tuo) Tegin hepsi cesur idi. Bagatur öldüğünde oğlu Ho-li devam ettirdi. Kendi boyuna liderlik ederek gelip Çin'e bağlandığı zaman Chen-kuan saltanat devresinin altıncı yılı idi. İmparatorun emriyle Kan ve Liang arasındaki bölgeye ikâmet ettirildiler. Onun toprakları Yü-hsi-chou oldu.

Yung-huei saltanat devresinin dördüncü yılında onun boyu He-lan Tu-tu-fu'luğu olup, Yen-jan tou-hu'luğunun içinde yer aldı. He-li'nin savaşta başarıları, fedakarca vassalığı vardı. Ta-he saltanat devresinin ortasında onun soyunun oturduğu yere Chen-wu da ilâve edildi. (s. 6142) (PS 99, s. 3303-04, *Hami'nin bakısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler*)

Chü:

Yine Chü'ler vardır ki, bazen de derler. Bayırku'ların kuzey doğusunda ikamet ederler. Ot yoktur. Ağaç vardır. Toprakları çok yosunludur. Koyun ve at yoktur. Sığır at gibi geyik beslerler. Yalnız yosunla beslenirler. Geleneklerinde araba sürmek vardır. Geyiğin derisinden elbise yaparlar. Asil (değerli-şerefli) ve adi (asil olmayan) beraber otururlar. (s. 6146)

Fu-lo:

Tola ırmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir (PS, 99 s. 3303)

Ho-ku:

Hami'nin bakısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler (PS 99, s. 3303-04).

Ho-shih:

Semerkand'ın kuzeyi, A-te Suyu'nun yanında Ho-shih, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-shih, Ho-t'o-su, Pa-ye-wei, Ho-ta ve diğerleri yaşamaktadır.

Hun:

Hun, bütün boyların en güneyde olanıdır. Gök-Türk İl Kagan yenildiği zaman İlteber A-t'an-chih, Çin sınırlarına gelip hürmetlerini sundu. Sir Tarduşlar yıkıldılar. Büyük ilteber Hun-wang, boyuyla kendiliğinden itaat etti. Onun toprakları Kao-lan askerî valiliği oldu. Daha sonra doğu ve batı eyaletleri olmak üzere ikiye bölündü (s. 6141).

Hu-hsie:

Hu-hsie'ler, To-lan-ke'ların kuzeyinde otururlar. On bin yetişmiş askerleri vardır. Hsi-chie'ler T'ung-lo'nun kuzeyinde bulunurlar. (HTS 217 s. 6145)

İ-shih:

Hami'nin bakısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler (PS 99, s. 3303-04).

Karluklar:

Karluklar, aslında Gök-Türklerin çok sayıdaki boylarından biridir. Pei-t'ing'in kuzey batısında Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de korunarak Ch'e-pi'nin boyunu aldılar.

Üç kabileleri vardı. Birincisi Mou-luo ki, ona bazıları Mou-ts'e da derler. İkincisi Ch'ih-ssu'dır. Bazen P'o-fu da derler. Üçüncüsü T'a-shih-li'dir.

Yung-huei saltanat devresinin başlangıcında Kao K'an'ın Ch'e-pi'ye saldırısı sırasında üç boyun hepsi de itaat etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin ikinci yılında Mou-luo boyuna Yin-shan Tou-tu-fu'luğu, Ch'ih-ssu boyuna Ta-mo Tou-tu-fu'luğu, Ta-shih-li boyuna Hsüan-ch'ih Tou-tu-fu'luğu adları verildiği gibi idarelerine kendi boy reisleri vali olarak atandı. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti tesis edildi.

Üç boy tam olarak Doğu ve Batı Gök-Türkleri arasında idi. Genellikle onların yükselişlerine zayıflayışlarına baktılar. İtaat ve isyanları uzun sürmedi (sık sık olmadı). Sonradan yavaş yavaş güneye doğru hareket ettiler. Kendi unvanları Üç Kabile Yabguluğu oldu. Askerleri kuvvetli idi ve savaşma arzusu taşıyorlardı. Yen eyaletinin batısındaki bütün Gök-Türkler onlardan korktu.

K'ai-yüan saltanat devresinin başlangıcında tekrar saraya geldiler. T'ien-pao zamanında Uygur, Basmıllarla beraber Wu-su-mi-shih Kagan'a hücum edip öldürdüler. Tekrar Uygurlarla Basmıllara saldırdılar. Onların kaganı A-shih-na Shih, Pei-t'ing'e kaçtı. Sonra Çin başkentine sığındı. Karluklar ve Dokuz Oğuz kabileleri Uygurların yabgusunu tahta geçirdiler ve ona Huai-jen Kagan dediler. Nihayetinde Karluklar, Wu-te-chien dağında oturdular ve Uygurların vassalı oldular. Altay Dağlarında ve Pei-t'ing'de bulunanlar kendilerini yabgu ilân ettiler. Yıl sonunda Çin sarayına geldiler.

Uzun zaman sonra Tun-Bilge, isyan eden Gök-Türk reislerinden A-pu-ssu'yu yakaladı. Bunun üzerine kendisine Altay Dağı bölgesi prensi unvanı sunuldu. T'ien-pao zamanında toplam beş defa Çin sarayına geldiler.

Chih-te saltanat devresinin sonunda Karluklar çok kuvvetlendi. Uygurlarla toprak için mücadele ettiler. On Ok Kagan'ın eski topraklarına göç ettiler. Orada Suei-ye, Tan-lo-ssu'da bütün kaleleri vardı. Uygurlarla sınır ve aynı güçte olmuşlardı. Bu yüzden eskisi gibi kendisi Çin sarayına gelemedi. (s. 6143).

Kurıkan:

Ku-li-kan'lar Han-hai'ın kuzeyinde otururlar. Beş bin yetişmiş askerleri vardır. Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirler. Başları develerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetlidir. Gün içinde bir kaç yüz li hızla koşabilirler.

Onların toprakları denize mesafelidir. Başkente en uzak olanlar onlardır.

Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yerdedir.

Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi: Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, Beyaz kar mavimsi atı, Donmuş çiğli at, asılı ışık at (HTS 217B s. 6144).

Uçan renkli bulut Sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, Yükselen efsanevi hayvan kahve rengi (mor), Hızla giden gökkuşağı

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu.

Lung-shuo saltanat devresinin ortasında Hsüan-chou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai askeri valiliğine dahil edildi.

Yen-tsai saltanat devresinin başlangıcında yine Çin sarayına geldiler (s. 6145).

Meng-ch'en:

Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Ssu-chie, Hun, Hu-hsie ve diğerleri urug durumundadır. Yirmi bin asker çıkarabilirler (PS 99, s. 3303-04).

Na-ho:

Hami'nin bakısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirle (PS 99, s. 3303).

Po-ma'lar:

Yine Po-malar vardır ki, bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih derler. Tam Gök-Türklerin kuzeyindedirler. Başkentten mesafeleri on dört bin li'dir. Suları otları, takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. Otuz bin yetişmiş asker çıkarırlar. Topraklarında genellikle kar yığılır. Ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler. Atların rengi alacalı olduğu için bu sebele ülkenin ismi olmuştur.

Kuzeye en ucta deniz vardır.

Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlar.

Chie-ku'larla iyi savaşırlar. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat, dilleri tamamen aynı değildir. Hepsi saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar.

Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar. Huş ağacı ile örterek oda yaparlar. Her birinin küçük reisleri vardır. Birbirlerine tabi olmazlar (s. 6146).

Pu-ku'lar:

Pu-ku'lara P'u-ku da derler. To-lan-ke'ların doğusundadırlar. Ahalileri otuz bin çadırdır. Onbin askerleri vardır. Toprakları en kuzeyde olanlardır. Hayat tarzları at yetiştirmektir. Çok zor itaat alına alınırlar. Başlangıçta Gök-Türklere tabi oldular. Sonradan Sir Tarduşlara itaat ettiler. Sir Tarduşlar yıkılınca onların reisi Suo-fu İlteber Ko-lan-pa-yen kendiliğinden bağlanmaya başladı (Çin'e). Onun toprakları Chin-wei

eyaleti olurken Ko-lan-pa-yen sağ muhafızları büyük generali olup eyaletin askeri valisi tayin edildi.

K'ai-yüan saltanat devresinin başında reis P'u-ku'lar tarafından öldürüldü. Shuo-fang'a ulaşıp teslim oldular. Suçu olanlar cezalandırıldı. Oğlu Huai En, Chih-te saltanat devresi zamanında Shuo-fang Chie-tu'luğunda başarılı oldu. Kendisinin biyografisi mevcuttur. (s. 6140)

P'u-lo-chih:

Hami'nin bakısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler (PS 99, s. 3303-04).

Pai-hsi:

Pai-hsi'ler Hsien-pi'lerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzey doğuya beş bin li uzaktadırlar. T'ung-lo ve P'u-ku'larla yan yanadırlar (bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan sakınırlar (çekinirler). Bu yüzden Ao-chih suyu ile Ling-hsing dağında (saklanırlar) korunurlar.

Güneylerinde Ch'i-tan'lar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho'ler, batılarında Bayırku'lar vardır. Toprakları kuzeyden güneye iki bin lidir. Dağın etrafında dönerler. On bin yetişmiş askerleri mevcuttur. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar. Evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verir. Oğulları çırgırakları yakalarına asarlar.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo (mei), birine Huang-shuei derler. Onların reisi Gök-Türk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı.

Chen-kuan saltanat devresinin ortasında tekrar saraya geldiler. Sonradan onun toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali (Ts'e-shih) tayin edilerek onları idare etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin beşinci yılında reisleri Li-han-chu, Chü-yen tu-tu'su tayin edildi. Han-chu ölünce kardeşi Ch'üe-tou o görevi devam ettirdi. Sonradan haber alınamadı. (s. 6145)

Sha-t'o:

Sha-t'o'lar, Batı Gök-Türklerinden Ch'u-yüe'lerin neslindendir. Başlangıçta Gök-Türklerin doğu ve ve batı boyları bölünerek Wu-sun'ların eski topraklarını idare ediyorlar, Ch'u-mi'lerle karışık oturu-

yorlardı. T'ang hanedanı Chen-kuan saltanat devresinin 7. Yılında (633) T'ai-tsung, Li-pi-tuo-lu'ya davul ve sancak sundu. Kabile insanları Pu-chen'ın sert ve zalim olması sebebiyle onun kardeşi Mi-she'yı tahta geçirmeyi planladılar. Mi-she'nın kendisi korktu ve Ch'u-yüe'ler ve diğerlerine liderlik edip Çin sarayına geldi. Pu-chen da zayıflayınca Çin'e itaat etti. Arta kalanlar Tuo-lu'nun ve She-kuei Tegin'in idaresine girdiler. Ho-lu'nun idaresinde Batı Gök-türkleri kuvvetlendiler ve kendi aralarında savaştılar. Onların büyük reisi İ-pi-tuo-lu merkezini Chin-ho Dağınını batısında Pei-t'ing adıyla kurdu. Ch'u-yüe'ler ve diğerleri ona itaat ettiler. Ch'u-yüe'ler, Chin-so Dağının güney yamaçlarında Barköl'ün (P'u-lei) doğusunda oturdular. Büyük çölün adının Sha-t'o olması sebebiyle unvanları Sha-t'o Gök-Türkleri oldu. Tuo-lu, Hami'ye saldırıp Tanrı Dağlarını kuşattı. An-hsi askeri valisi Kuo Hsiao-k'o onun üzerine hücum etti. Ch'u-yüe'lerin erkininin kalesini ele geçirdi. Sonra İ-pi Kagan yenildi. Toharistan'a kaçtı. Ho-lu da gelip Çin'e teslim oldu. İmparator, Yao-ch'ih askeri valiliğinin kurulmasını emretti. Onun boyu Ting-chou'daki Baga (Mo-ho) kalesine nakledildi. Ch'u-yüe Chu-ya Erkin A-chüe ayrıca bağlanmayı teklif etti. Yung-huei saltanat devresinin başlangıcında Ho-lu isyan etti. Ayrıca Chu-ye Ku-chu yanında bulunan çinli teslim alma memurunu öldürüp Lao Dağında gizlendi. Neticede She-pi Erkin, Sha-t'o Na-ssu, onu takip etmek istemediler. Kao-tsung, Ho-lu'yu tedip ettirişinin ertesi yılında Ying-yüe-tao baş kumandanı Liang Chien-fang, Ch'i-pi Ho-li'nin askerlerini hareket ettirerek ku-chu'nun öldürülmesini sağladı. Dokuz bin kişi esir edildi. Tekrar ertesi yıl Yao-ch'ih askeri valiliği lağvedildi. Bu suretle Ch'u-yüe'lerin toprakları Chin-pu adıyla tahsis edildi. Sha-t'o'lar da ayrı askeri valilik oldu. Ho-lu yıkılınca A-sihih-na Mi-she, İli Suyu'nun kenarına nakledildi. Ch'u-yüe'ler gelip Çin'e teslim oldular. K'un-lung genel askeri valiliği kuruldu. Ve Tuo-lu'nun boyunu idare etmek için Mi-she genel vali oldu. Lung-shuo saltanat devresinin başında (661) Ch'u-yüe'ler reisleri Sha-t'o Chin-shan yönetiminde, Wu-wei generali Hsie Jen-t'ai 'ı takip ederek Töleslere baskın yaptılar.

Mo-li-chün'ün ordusunu alıp elçilere saldırdı. Ch'ang-an saltanat devresinin ikinci yılı (702) Chin-man askeri valiliğine yükseltildi. Arkasından Chang-ye bölgesi düklüğü adı verildi. Chun-shan ölünce oğlu Fu-kuo yerine geçti. Hsie-t'ien başlangıçta Tibet'i kuşattığında Pei-t'ing'e hareket ettirdi. Emrindekilerle Çin sarayına geldi.

K'ai-yüan saltanat devresinin ikinci yılı (714) tekrar Chin-man eyaleti valiliğine gönderildi. Onun annesi Shu-ni-shih'ya Shan-kuo-fu-jen unvanı verildi. Fu-kuo'ya asalet unvanı sunulup Yung-shuo-chün-wang'lık bağışlandı. Öldü, yerine oğlu Ku-tuo-chih geçti.

742 yılında (T'ien-pao başlangıcı) Uygurlara bağlandılar. Ku-tuo-chih, Uygurlara yardımcı vali olmuştu. Su-tsung, An Lu-shan isyanını bastırınca özel olarak geldi ve cesur muhafızları yüksek generali tayin edildi. Chih-te saltanat devresi (756) ile Pao-ying saltanat devresi (762) arasında Çin'in içinde çok problem olduğu için Pei-t'ing, Hsi-chou yolu kapandı. Onlarla ilişki kurulamadı. Saraya rapor veren memurlar, Sha-t'o'ların her ne kadar Pei-t'ing'de yaşıyorlarsa da Uygurların onları yağmaladığını, zorluk içinde bulunduklarını bildirdidiler.

Chen-yüan saltanat devresinin ortasında (785-804) Sha-t'o boyu yedi bin çadırla Tibetilelere bağlandı. Onlarla beraber Pei-t'ing'e akın yaptı ve şehri yıktılar. Tibetliler onları Kan-chou'ya göçürdü. Chin-chung, Çinlilerle anlaştı. Tibetliler sınırlara akın yaptığında genelde Sha-t'o'lar onların öncüsü oldu.

Uzun zaman sonra Uygurlar, Liang-chou'yu ele geçirdi. Tibetliler, Chin-chung'un iki taraflı olmalarından şüphelendi. Sha-t'o'lara onları nehrin dışına nakletmeyi teklif ettiler. Sha-t'o'lar korktu. Chin-chung, Chu-ye-chih-i ile planlayarak edi ki: "*Bizim neslimiz T'ang vassalı olduğunda yıkılıp yağmalanmadı. Şimdi Su-kuan'a gidip kendimiz bağlanırsak, reddedilmeyiz.*" Chin-chung dedi ki: "*Mükemmel.* "

Yüan-ho saltanat devresinin üçüncü yılı (808) hepsi otuz bin kişilik halk halinde Ötüken Dağının doğusuna kaçtılar. Tibetliler takip etti. Savaşarak ilerleyip Yao Suyu'nun kenarına geldiler. Shih-men'a kadar ilerlediler. Savaşın sonucu alınamadı. Boy halkı azaldı. Chin-chung öldü. Chih-i yaralıları topladı. İki bin piyade yedi yüz süvari bir kadar deve ve sığırdan oluşan sürüyle Ling-chou'nun sınırına sığındılar. Özel idareci Fan Hsi-ch'ao bunu duydu. İmparatorun emriyle Yen-chou'da ikamet ettirildiler. Yin-shan-fu kuruldu. Chih-i asker ve at idare etme memuru oldu. Sha-t'o'lar kuvvetli yapılı iyi savaşçılardı. Fan Hsi-ch'ao onları Çin tabiyetinde tutmak için pazarda sığır ve koyun ticareti yaptırtıp, sürülerle beslenmelerini sağladı.

Onların çoçuk ve yaşlıları Feng-hsiang, Hsing-yüan, T'ai-yüan'den dönerek onlara katıldılar. Chin-chung'un kardeşi Ko-le A-p'o arta kalan yedi yüz kişilik zayıf kuvvetiyle Chen-wu'ya gidip teslim oldu. Sol muhafızları askeri valiliğinin genel askeri valisi tayin edildi... (HTS 218 s. 6153-6166).

Ssu-chie:

Ssu-chie'ler, Yen-t'uo'ların eski merkezlerindedirler. İki boy toplam yirmi bin asker çıkarırlar. Çin sarayına geldiklerinde onların toprakları Chou-hsien statülerine dahil edildi. (s. 6146)

T'ai-tsung zamanında kuzey Ti'leri Çin ile ilişki kurabildi. Yine Wu-lo-hun'lar vardı ki, onlara bazen Wu-luo-hou, Wu-lo-hu denirdi. Toprakları başkentten kuzey doğuya altı bin li mesafededirler ve boştur. Doğuda Mo-ho, batıda T'u-chüe'ler, güneyde Ch'i-tan, kuzeyde Wu-wan'lar vardır. Gelenekleri neticede Mo-ho'larla aynıdır Wu-wan'lara bazen Ku-wan da derler.

Ta-han:

Ta-han ki onlar Chü'lerin kuzeyinde otururlar çok koyun ve atları vardır. İnsanları iri ve uzundur. Chü'lerle birlikte Kırgızlarla, Chien-hai'ın kenarında otururlar. Bunların hepsi eskiden gelmemişlerdi. Chen-kuan saltanat devresinden Yung-huei saltanat devresine kadar saraya bamur ve at sundular. Bazen bir kere tekrar geldiler (s. 6146).

To-lan-ko:

To-lan-ko boyuna aynı zamanda To-lan derler. Sir Tarduşların doğusundadırlar.

T'ung-lo suyunun kenarında yaşarlar. İyi yetişmiş askerlerinin sayısı onbin kişidir. Tarduşlar yıkılması tamamlanınca, onların reisi To-lan-ko Mo ile Uygurlar saraya geldiler. Onların toprakları Yen-jan Tou-tu-fu'luğu olurken Sağ büyük generalliği ve valiliğin askeri valisi oldular. O ölünce To-lan-ke Sai-fu büyük ilteber olarak Tou-tu'luğu devam ettirdi (s. 6142).

Tu-po:

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar.

Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirler.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inlerler, Gök-Türklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi birinci yılında Kurıkanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip, Çin ile ilişki kurdular (s. 6144).

Tonra:

s. 6140

T'ung-lo boyu Sir Tarduşların kuzeyindedir. To-lan-ke'ların doğusunda olurlar. Başkente mesafeleri yedi bin li olup, durumları avantajlıdır. Otuz bin asker çıkarırlar. Chen-kuan saltanat devresinin ikinci yılında (s. 6141).

Çin sarayına elçi gönderdiler. Bundan uzun zaman sonra kendiliklerinden Çin'e tabi olmayı rica ettiler. Kuei-lin askerî valiliği ihdas edildi. reisleri ilteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip, Askerî vali makamına tayin edildi. An-lu-shan isyan ettiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı. Unvanı Ye-luo-ho olmuştu. Ye-luo-he konuşması becerikli idi.

Tola ırmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir (PS, 99 s. 3303).

Türgişler:

/s. 6064/Hsien-t'ing saltanat devresinin ikinci yılında (671) Batı Gök-Türk boy (grup) reislerinden A-shih-na Tu-chih, sol cesur muhafızları generali ve Fu-yen bölgesi askeri valisi olarak, kendi halkını sakinleştirip itaate aldı. İ-feng saltanat devresinin ortasında (676-678) Tu-chih kendisini On Ok Kaganı ilan etti ve Tibetlilerle barış ve ittifak yapıp An-hsi (Kuca)'ye saldırdı. P'ei Hsing-chien askerlerin hareket ettirilmemesini teklif etti. Plan uygulama ile ele geçirilebilirlerdi. P'o-ssu kralının oğluna aselet unvanı fermanla sunulurken Ta-shih da itaate alınacaktı (iyi ilişkiler kurulacaktı). İki yabancının arasında kalacaklardı. Tu-chih neticede (aradan zaman geçtikten sonra) şüphelenmedi. Oğullarını kardeşlerini alıp Çin imparatoruna geldiğinde yakalandı. Bütün reisleri tutuklandı. Başka reis Li-che-fu dönüp itaat ettiğinde 679 yılı idi.

Batı Kabileleri (hsing) iki grup halinde dağıldı. Mi-she'nın oğlu Yüan-ch'ing /s. 6065/, sol

Yü-chin muhafızları generali, Pu-chen'ın oğlu Börü Şad (Pu-li She) Hu-se-lo sağ yü-chin muhafızları generali oldu. İkisi de kagan unvanını almak istediler. Yüan-ch'ing, Chen-kuo büyük generali, Sol Wei generali oldu. İmparatoriçe Wu, Çin tahtını ele geçirince Hu-se-lo'nun unvanı Chie-chung-shih-chu Kagan olarak yükseltildi. Ch'ang-shuo saltanat devresinde (692-693) Yüan-ch'ing azledildi. Onun oğlu Hsien, Chen-chou'ya gönderildi.

Ertesi yılı Batı Gök-Türk boyları A-shih-na Suei-tsu'yu kagan ilan ettiler. Tibetliler saldırdılar. Wu-wei-tao başkumandanı Wang Hsiao-chie ile Ling suyunda savaşıp bozguna uğrattı. Suei-ye garnizon kumandanı Han Ssu-chung, Ni-shu Erkin, Gök-Türk Shih-ssu-han, Hu-lu ve diğerlerini yendi. Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu kalisini aldı. Chi'ng-li saltanat devresinin ikinci yılında (699) Hu-se-lo, sol muhafızları generali olup batı ordularını düzenlemekle ve Chen-kuo'nun insanlarını pasifize etmekle görevlendirildi.

O zaman Wu-chih-le askerlerinin sayısı çok artmıştı. Hu-se-lo dönmeye cesaret edemedi. 60-70 kişiden oluşan onun insanları Çin'in içine nakledildi. Kendisi Ch'ang-an'da öldü. Oğlu Huai-tao sağ muhafızları generali tayin edildi.

Ch'ang-an saltanat devresinde (701-704) A-shih-na Hsien, Hsin-hsi-mang Kagan olarak On Okları itaate alma büyük memuru ve Pei-t'ing büyük genel valisi oldu. 4. Yılıda (704) Huai-tao, On Ok Kaganı olarak Meng-ch'ih genel askeri valisi tayin edildi. Fazla geçmeden Hsien, Chi-hsi (Çölün Batısı) özel memuru oldu. Ok Ok boylarından Tou-tan isyan etti. Hsien onlara saldırıp öldürdü. Kesik başı saraydaki kulenin (dışarıyı seyredilen yer) altına getirildi. Suei-ye'nin batısındaki çadırlı boylardan otuz bini itaat etti. İmparator bir mektupla onu övdü. Karluk, Hu-wu, Shu-ni-shih gibi üç kabile kendiliğinden Çin'e bağlandı. Buna Kapgan (Mo-ch'o)'ın saldırıp yağma yapması sebep olmuştu. Hsien, Ting-yüan-tao başkumandanı, Pei-t'ing genel valisi T'ang Chia-huei boynuz gibi oldular (iki koldan harekete geçtiler).

Neticede Türgişler sınırlara ulaşıp Hsien vasıtasıyla Çin'e gelmek (bağlanmak) istediklerini bildirdiler. İmparator Hsüan-tsung müsaade etmedi. Fermanla Sol Wu-wei-chung-lang generali Wang Huei, onları itaate alma özel memuru oldu. Türgişlerin Tu-tu'su Ch'e-pi-shih Çor Su-lu, Shun-kuo (devlete sadık memur) dükü oldu.

Sonra Türgişler, Po-han (Yaka Arık) ve Ta-ch'eng'ı kuşattılar. Dört garnizonu ele geçireceklerdi. Arkasından Chia-huei, An-hsi yardımcı genel valisi Üç Kabile Karlukları ile Hsien birlikte savaşa çıktılar. İmparatorun emri ile Wang Huei, hepsine kumanda edecekti. Ying ve Ting isimli vezirler dediler ki: "*Türgişler isyan etti. Karluklar onlara saldırdı. Yabancıları kendi aralarında savaşıp yok oluyorlar. Çinlilerin çıkmasına gerek yok. Büyük yaralanır, küçük yıkılır. Hepsi bizim yararımızadır. Wang Huei'in sefere çıkması onları Çin'e bağlayamaz.* "/s. 6066/ bunun üzerine duruldu. Hsien, neticede So-ko'nın kuvvetlenmesi yüzünden kontrolü sağlayamadı. Akabinde Ch'ang-an'a geri döndü. Orada öldü.

Türgiş T'u-huo-hsien yenilince Huai-tao'nun oğlu Hsin, On Ok Kaganı olmuştu. Kendisine Meng-ch'ih genel valiliği ve yüksek üç makam sunulduğu gibi hanımına Liang-kuo Fu-jen-li, Chiao-ho prensesi unvanı sunuldu. Korumasına asker gönderilip verildi. Hsin, Suei-ye'nin batısındaki Chü-lang'a vardığında Türgiş Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Chiao-ho prensesi ile oğlu Chung-hsiao perişan vaziyette geri döndüler. Sol harekat ordusu Yüan-wai generali oldu. Bu olayla Batı Gök-Türkleri (tamamen) yıkıldılar.

Türgiş Wu-chih-le, batı Gök-Türklerinin bir başka boyudur. Ho-lu yıkılınca iki boy Çin'in hizmetine girince geride kalanlar idarecisiz kalmışlardı. Wu-chih-le, Hu-se-lo'ya bağlandı ve Baga Tarkan oldu. Hu-se-lo'nun idaresi kötü olunca halkı memnun olmadı ve Wu-chih-le'nın toplandı. Bütün bu ülkeler Çin'e bağlandığında çadır sayıları çoğalmıştı. Yirmi tu-tu'luk (askeri valilik gibi) ihdas edildiğinde her tu-tu'luğa yedi bin asker verildi. Suei-ye'nin kuzey batısında oturdular. Arkasından Suei-ye'yi alarak merkezini oraya taşıdı. Suei-ye çaayına büyük merkez adını verdi. Ying-yüe kalesi ve İli Suyu küçük merkez oldu. Onun toprakları doğuda Kuzey Gök-Türklere komşu olmuştu. Batıdaki bütün Hu'lar doğudan batıya doğru T'ing-chou'da hepsi Hu-se-lo'nun topraklarını birleştirdi.

Ch'eng-li'nin ikinci yılı (699)nda oğlu Che-nu'yu Çin sarayına gönderdi. İmparatoriçe Wu, ona çok hürmet etti. Sheng-lung saltanat devresinde (705-607) Huai-te prensi unvanını aldı. Aynı yılın sonunda Wu-chih-le öldü. Onun oğlu Wen-lu eyaleti valisi So-ko, sol cesur süvariler generali tayin edilip, bazı asalet unvanları aldı. Aynı zamanda üç yüz bin iyi yetişmiş askeri olan On Ok kaganı A-shih-na Huai-tao'ya özel elçi göndererek saraydaki kızlardan dört tane sundu.

Ying-lung saltanat devresi (707-709) zamanında elçi gönderip teşekkür etti. Chung-tsung (imparator), sarayın önünde iki gruba ayırdı. Onlara ihsanlarda bulundu. Aniden kumandanlarından Kül Çor

Chung-chie ile arası açıldı. Aralarında savaştılar. So-ko, Cheng-chie'yi şikayet etti. Kendisinin başkente gelmesinin kabulünü rica etti. Chung-chie, bin altını baş vezir Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine rüşvet vererek, saraya gelmemek istediğini, ayrıca Tibetlilerin So-ko'ya saldırtılmasını karşılık olarak teklif etti. Ch'u-k'o özel olarak Feng Chia-pin'i görevlendirdi. Chia-pin ve Chung-chie, So-ko'ya karşı/s. 6067/ hareket ettilerse de, sonra So-ko, Chia-pin'i öldürdü. Onun kardeşi Che-nu ve askerleri harekete geçip, Çin sınırlarını yağmaladı. An-hsi genel valisi Niou Shih-chiang, Huo-jao Kalesinde savaştı. Shih-chiang yenildi. Kendisi öldü. Arkasından T'ung Ch'u-k'o 'nın bışının kesilmesini teklif etti. Büyük genel vali kuo Yüan-chen, So-ko'nın haklı olduğunu açıkladı. İmparator onun batıda topraklarının varlığını kabul etti (resmen tanıdı).

Che-nu, kendi boyunu eskiden beri ayrı idare ediyordu. Askerlerinin az olmasına kızıp, Mo-ch'o (Kapgan)'ya bağlandı. Ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik etmeyi teklif etti. Kapgan, Che-nu'yu bırakıp yirmi bin askerle So-ko'ya saldırıp yakaladı. Mo-ch'o, Che-nu'ya dedi ki: *"Siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Bana kalpten nasıl bağlı kalırsınız?"* Sonra ikisini de öldürdü.

Türgişlerin başka boyu Ch'e-pi-shih Su-lu'dur ki; arta kalan halkı toplamış ve kendini kagan ilan etmişti. Su-lu emrindekileri iyi idare ediyordu. Boylarının sayısı arttı. Halkının sayısı iki yüz bin oldu. Neticede Batı Ülkelerinin (Hsi-yü) güçlüsü oldu. K'ai-yüan saltanat devresinin beşinci yılında (717) Çin sarayına gelmeye başladı. Sol muhafızları unvanı ve Türgiş Tu-tu'su yapıldı. Sundukları kabul edilmedi. Wu-wei-chung-lang generali Wang Huei, özel görevle gönderilip, sol imparatorluk muhafızları ve ülkenin sadık memuru unvanlarının, nakış işlemeli bir gömlek, altın işlemli bir kemer, balık şeklinde yedi kese sunuldu. Ching-fang-tao'yu idare etmekle görevli büyük memur (dük) oldu.

Sonra T'ang'ı kandırıp dürüst olmadı. Göğün oğlu onu affetti. Vefakar-sadık kagan mertebesine yükseltti. Bundan bir iki yıl sonra elçilerle hediyeler gönderdi. İmparator, A-shih-na Huai-tao'nun kızına Chiao-ho prenses unvanı verilip onunla evlendirdi. Yıl sonunda Türgişler, An-hsi'de at sattılar. Elçiler, prensese Çin adetlerini öğretiyordu. Tu Hsien kızarak *"A-shih-na kızı Çin prensiplerini (geleneklerini) öğrenmeye cesaret ediyormu?"* dedi. Elçiler cevap verdi. Karşılık söylemediler. Su-lu kızdı ve gizlice Tibetlilerle anlaşarak askerleriyle Dört Garnizonu yağmaladı. An-hsi'yi kuşattı. Tu Hsien, Çin'e girdi. Chao İ-chen, genel vali oldu. Kaleleri düzenleyip savaşa çıktı. Yine mağlup oldu. Su-lu insanların hayvanlarına el koydu. Tahıl ambarlarını talan etti. Arkasından Tu Hsien'in Çin'de baş vezir olduğunu duydu ve geri çekildi.

Bundan sonra reislerinden Ye-chih-a-pu-ssu'yu Çin sarayına gönderdi. İmparator, onu kabul etti. Ve şerefine eğlence tertip etti. O sırada Gök-Türk elçisi de gelmişti. Dedi ki: "*Türgişler küçük ülke, ayrıca Gök-Türklerin vassalı, yukarıda oturması uygun değil.* "Su-lu'nun elçileri dedi ki: "*Eğlence bizim için tertip edildi. Aşağıda oturma olamaz*". Bunun üzerine doğuda ve batıda iki çadır kuruldu. Su-lu'nun elçisi batıdakinde oturup, ziyafete katıldı.

/s. 6068/

Önceleri Su-lu kendi idare ettiği insanları tarafından seviliyordu. Çünkü, adil, dürüst bir karakteri vardı. Savaşlarda ele geçirdiği ganimeti onlara dağıtıyordu. Bu yüzden bütün kabileler ona bağlanıyorlar ve gücü artıyordu. Tibet ve Gök-Türklerle ilişki kurup iki ülkenin kızlarıyla evlendi. Arkasından üç ülkenin kızını da aynı anda *Hatun* yaptı. Birkaç oğlunu yabgu tayin etti. Elindekileri müsrif bir şekilde dağıttı. İyi tasarruf yapmadı. Son yıllarında dengesi bozuldu. Yorgun ve halsiz düştü. Bu yüzden ele geçirdiklerini dağıtmadı. Emrindekiler huzursuz oldular. Ayrıca hastalandı bir eli felç olmuş iş göremiyordu. Neticede büyük reislerinden Baga Tarkan ve Tu-mo-chih'nın boyları kuvvetlendi. Diğer taraftan So-ko'nın soyundan gelenler Sarı kabile, Su-lu'nun soyundan gelenler Kara Kabile diye adlandırılıyordu. Kendi aralarında çekememezlik vardı.

Aniden gece Baga Tarkan ile Tu-mo-chih gece Su-lu'ya saldırıp öldürdüler. Tu-mo-chih, yine Tarkan'a (Baga) karşı gelip Su-lu'nun oğlu Tu-huo-hsien Ku Çor'u kagan olarak başa geçirdi. Suei-ye'de oturdu. Kara Kabilelerin kaganı Er-wei ise Tan-lo-ssu (Talas)'da oturuyordu. Beraberce hareket ederek Tarkan'a saldırdılar. İmparator, Çölün Batısı (Chi-hsi) özel memuru Kai Chia-yün'ü elçi olarak Türgişleri ve Fergana (Pa-han) gibi bütün ülkeleri sükunete alma göreviyle gönderdi. Baga Tarkan, Kai Chia-yün ile Shih-wang (Taşkent kralı) Bagatur Tudun, Keş kralı (Shih wang) Sec-hin-t'i ile birlikte hep beraber Su-lu'nun oğluna saldırıp Suei-ye'yi yıktılar. T'u-huo-hsien sancağını atıp kaçtı ise de yakalandı. Onun kardeşi Tun A-p'o da tesilm oldu. Kaşgar garnizonu kumandanı Fu Meng-ling askerlerini toplayıp Fergana kralı ile Talas kalesine hücum etti. Kara Kabile kaganı ve kardeşi Po-se'yı öldürdüler. Ye-chien kalesine girdiler Chiao-ho prensesi ile Su-lu'nun hatununu yakaldılar ve döndüler. Savaşlar yüzünden Batı Ülkelerinin on binlerce halkını perişan olan halkının hepsi Fergana krallığına bağlandı. Ch'u-mu-k'un Fu-yen Küllüg Çor (Ch'üe-lü Ch'o) gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek teşekkür ettiler. Dediler ki: "*Vahşi insanların torunlarıyız. Ülkemiz karıştı. Kralımız öldü. Arta kalanlar kendi aralarında*

savaştılar. Göğün oğlunun gönderdiği general Chia-yün askerleriyle onları cezalandırıp bastırdı. Çin imparatorunun kutsal tebası olmak istiyoruz. Boy olarak An-hsi'ye bağlanalım, ebediyen, dışarıdan vassal olalım. "İmparator, müsaade etti. Ertesi yıl Küllüg Çor, sol cesur muhafızlar büyük generalliğine yükseltilip, Taşkent krallığının Shun-i (Sadık Fikirli) kralı tayin edildi. Keş Krallığı unvanı da ilave edildi. Onun başarısı duyuruldu. Chia-yün, T'u-huo-hsien Ku Çor'u Çin'e götürdü. Göğün oğlu, onu bağışladı. Sol Chin-wu-wei-yüan-wai büyük generali gibi unvanlar verildi. Tun A-p'o, sol muhafızları dış generali tayin edildi.

A-shih-na Huai-tao'nun oğlu Hsin, On Ok Kagan olarak, Türgişlerin bütün boylarına hükmediyordu. Baga Tarkan kızarak dedi ki: "*Su-lu'nun ortadan kaldırılması benim başarım. Şimdi Hsin tahta geçti. Nasıl iş?*" Arkasından bütün boylarını topladı. Ve isyana hazırlandı. Chia-yün onunla konuşmak üzere görevlendirildi. Neticede karısını çocuklarını ve sancağının altındaki bütün reislerini alarak/s. 6069/ Çin'e teslim oldu. Bunun üzerine kendi halkını idare etmesine müsaade edildi. Birkaç yıl sonra tekrar Hsin, kagan oldu. Asker gönderilip korumasına verildi. Hsin, Chü-lang Kalesine varılırken Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini kagan ilan etti. An-hsi özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a onu yenip öldürdü. Büyük sancak Tu-mo-chih Kül Erkin Üç Kabile Yabgusu oldu.

742 yılında (T'ien-pao birinci yıl) Türgiş boyu Kara Kabile İl Etmiş Kutlug Bilge, kagan oldu. Birkaç kere elçi gönderip vergi sundu. On iki yıl sonra Kara Kabile grubunda Teng-li İ-lo-mi-shih, kagan oldu. Kendisine Çin unvanları bağışlandı.

Chih-te saltanat devresinden sonra (756 yılı) Türgişler zayıfladı. Sarı ve Kara Kabileler kendi kaganlarını iş başına geçirip karşılıklı savaştılar. Çin'de o sırada çok problem olduğu için müdahale edilemedi. Kan-yüan saltanat devresinin ortasında (759 civarı) A-to-pei-lo, Çin sarayına elçi gönderebildi. Ta-li saltanat devresinden sonra (766) Karluklar çok kuvvetlendiler. Merkezlerini Suei-ye'ye naklettiler. Her iki kabile de azaldı. Karluklara vassal oldukları gibi Hu-se-lo'nun arta kalan boyları Uygurlara bağlandılar. Onlar yıkıldıklarında T'e-p'ang-le vardı ki, o Karaşar (Yen-ch'i)'da oturuyordu. Kendini yabgu ilan etti. Arta kalan başka boylar Chin-suo tepesine (Bogda Ola) vardılar. İnsan sayıları iki yüz bine ulaştı.

Wei-ho:

Tola ırmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir (PS, 99 s. 3303).

Wu-ku: (PS 99, s. 3303-04) Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler).

Yü-ni-hu: (PS 99, s. 3303-04) Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler.)

Ye-shih: (PS 99, s. 3303-04) Hami'nin batısında Yen-ch'i (Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler).

Yü-che:

Yine Yü-che vardır ki, toprakları büyük değildir. Gelenekleri Bayırku'lara benzer. Az at ve koyun vardır. Çok samur ve fare vardır. (s. 6146)

ÇİN KAYNAKLARI

Shih Chi (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı)

Han Shu (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı)

Hou Han Shu (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı)

San Kuo Chih (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı)

Liang Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1978 baskısı)

Wei Shu (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1975 baskısı)

Chou Shu (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)

Pei Shih (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)

Suei Shu (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)

Pei Ch'i Shu (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)

Chiou T'ang Shu (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985)

Hsin T'ang Shu (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985)

Wu Tai Shih (Ting- wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985)

T'ung Tien (Shang-wu baskısı, Shang-hai, 1935)

Tsu-chih T'ung-chien (Hua-shih yayınevi, T'ai-pei 1987)

Ts'e-fu Yüan-kuei (Chung-hua Shu-chü yayın evi, T'ai-pei, 1981)

Wen-hsien T'ung-k'ao (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı)

T'ung Chih (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı)

T'ai-p'ing Huan-yü Chi (Ts'un Ch'en-mien yayını Pekin, 1955)

BİBLİYOGRAFYA

Ahincanov, S. M., *Kıpçaki*, Almatı 1995.

Ahmetbeyoğlu, A., *Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. asır) Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.

Akişev, K. A, "K Probleme Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone drevnego Kazahstana", *Poiski i Roskopki v Kazahstane*, Almatı 1972.

Akişev, K. A, Kuşaev, G. A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinı Reki İli*; Almatı 1963

Arat, R. R., Karluk mad. *İA*, VI

Arat, R. R., Kıpçak mad. *İA*, VI

Arslanova, F. H. - Klyaştorny, S. G., "Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtişya", *Tyurkologiçeskii Sbornik*, 1972 (Moskova 1973).

Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa* (terc. M. Öztürk), Ankara 1999.

Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981.

Barthold, W, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

Baştav, Ş., "Sabir Türkleri", *Belleten*, 17-18, 1942.

Baypakov, K. M., *Srednevekovie Goroda Kazakstana*, Almatı 1998.

Bazin, L., "Notes sur les mots Oguz et Türk", *Oriens*, VI. 2, 1953.

Bazin, L., *Les Calendriers Turcs anciens et Medievaux*, Lille 1974

Bela, K., "X-XII Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair" (terc. H. Z. Koşay), *Belleten*, 29, 1944.

Bucher, V. F., Samanîler mad., *İA*.

Buharalı, E., "Kimek Hakanlığı", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987.

Caferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi*, I, İstanbul 1958.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris 1941.

Chavannes, E., *Notes Additional sur les Tou-kiue (turc) Occidentaux*, Paris 1941.

Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998.

Czegledy, K., *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999.

Czegledy, K., "On the Numerical composition of Ancient Turkish Tribal Confedaration", *Acta Orientalia*, 25, 1972.

Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İst. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.

Çandarlıoğlu, G., *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Tai-pei 1967.

De Groot, M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin Leipzig, 1921.

Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde Askerî İdarî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

Dunlop, M., "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", *UAJhb*, 3-4, 36.

Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, 35, 1945.

Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1987.

Eberhard, W., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", *Belleten*, 41, 1947.

Enoki, K., "On the Nationality of the Ephtalites", *Studia Asiatica*, Tokyo 1998.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1981.

Esin, E., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

Fan Kuo-chien, *Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou*, T'ai-pei 1988.

Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1930, II, 1936.

Giraud, R., *L'empire des Turc Celestes*, Paris 1960.

Gibb, H. A. R., *Orta Asyada Arap Fütuhatı* (Türkçe terc.), İstanbul 1930.

Golden, P. B., "The Turkic Steppe in Early Samanid Times" *The Cambridge History of Early İnner Asia*, Cambridge 1990.

Golden, P:B:Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Gökalp, C., *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'daki Kabileler* (Ank. Üniv. DTCF yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 1967.

Hamilton, J., "Toquz Oghuz et On Uygur", *JA*, CCL, 1, 1962.

Hamilton, J., *Les Ouighours a L'epoque des Cinq Dynasties d'apres les documents chinois*, Paris 1955.

Hirth, F., "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 37, 1917.

Hoffman, H., Die Qarluq in der Tibetischen Literatür, *Oriens*, 3, 1950.

Hou Lin-po, *T'ang Tai İ-ti Pien-huan Shih-lüe*, Tai-pei 1979.

Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Pekin 1992.

Hudud'ül-Alem (ing. terc. V. Minorsky), London 1937.

İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi* (terc. A. Özaydın), İstanbul 199

İstoriya Sibiri (komisyon), I. Leningrad 1968.

İzgi, Ö., *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1987.

Kaşgarlı Mahmud, *Divân-u Lugat-it Türk*.

Klyaştorny, S. G., "Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı", *Belleten*, 69, 1954.

Klyaştorny, "A propos des nots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription de kul Teghin", *CAJ*, III, 4, 1958.

Klyaştorny, S. G., "Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara karşı Mücadelelerine Dair", *Belleten*, 104, 1962.

Klyaştorny, S. G., *Drevnetyurksie Rinçeskie Pamyatniki kak İstoçnik po istorii sredney azii*, Moskova 1964.

Klyaştorny, S. G., "Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları (terc. B. Atsız), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 103, 1996.

Korkut Ata (komisyon), Almatı 1999.

Köprülü, F., "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, VII, 31, 1944.

Köprülü, F., Halaç mad. *İA*, V/1, s. 112-113.

Köprülü, F., Harizmşahlar, mad. *İA*, V/I.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu Devleti*, II, Ankara 1954.

Kurat, A. N., *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.

Kurat, A. N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

Kyunar, N. V., *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azzii İ Dalnego Vostoka*, Moskova 1961.

Le Strange, G., *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya* (terc. S. Karatay), Ankara 1986.

Ligeti, L., "Kırgız İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925.

Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1988.

Ling Han, "U-sun Jane onın Batıs Han Patşalıgımen karım-katnası", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.

Liou İ-t'ang, "Huei-ho Ko-le K'o-han Yen-chiou", *PC*, 16, 1985.

Liou İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *PC*, 14, 1983.

Liou İ-t'ang, "T'u-chü Chüan Shih-hsi-k'ao", *PC*, 12, 1981.

Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1969.

Mackerras, C., "The Uighurs", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Maenchen-Helfen, O., "The Ting-ling", *HJAS*, 4, 1939.

Malov, S. E, *Eniseyskaya pismennost Tyurkov*, Mosk. Len. 1952.

Marquart, J., *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin 1914.

Ma Yong and Sun Yutang, "The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilations of Central Asia*, Paris 1994.

McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939.

Merçil, E., "Sebük Tegin'in Pendnamesi", *İTED*, VI, 1-2, 1975.

Merçil, E., *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara 1987.

Minorsky, V., *Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and India*, London 1942.

Minorsky, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 1948.

Moğolların Gizli Tarihi (terc. A. Temir), Ankara 1986.

Moravscik, Gy., *Byzantino-Turcica*, I, II, Budapest 1958.

Mori, M., "The Account of the Tingling in His-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, sayı 30 (1950).

Mori, M., "On Chi-li-fa (eltäber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica* 9, 1965.

Okladnikov, A. P., *Ancient Population of Siberia and its Cultures*, Massachusetts, 1959.

Onat, A., "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, 211, 1990.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.

Ögel, B., *Büyük Hun İmparatorluğu*, Ankara 1981.

Ögel, B., İlk Töles Boyları, *Belleten*, sayı 48, 1948.

Ögel, B., "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945.

Ögel, B., "Çin kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler" *DTCF*, IV, 4, 1948.

Ögel, B., "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81, 1957.

Ögel, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1987.

Ögel, B., "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, 59, 1951.

Ögel, B., "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, 75, 1955.

Ögel, B., "Uygurların Menşe Efsanesi", *DTCF*, VI, 1-2, 1948.

Patkanoff, "Über das Volk der Sabiren", *Keleti Szemle*, I, 1900.

Pritsak, O., Von den Karluk den Karachaniden, *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellscaft*, 101, 1951.

Pritsak, O., Karluk mad., *İA*, IV.

Pritsak, O., Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, *M. F. Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

Pulleyblank, E. G., "The Name of the Kirghiz", *Central Asiatic Journal*, 34, 1990.

Pulleyblank, E. G., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *UAJhb.*, XXVIII, 1-2, 1956.

Pulleyblank, E. G., "The Wu-sun and Sakas and the Yüe-chih Migration", *BSOAS*, 33, 1970.

Qazaqstan Tarihi (komisyon), Almatı 1996.

Qongratbaev, T., *Ertedegi Eskertişter*, Almatı 1996.

Rasony, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

Rudenko, S. İ., *Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe Vremya*, Mosk. Len. 1960.

Salgaruh, K., *Dunhu-Kaoçı*, Almatı 1999.

Salman, H., "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), *Belleten*, 211, 1991.

Salman, H., "VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981.

Salman, H., *Türgişler*, Ankara 1998.

Salman, H., "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6, 1990.

Sinor, D., The *Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Smagulov, E., Grigoryev, F., İtenov, A., *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı 1999.

Su Pei-hai, "Han Patşalıgı Devirindegi U-sundardın köne Mekeni Turalı, "*Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.

Sümer, F., *Oğuzlar*, İstanbul 1992.

Sümer, F., Kimek mad., *İA*, VI.

Sümer, F., "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, XVIII, 3-4 1961.

Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.

Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.

Şeşen, R., *İbn Fazlan Seyahatname*, İstanbul 1995.

T'ang Ch'i, "Preliminary Interpretation of terms from the Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", *Pien-cheng*, IV, 1973.

Taşağıl, A., *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk Çin ilişkileri (552-630), (*İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul, 1989.

Taşağıl, A., *Gök-Türkler*, Ankara 1995.

Taşağıl, A, *Gök-Türkler* II, Ankara 1999.

Taşağıl, A., "Kapgan Kagan "*Belleten*, 217, 1995.

Taşağıl, A., "Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir Dergisi*, 4, 1995.

Taşağıl, A., "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına bir Bakış", *Mimar Sinan Üniv., Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, İstanbul 1992.

Taşağıl, A., Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, *Belleten*, 236, 1999.

Tekin, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

Tekin, T., *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.

Togan, Z. V., "Eftalitlerin Menşei Meselesi", *İTED*, IV, 1-2, 1964.

Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967.

Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındagı Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.

Türkeli, C., *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 1990.

Uray, G., "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A. D: A Survey" *Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic central Asia*, Budapest 1979.

Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Tai-pei 1970.

Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-si Chung-kuo*, T'ai-pei 1981.

Yıldız, H. D., "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Edb. Fak. 50. yıl Armağanı, İstanbul* 1979.

Zuev, Yu. A., "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszumi s gunnami i Kitaem" *İzv.. AN. Kaz. SSR, ser. obşestv. Nauk vıp.* 2, 1957.

Zuev, Yu A., "K Etniçeskoy istorii Usuney, "*Trudı İİAE AN. Ka. SSR*, Almatı 1960, T. 8. S.

DİZİN

DEVLET, BOY ve KABİLE ADLARI

DİZİN

DEVLET, BOY ve KABİLE ADLARI

ŞAHIS ADLARI

YER ADLARI

KAYNAK ADLARI

BELGELER

撫大使定方至曳咥河西賀魯率胡祿屋闕啜等二萬
餘騎列陣而待定方率副總管任雅相與之交戰賊
眾大敗斬其大首領護都嗒（吐答反）達官等二百餘人賀
魯及闕啜輕騎奔竄渡伊麗河兵馬溺死者甚眾嗣業
至千泉賀魯牙之處彌射進軍伊麗水處密處月部
落率眾來降彌射進次雙河賀魯先使步失達官鳩集
散卒據柵拒戰彌射步真攻之大潰又與蘇定方攻賀
魯於碎葉水大破之賀魯與咥運欲投鼠耨設至石國之
蘇咄城傍人馬饑乏城主伊沮達官詐將酒食出迎賀
魯信其言入城反被拘執蕭嗣業既至石國鼠耨設乃
以賀魯之屬俘至京師令獻於昭陵及太社高宗特免
死分其種落置崑陵濛池二都護府其所役屬諸胡國
皆分置州府西盡於波斯並隸安西都護府四年賀魯
卒詔葬於頡利墓側刻石以紀其事○阿史那彌射者
室點密可汗五代孫也初室點密為十大首領有兵十
萬眾往平西域諸胡國自立為可汗號弟射在本蕃為
莫賀咄葉護與族兄步真有隙以貞觀十三年率所部
處月處密等入朝授右監門大將軍其後步真遂自立
為咄陸葉護其部落多不服委之遁去步真復擕家屬
入朝授左屯衛大將軍彌射從太宗征高麗有功封平
襄縣伯顯慶二年轉左武衛大將軍及討賀魯乃冊立
彌射為興昔亡可汗兼左衛大將軍崑陵都護分押賀
魯下五咄陸部落步真授繼往絕可汗兼右衛大將軍
濛池都護仍分押五弩失畢部落因令與盧承慶等准
其部落大小職位高下節級授刺史以下官龍朔中又
令彌射步真俱率所部從殿（於畢反）海道大總管蘇海政
討龜茲步真密欲并彌射部落遂密告海政云彌射欲

謀反請以討誅之時海政兵纔數千懸師在彌射境內遂集軍吏而謀曰彌射若反我輩即無噍類今宜先舉事則可克捷乃僞稱有敕令大總管齎物數百萬段分賜可汗諸首領由是彌射率其麾下隨例請物海政盡收斬之其後西蕃咸言彌射非反爲步眞所譖而海政不能審察濫行誅戮武太后臨朝以十姓無主數年部落多散亡垂拱初遂擢授彌射子右豹韜衛翊府中郎元慶爲左玉鈐衛將軍兼崑陵都護令襲興昔亡可汗押五咄陸部落步眞子斛瑟羅爲右玉鈐衛將軍兼濛池都護押五弩失畢部落尋進授元慶右衛大將軍如意元年爲來俊臣誣構謀反被害其子獻配流崖州長安三年召還累授右驍衛大將軍襲父興昔亡可汗充安撫招慰十姓大使獻本蕃漸爲默啜及烏質勒所侵遂不敢還國開元中累遷右金吾大將軍卒於長安○阿史那步眞者在本蕃授右屯衛大將軍與彌射討平賀魯加授驃騎大將軍行右衛大將軍濛池都護繼往絕可汗押五弩失畢部落尋卒其子斛瑟羅本蕃爲步利設垂拱初授右玉鈐衛將軍兼濛池都護襲繼往絕可汗押五弩失畢部落天授元年拜左衛大將軍改封竭忠事主可汗仍兼濛池都護尋卒子懷道神龍中累授右屯衛大將軍光祿卿轉太僕兼濛池十姓可汗自垂拱以後十姓部落頻被突厥默啜侵掠死散殆盡乃隨斛瑟羅纔六七萬人徙居內地西突厥阿史那氏於是遂絕○突騎施烏質勒者西突厥之別種也初隸在斛瑟羅下號爲莫賀達干後以斛瑟羅用法嚴酷衆皆背之尤能撫䘏其部落由是爲遠近諸胡所歸附其下置都督二十員各統兵七千人常屯聚碎葉西北界後

TT 1079/b

漸攻陷碎葉徙其牙帳居之東北與突厥爲鄰西與諸胡國相接至庭州殺瑟羅以部衆削弱自武太后時入朝不敢還蕃其地並爲烏質勒所幷及卒其長子娑葛代統其衆詔使立娑葛爲金河郡王仍賜以宮女四人初娑葛代父統兵烏質勒下部將闕啜忠節甚忌之以兵部尚書宗楚客當朝任勢密遣使齎金七百兩以賂楚客請停娑葛統兵楚客乃遣御史中丞馮嘉賓充使至其境陰與忠節籌其事并自致書以申意在路爲娑葛遊兵所獲遂斬嘉賓仍進兵攻陷火燒等城遣使上表欲索楚客頭景龍三年娑葛弟遮弩恨所分部落少於其兄遂叛入突厥請爲鄉導以討娑葛默啜乃留遮弩遣兵二萬人與其左右來討娑葛擒之與娑葛俱殺之默啜兵還娑葛下部將蘇祿鳩集餘衆自立爲可汗○蘇祿者突騎施別種也頗善綏撫十姓部落漸歸附之有衆二十萬遂雄西域之地尋遣使來朝開元三年制授蘇祿爲左羽林衛大將軍金方道經略大使特進侍御史解忠順齎璽書冊立爲忠順可汗自是每年遣使朝獻上乃立史懷道女爲金河公主以妻之時杜暹爲安西都護公主遣牙官齎馬千匹詣安西互市使者宣公主教與暹暹曰阿史那氏女豈合宣教與吾節度使耶杖其使者留而不遣其馬經寒雪死蘇祿大怒發兵分寇四鎮會暹入爲相趙頤貞代爲安西都護城中久之由是四鎮貯積及人畜並爲蘇祿所掠而去安西僅全俄又遣使入朝獻方物十八年蘇祿使至京師上御丹鳳樓設宴時突厥先遣使入朝是日亦來同宴與蘇祿使爭長突厥使曰突騎施國小本是突厥之臣不宜居上蘇祿使曰今日此宴乃爲我設不合居下中

詣闕下及百僚遂於東西幕下兩處分坐突厥使在東突騎施使在西宴訖厚賚而遣蘇祿性尤清儉每戰伐有功所克獲盡分與將士及諸部落其下愛之甚為其用潛又遣使南通吐蕃東附突厥突厥及吐蕃亦嫁女與之蘇祿既以三國女為可敦又分立數子為葉護費用漸廣先既不為積貯晚年抄掠所得者留不分之又因風病一手攣縮其下諸部心始攜貳有大首領莫賀達干都摩度兩部最為強盛百姓又分為黃姓黑姓兩種互相猜阻二十六年莫賀達干勒兵夜攻蘇祿殺之都摩度初與莫賀達干連謀俄又相背立蘇祿之子吐火仙為可汗以輯其餘眾與莫賀達干自相攻擊莫賀達干遣使告安西都護蓋嘉運嘉運率兵討之大破都摩度之眾臨陣擒吐火仙并收得金河公主而還又欲立史懷道之子昕為可汗以鎮撫之莫賀達干不許曰討平蘇祿本是我之元謀若立史昕為主則國家何以賞於我乃不立史昕便令莫賀達干統眾二十七年嘉運率將士詣闕獻俘上御花萼樓以宴之仍命將吐火仙獻於太廟俄又黃姓黑姓自相屠殺各遣使降附

鐵勒

鐵勒之先匈奴之苗裔也種類最多自西海之東依據山谷往往不絕獨洛河北有僕骨同羅韋紇拔野古覆羅並號俟斤蒙陳吐如紇斯結渾斛薛等諸姓勝兵可二萬伊吾以西焉耆之北傍白山則有契弊薄落職乙咥蘇婆那曷烏讙紇骨也咥於尼讙等勝兵可二萬金山西南有薛延陀咥勒兒十盤達契等萬餘兵康國北傍阿得水則有訶咥曷嶻撥忽比干具海曷比悉何嵯蘇拔也末渴達等三萬餘兵傍嶷海東西有蘇路羯三索

咽蔑促鞊忽等諸姓咽因於反八千餘兵拂菻東則有恩屈
阿蘭北振九離伏嗢昏等嗢烏沒反近二萬人北海南則都
波等雖姓氏各別總謂為鐵勒並有君長屬東西兩突
厥隨水草流移人性兇忍善於騎射貪婪尤甚以寇掠
為生近西邊者頗為藝植多牛羊而少馬突厥國有東
西征討皆資其用以制北荒十六國慕容垂時塞北後
魏末河西並云有敕勒部鐵勒蓋言訛也隋大業元年
突厥處羅可汗擊鐵勒諸部厚其稅斂又猜忌薛延陀
等恐為變遂集其魁帥數百人盡誅之由是一時反叛
拒處羅遂立俟利發俟斤契弊歌楞為易莫莫何可汗
居貪汗山復立薛延陀內俟斤字也咥為小可汗處羅
既敗莫何始大焉甚得眾心為鄰國所憚伊吾高昌焉
耆諸國悉附之其俗大抵與突厥同唯丈夫婚畢就便
娶家待產乳男女然後歸止其異也

薛延陀

薛延陀鐵勒之別部也前燕慕容儁時匈奴單于賀剌頭率部三萬五千來降陸蓋其後
與薛部雜居因號薛延陀可汗姓壹利吐氏代為強
族初蠕蠕之滅也並屬於突厥而部落中分在鬱督軍
山者東屬於始畢在貪汗山者西屬於葉護其主夷男
於大唐貞觀中遣使朝聘為毗伽可汗居大漠北俱淪
水南去長安萬四千餘里後鐵勒僕骨同羅共擊薛延
陀大敗太宗以其破亡遣江夏王道宗左衛大將軍阿
史那社爾為瀚海道安撫使初薛延陀眞珠毗伽可汗
遣使請婚太宗許以女妻之徵可汗備親迎之禮詔幸
靈州與之禮會延陀先無府藏調斂其國且行萬里既
涉沙磧無水草而羊馬多死遂後期太宗於是停幸靈
州既而聘羊馬損耗將半於是反其使者羣臣或云許

公主以妻延陀發契得以休息約其餘聘不可失信於蕃人宜在速成太宗曰君等知古而不知今昔漢家匈奴強而中國弱所以厚飾子女嫁與單于今中國強而北狄弱漢兵千人堪擊其數萬延陀所以匍匐稽顙惟我所欲不敢驕慢者以新得立為君長雜姓非其本屬將倚大國用服其衆彼同羅僕骨等十餘部落兵各數萬足制延陀所以不敢發者以延陀為我所立懼中國也若今以女妻之大國子婿增崇其禮深結黨援雜姓部落更尊服之夷狄人豈知恩義稍不得意勒兵南下所謂養獸自噬也今不許其女使命頗簡諸姓部落知吾棄之其爭擊延陀必矣既而李思摩數侵掠之延陀復使突利失擊定襄抄石拔太宗遣英國公李勣援之虜已出塞而還太宗以璽書責讓之可汗乃遣使致謝復請發兵助軍太宗優詔答而止焉

僕骨

僕骨鐵勒之別部習俗與突厥略同在多濫葛東境勝兵萬餘與同羅俱敦鄰好最居北偏先臣於頡利若頡利亂政復附薛延陀○大唐貞觀中遣使朝貢及延陀之滅也其大酋婆匐俟利發歌濫拔延詣闕內附

同羅

同羅者鐵勒之別部也在薛延陀之北去長安萬七千五百里戶萬五千俗與突厥略同初臣突厥若頡利之政亂太宗時其酋俟利發時健啜遣使內附中國無闕迨天寶初其酋阿布思以部落歸款來降處之朔方河曲之地給其廩食每歲仍賞賜繒綵數十萬段其河曲郡縣倉廩為之空虛至十年背叛劫掠諸處部落遠遁漠北尋為回紇所破舉衆離散阿布思後奔葛邏祿北庭

節度程千里賦之以獻於京師

都播

都播者鐵勒別種南去回紇十三日行分為三部自相統攝結草為廬無牛羊不知耕稼土多百合草取其根以為糧兼捕魚射獵為食而衣貂鼠之皮貧者緝鳥羽以為服婚姻富者以馬乏用鹿皮及草根為聘禮死亡以木棺盛尸置山中或懸於樹上送葬哭泣略與突厥類莫知四時之候國無刑罰偷盜倍徵其贓○大唐貞觀二十一年遣使朝貢

拔野古

拔野古者亦鐵勒之別部在僕骨東境勝兵萬餘其地豐草盛人皆殷富其酋俟利發屈利失貞觀二十一年舉其部來降其地東北千有餘里曰康干河有松木入水二年乃化為石其色青有居人居住其人謂之康干石其松為石以後仍似松文人皆著木腳冰上逐鹿以耕種射獵為業國多好馬又出鐵風俗與鐵勒同言語稍別

多濫葛

多濫葛在薛延陁東界居近同羅水勝兵萬人自古未通中國其大酋俟斤多濫葛共率所部朝見

斛薛

斛薛亦鐵勒之別部在多濫葛北境兩姓合居勝兵七千

阿跌

阿跌亦鐵勒之別部在多濫葛西北勝兵千七百隋代號訶咥部是也遷徙無常所

契苾羽

契苾羽在多濫葛南西接合骨勝兵三千

鞠國

鞠國在拔野古東北五百里六日行至其國有樹無草

但有地苔無羊馬家畜鹿如中國牛馬使鹿牽車可勝

三四人人衣鹿皮食地苔其國俗聚木爲屋尊卑共居

其中

俞折

俞折國在鞠國東十五日行其土地廣大百姓風

俗與拔野古同少牛馬多貂鼠

大漢

大漢國在鞠國北饒牛馬人物長大長者至丈三四尺

聞其國云北有骨師國共大漢相接

白霫

白霫在拔野古東勝兵三千人其渠帥俟斤所部諸附

列地爲州即其首長爲刺史自鞠國以下諸國並貞觀

二十一年遣

大破都摩度之衆臨陣擒吐火仙并收得金河公主而還又欲立史懷道之子昕爲可汗以鎭撫之莫賀達干不許曰討平蘇祿本是我之元謀若立史昕爲主則國家何以賞於我乃不立史昕便令莫賀達干統衆二十七年嘉運率將士詣闕獻俘上御花萼樓以宴之仍命將吐火仙獻於太廟俄又黃姓黑姓自相屠殺各遣使降附至德後中國多故不暇治也乾元初黑姓可汗阿多裴羅猶能遣使者入朝大歷後葛邏祿盛徙居碎葉川二姓微至臣役於葛祿斛瑟羅餘部附回鶻及其破滅有特龎勒居焉耆城稱葉護餘部保金莎領衆至二十萬唐末爲諸蕃所侵部族微弱亦常來朝貢後唐天成二年其首領張慕晉等來朝貢長興二年其首領杜阿熱來朝晉天福六年其首領遣使辟同海以下十七人來朝貢

鐵勒

鐵勒之先匈奴之苗裔也種類最多自西海之東依據山谷往往不絕獨洛河北有僕骨同羅韋紇拔也古覆羅並號俟斤蒙陳吐如紇斯結渾斛薛等諸姓勝兵可二萬伊吾以西焉耆之北傍白山則有契苾薄落職乙咥蘇婆那曷烏讙紇骨也咥於尼讙等勝兵可二萬金山西南有薛延陀咥勒兒十盤達契等一萬餘兵康國北傍阿得水則有訶咥曷截撥忽比干具海曷比悉何嵯蘇拔也末渴達等三萬餘兵得嶷海東西有蘇路羯三索咽蔑促隆忽等諸姓八千餘拂菻東則有恩屈阿蘭北褥九離伏嗢昏等近二萬人北海南則都波等雖姓氏各別總謂爲鐵勒並無君長分屬東西兩突厥居無恆所隨水草流移人性凶忍善於騎射貪婪尤甚以寇抄

爲生近西邊者頗爲藝植多牛羊而少馬突厥國有東西征討皆資其用以制北荒十六國慕容垂時塞北後魏末河西並云有敕勒部鐵勒蓋言訛也隋大業元年突厥處羅可汗擊鐵勒諸部厚其稅斂又猜忌薛延陀等恐爲變遂集其魁帥數百人盡誅之由是一時反叛拒處羅遂立俟利發俟斤契弊歌楞爲易眞莫何可汗居貪汗山復立薛延陀內俟斤字也咥爲小可汗處羅既敗莫何始大爲甚得衆心爲鄰國所憚伊吾高昌焉耆諸國悉附之其俗大抵與突厥同唯丈夫婚畢就便妻家待產乳男然後歸此其異也大業三年遣使貢方物自是不絕

薛延陀

薛延陀鐵勒之別部（前燕慕容儁時匈奴單于賀賴頭率部三萬五千來降蓋其後）與薛部雜居因號薛延陀可汗姓壹利吐氏代爲强族初蠕蠕之滅也並屬於突厥而部中分在鬱督軍山者東屬於始畢在貪汗山者屬於葉護其主夷男唐貞觀中遣使朝聘爲毘伽可汗居大漠之北俱倫水南去長安萬四千餘里後鐵勒僕骨同羅共擊薛延陀大敗太宗以其破亡遣江夏王道宗左衛大將軍阿史那社爾爲瀚海道安撫使初薛延陀眞珠毘伽可汗遣使請婚太宗許以女妻之徵可汗備親迎之禮詔幸靈州與之會可汗遂[illegible]斂其國且行五里涉沙磧無水草羊馬多死遂後期太宗詔停幸靈州既而[illegible]

兵千人堪擊其數萬延陁所以伏服稽顙恣我所爲不敢驕慢者以新得立爲君長雜居非其本屬將倚大國用服其衆彼同羅僕骨等十餘部落兵各數萬足制延陁所以不敢發者以延陁爲我所立懼中國也若今以女妻之大國子壻增崇其禮深結黨援雜姓部落更尊服之夷狄之人豈知恩義微不得意勒兵南下所謂養獸自噬也今不與其女使命頗簡諸姓部落知吾棄之其爭擊延陁必矣既而李思摩數侵掠之延陁復使突利失寇定襄掠百姓太宗遣英國公李勣援之虜已出塞而還太宗以璽書責讓之可汗乃遣使致謝復請發兵助軍太宗優詔答而止焉會毗伽可汗卒子拔灼立時王師征遼謀入寇知有備不果拔灼性卞急好殺國人不安其貴臣阿波設率衆與唐使者遇於燕然東部小戰不利遂怖國人曰唐兵至矣衆大擾諸部遂潰拔灼遁去俄爲回紇所殺盡屠其宗立毗伽昆弟子咄摩支爲可汗上言願保鬱督軍山帝詔崔敦禮與李勣慰安之陰詔勣等曰降則撫之叛則擊之勣至咄摩支大駭欲拒戰外好言乞降勣縱兵擊斬五千餘級係老弱三萬遂滅其國咄摩支匄降拜右武衞將軍賜田宅後三年餘部叛以右領軍大將軍執失思力討平之永徽時延陁部亡散者悉遷高宗爲置溪彈州處安之

[illegible]

[illegible]

同羅者鐵勒之別部也在薛延陁之北去長安萬七千五百里戶萬五千俗與突厥略同初臣頡利吉頡利之政亂太宗時其酋俟利發時健啜遣使內附中間無闕洎天寶初其酋帥阿布思以萬餘帳來降處之朔方河南之地給其稟食每歲仍費繒絮數十萬段其河曲部縣倉廩爲之空虛至十年背叛劫掠諸姓部落遂還漠北尋爲迴紇所破黨衆離散阿布思後奔葛邏祿北庭節度程千里購之以獻戮於京師安祿山反劫其兵用之號曳落河曳落河猶言健兒云

都波

都波者鐵勒別種南去回紇十三日行分爲三部自相統攝結草爲廬無牛羊不知耕稼土多百合草取其根以爲糧兼捕魚射獵爲食而衣貂鹿之皮貧者緝鳥羽以爲服婚姻富者以馬貧用鹿皮及草根爲聘禮死亡以木檻盛屍置山中或懸於樹上送葬哭泣略與突厥類莫知四時之候國無刑罰偷盜倍徵其贓貞觀二十一年遣使朝貢

拔野古

拔野古亦鐵勒之別部在僕骨東境勝兵萬其地豐草盛人皆殷富其酋俟利發屈利失貞觀二十一年舉其部來降其地東北千餘里曰康千河投松木入水二年乃化爲石其色青有國人居住其人謂之康干石其松爲石以後仍似松文人皆著木脚冰上逐鹿以耕種射獵爲業國多好馬又出鐵風俗與鐵勒同言語稍別唐貞觀三年與僕骨同羅奚霫同入朝二十一年大俟利發屈利失舉部內屬置幽陵督府拜屈利失右武衛大將軍仍爲都督顯慶時與思結僕固同羅叛遣鄭仁討

新其渠帥天寶間猶自來朝

多濫葛

多濫葛在薛延陀東濱同羅水勝兵萬人自古未嘗通
中國延陀已滅其酋俟斤多濫葛末與回紇皆朝以其
地為燕然都督府尋改其酋長為都督

斛薛

斛薛亦鐵勒之別部在多濫葛北境兩姓合居勝兵七
千既來朝列其地為州縣

阿跌

阿跌亦鐵勒之別部在多濫葛西北勝兵千七百隋代
謂訶咥部是也嘗從薛延陀所據初來朝以地為雞田州
開元中跌跌思泰自突厥來其後光顏光進皆以戰功
至大官賜姓李氏附屬籍

契苾羽

契苾亦曰契苾羽在焉耆西北鷹娑川多濫葛之南其
酋哥楞自號可汗弟莫賀咄特勒皆有勇莫賀咄死子
何力隨率其部來歸時貞觀六年也詔處之甘涼間以
其地為榆溪州永徽四年以其部為賀蘭都督府隸燕
然都護何力有戰功名臣也大和中其種類附於振
武云

鞠國

鞠國在拔野古東北五百里六日行至其國有樹無草
但有地苔無羊馬家畜鹿如中國牛馬使鹿牽車可勝
三四人人衣鹿皮食地苔其俗聚木為屋尊卑共處其
中

俞折

俞折國在鞠國東十五日行其土地廣大百姓眾多屬

俗與拔野古同少牛馬多貂鼠

大漢

大漢國在鞠國北饒羊馬人極長大長者至丈三四尺
問其國云北海骨師國與大漢相接

白霫

白霫居鮮卑故地直京師東北五千里與同羅僕骨接
避薛延陀保奧支水冷陘山南契丹北烏羅渾東靺鞨
西拔野古地圓袤二千里山繚其外勝兵萬人業射獵
以赤皮緣衣婦貫銅釧以子鈴綴襟其部有三曰居延
曰無若沒曰潢水其君長臣突厥頡利可汗爲俟斤唐
貞觀中再來朝後列其地爲寘顔州以別部爲居延州
即用俟斤爲刺史顯慶五年授酋長李含珠爲居延都
督含珠死弟厥都繼之後無聞焉

庫莫奚

庫莫奚其先東部鮮卑宇文之別種初爲慕容晃所破
遺落者竄匿松漢之間（其地今柳城郡之北）其俗甚不潔而善射
獵好爲寇抄魏登國三年道武親自出討至弱水南大
破之獲馬牛羊豕十餘萬魏既入中原諸種與庫莫奚
漸盛及開遼海置戍和龍諸夷震懼各獻方物文成獻
文之世歲致名馬孝文二十年入寇安州孝莊之後復
款附求入塞交易許之歲常朝獻至武定以來不絶齊
時亦入貢及突厥興而臣屬之後稍强盛分爲五部一
曰辱紇主二曰莫賀弗三曰契箇四曰木昆五曰室得
理饒樂水北即鮮卑故地（一曰如洛環水蓋饒樂之訛也）每部置俟斤
一人爲其帥隨逐水草頗同突厥有阿會氏五部中爲
盛諸部皆歸之其俗死者以葦薄裹屍懸之樹上其後
款附至隋代號曰奚突厥稱爲奚人後亦遣使入朝（奚部落至）

在今柳城郡北二千餘里東唐開元五年二月奚首領李大酺入朝封從外甥女辛氏爲固安公主以妻之八年大酺戰死共立其弟魯蘇爲主詔仍以固安公主爲妻允之契丹可突于反脅奚衆附突厥魯蘇不能制奔榆關趙含章討平之衆稍自歸明年酋李詩部落五千帳來降以其地爲歸義州授其酋都督李詩死子延寵嗣後與契丹叛詔立他酋婆固爲都督昭信王以定其部落元宗世八入朝獻至德以後朝獻不絕元和元年君梅落身入朝拜檢校司空歸誠郡王賜姓李氏然陰結回鶻室韋兵犯西城振武憲宗世四朝獻太和四年復寇邊盧龍李載義破之大中元年北部諸山奚悉叛盧龍張仲武禽酋渠燒帳落二十萬咸通九年其王入朝是後契丹方強奚不敢亢而舉部役屬當唐之末居陰涼川在營府之西幽州之西南皆數百里有人馬二萬騎分爲五部一曰阿薈部二曰啜米部三曰粤質部四曰奴皆部五曰黑訖支部後徙居琵琶川在幽州東北數百里地多黑羊馬趫前蹄堅善走其登山逐獸下上如飛契丹阿保機彊盛室韋奚霫皆服屬之奚人常爲契丹守界上而苦其苛虐奚王去諸怨叛以別部西徙嬀州依北山射獵常採北山麝香仁參賂劉守光以自託其族至數千帳始分爲東西奚去諸之族頗知耕種歲借邊民荒地種穄秋熟則來穫窖之山下人莫知其處爨以馬屎瓦鼎爲粥以寒水解之而飲去諸卒子埽剌立後唐莊宗滅劉守光賜埽剌姓李更名紹威紹威卒子拽剌立同光以後紹威父子數遣使朝貢紹威娶契丹女舍利逐不魯之姊後逐不魯叛亡入[illegible]紹威納之[illegible]入立[illegible]幽州[illegible]

娛樂不會[illegible]已形成德光已立事并攜邦有到[illegible]
前德光曰非[illegible]也夏哉耕轉可娛樂不會而乃將其
並將其實而毀之德光遂率邦兵去以兵從其後不
復見於中國自是[illegible]未自訶會固然而莫知所在[illegible]
蜀三藩於緬甸史所未載但不復相見云

[illegible]

文獻通考卷三百四十七

鄱陽馬端臨貴與著

四裔考二十四

室韋

室韋有五部後魏末通焉並在靺鞨之北路出柳城諸
部不相總一所謂南室韋北室韋鉢室韋深末怛室韋
大室韋並無君長人民貧弱突厥沙鉢略可汗常以吐
屯潘垤統領之蓋契丹之類也其南者為契丹在北者
號室韋南室韋在契丹北三千里後魏書云自契丹北行至啜水又北至犢了山其
山周迴三百里又北至屈利水投刃水其國土地卑濕至夏則移向西北貸勃欠
對二山多草木饒禽獸又多蚊蚋人皆巢居以避其患
漸分為二十五部每部有餘莫弗瞞咄猶酋長也死則子
弟代立之嗣絕則擇賢豪而立之辮髮衣服與契丹同
乘牛車籧篨為室如突厥氈車之狀渡水則束薪為桴
或有以皮為舟者馬則織草為韉結繩為轡寢則屈木
為室以籧篨覆上移則載行以豬皮為席編木藉之氣
候多寒田收甚薄無羊少馬多豬牛造酒食啖言語與
靺鞨同婚嫁之法二家相許婿輒盜婦將去然後送牛馬
為聘婦人不再嫁以為死人之妻難以共居部落共為大
棚人死則置屍其上居喪三年其國無鐵取給於高
麗自南室韋北行十一日至北室韋分為九部落其部
落渠帥號乞引莫賀咄氣候最寒冬則入山居穴中牛
畜多凍死饒麞鹿射獵為務鑿冰沒水中而網射魚鼈
地多積雪懼陷坑穽騎木而行俗皆捕貂為業冠以狐
貉衣以魚皮北行千里至鉢室韋依胡布山而住人眾
多於北室韋不知為幾部落用樺皮蓋屋其餘同北室
韋從鉢室韋西南四日行至深末怛室韋因水為號也冬

月穴居以避太陰之氣又西北數十里至大室韋徑路險阻言語不通尤多貂及青鼠北室韋役魏武定隋開皇大業中並遣使朝獻餘無至者唐所聞有九部曰嶺西室韋北室韋黃頭室韋大如者室韋小如者室韋訥婆萵室韋達末室韋駱駝室韋並在柳城郡之東近者三千五百里遠者六千二百里貞觀五年始來貢豐貂後再入朝長壽二年叛將軍李多祚擊定之景龍初復朝獻請助討突厥開元天寶間凡十朝獻大歷中十一貞元四年與奚共寇振武殺掠而去大和中三朝獻大中中一來咸通時大酋坦烈與奚皆遣使至京師然非顯夷後史官失傳

地豆于

地豆于國在室韋西千餘里多牛羊出名馬皮爲衣服無五穀惟食肉酪魏延興三年遣使朝貢至太和六年貢使不絕十四年頻犯塞孝文詔征西大將軍陽平王頤擊走之自後時朝京師迄武定末不絕齊時亦入貢

烏洛侯

烏洛侯亦曰烏羅渾國後魏通焉在地豆于之北其土下濕多霧氣而寒冬則穿地爲室夏則隨原阜多豕有穀麥無大君長部落莫弗皆代爲之其俗繩髮皮服以珠爲飾人尚勇不爲姦竊故慢藏野積而無寇盜好獵射樂有胡空侯木槽革面而九絃其國西北有貌水東流合於難水東入於海又西北二十日行有于已尼大水所謂北海也太武帝眞君四年來朝稱其國西北有魏先帝舊墟石室南北九十步東西十四步高七十尺室有神靈人多祈請太武帝遣中書侍郎李敞祭告焉刻祝文於石室之北而還唐貞觀六年遣使朝貢云烏

羅渾國亦謂之烏護乃言訛也東與蘇羯南與契丹北與烏丸爲鄰風俗與蘇羯同

驅度寐

驅度寐隋時聞焉在室韋之北其人甚長而衣短不束髮皆裹頭居土窟中惟有猪更無諸畜人輕捷一跳三丈餘又能立浮臥浮渡水浸腰與陸走不異數乘大船至北室韋鈔掠無甲冑以石爲矢鏃

霫

霫匈奴之別種隋時通焉與靺鞨爲鄰理黃水北亦鮮卑故地勝兵萬餘人習俗與突厥略同亦臣于頡利其渠帥號爲俟斤唐貞觀中遣渠帥內附

拔悉彌

拔悉彌一名弊剌國隋時聞焉在北庭北海南結骨東南依山散居去燉煌九千餘里有渠帥無王號戶二千餘其人雄健皆獵射國多雪恆以木爲馬雪上逐鹿其狀似楯而頭高其下以馬皮順毛衣之令毛着雪而滑如著屐屧縛之足下（屧先叶反 屐巨戟反）若下阪走過奔鹿若平地履雪即以杖剌地而走如船焉上阪即手持之而登每獵得鹿將家室就而食之盡更移處其所居即以樺皮爲舍丈夫翦髮樺皮爲帽唐貞觀二十三年始來朝天寶初與紇葉護殺突厥可汗立拔悉密大酋阿史那施爲賀臘毗伽可汗遣使者入謝元宗賜袍帶不三年爲葛邏祿回紇所破奔北廷後朝京師拜左武衛將軍地與眾歸回紇

流鬼

流鬼在北海之北北至夜叉國餘三面皆抵大海南去莫設靺鞨船行十五日無城郭依海島散居掘地數尺

深雨邊斜豎木構爲屋人皆皮服又狗毛雜麻爲布而衣之婦人冬衣豕鹿皮夏衣魚皮制與獠同多沮澤有鹽魚之利地氣冱寒早霜雪每堅冰之後以木廣六寸長七尺施系其上以踐層冰逐及奔獸俗多狗勝兵萬餘人無相敬之禮官僚之法不識四時節序有他盜入境乃相呼召弓長四尺餘箭與中國同以骨石爲鏃樂有歌舞死解封樹哭之三年無餘服制靺鞨有乘海至其國貨易陳國家之盛業於是其君長孟蜂遣其子可也余志以唐貞觀十四年三譯而來朝貢初至靺鞨不解乘馬上卽顚墜其長老人傳言其國北一月行有夜叉人皆豕牙翹出噉人莫有涉其界未嘗通聘

回紇

回紇其先匈奴也俗多乘高輪車元魏時亦號高車部或曰敕勒訛爲鐵勒其部落曰袁紇薛延陀契苾羽都播骨利幹多覽葛僕骨拔野古同羅渾思結斛薛奚結阿跌白霫凡十有五種皆散處磧北袁紇者亦曰烏護曰烏紇至隋曰韋紇其人驍彊初無酋長逐水草轉徙善騎射喜盜鈔臣于突厥突厥資其財力雄北荒大業中處羅可汗攻脅鐵勒部裒責其財旣又恐其怨則集渠豪數百悉阬之韋紇乃并僕骨同羅拔野古叛去自爲俟斤稱回紇回紇姓藥羅葛氏居薛延陀北娑陵水上距京師七千里眾十萬勝兵半之地磧鹵畜多大足羊有時健俟斤者眾始推爲君長子曰菩薩材勇有謀嗜獵射戰必身先所向輒摧破故下皆畏附爲時健所逐時健死部人賢菩薩立之母曰烏羅渾性嚴明能決平部事回紇繇是寖盛與薛延陀共攻突厥北邊頡利欲遣谷設領騎十萬討之菩薩身將五千騎破之馬鬣

[illegible]

四裔考二十五

沙陀

沙陀西突厥別部處月種也始突厥東西部分治烏孫故地與處月處密雜居貞觀七年太宗以鼓纛立利邲咄陸可汗而族人步真觖望謀并其弟彌射乃自立彌射懼率處月等入朝而步[illegible]國其留者[illegible]以[illegible]之西突厥[illegible]內相攻其大酋乙毗咄陸可汗建庭鏃曷山之西號北庭而處月等又隸屬之處月居金娑山之陽蒲類之東有大磧名沙陀故號沙陀突厥云咄陸寇伊州引二部兵圍天山安西都護郭孝恪擊走之拔處月俟斤之城後乙毗可汗敗奔吐火羅賀魯來降詔拜瑤池都督徙其部庭州之莫賀城處月朱邪闕俟斤阿厥亦請內屬永徽初賀魯反而朱邪孤注亦殺招慰使連和引兵據牢山於是射脾俟斤沙陀那速不肯從賀魯高宗以賀魯所領授之明年弓月道總管梁建方契苾何力引兵斬孤注俘九千人又明年廢瑤池都督府即處月地置金滿沙陀二州皆領都督賀魯亡安撫大使阿史那彌射次伊麗水而處月來歸乃置昆陵都護府統咄陸部以彌射爲都護龍朔初以處月酋沙陀金山從武衛將軍薛仁貴討鐵勒授墨離軍討擊使長安二年進爲金滿州都督累封張掖郡公金山死子輔國嗣先天初避吐蕃徙部北庭率其下入朝開元二年復領金滿州都督封其母鼠尼施爲鄯國夫人輔國累爵永壽郡王死子骨咄支嗣天寶初回紇內附以骨咄支兼回紇副都護從肅宗

平安祿山拜特進驍衛上將軍死子盡忠嗣累遷金吾
衛大將軍酒泉縣公至德寶應間中國多故北廷西州
閉不通朝奏使皆道出回紇而虜多須擠尤苦之雖沙
陀之倚北廷者亦困其暴斂貞元中沙陀部七千帳附
吐蕃與共寇北廷陷之吐蕃徙其部甘州以盡忠爲軍
大論吐蕃寇邊常以沙陀爲前鋒久之回鶻取涼州吐
蕃疑盡忠持兩端議徙沙陀於河外舉部愁恐盡忠與
朱邪執宜謀曰我世爲唐臣不幸陷汙今若走蕭關自
歸不愈於絕種乎盡忠曰善元和三年悉眾三萬落循
烏德鞬山而東吐蕃追之行且戰旁洮水奏石門轉鬭
不解部眾略盡盡忠死之執宜裒瘢傷士裁二千騎七
百雜畜橐駝千計款靈州塞節度使范希朝以聞詔處
其部鹽州置陰山府以執宜爲府兵馬使沙陀素健鬭
希朝欲籍以捍虜爲市牛羊廣畜牧休養之其童耄自
鳳翔興元太原道歸者皆還其部盡忠弟葛勒阿波率
殘部七百叩振武降授左武衛大將軍兼陰山府都督
執宜朝長安賜金幣袍馬萬計授特進金吾衛將軍然
議者以靈武迫吐蕃恐後反覆生變又濱邊益口則食
翔價傾之希朝鎮太原因詔沙陀舉軍從之希朝乃料
其勁騎千二百號沙陀軍置軍使而處餘眾於定襄州
執宜乃保神武川之黃花堆更號陰山北沙陀執宜以
軍從討王承宗有功進蔚州刺史王鍔節度太原建言
朱邪族孳熾散居北川恐啟野心願析其族隸諸州勢
分易弱也遂建十府以處沙陀討吳元濟詔執宜隸光
顏軍有功授檢校刑部尚書入朝留宿衛後授陰山府
都督代北行營招撫使隸河東節度執宜死子赤心立
節度使劉沔以沙陀擊回鶻於殺胡山久之伐潞誅劉

頎俱從軍有功遷朔州刺史仍爲代北軍使大中初吐
蕃合党項回鶻殘衆寇河西詔諸軍進討沙陀常深入
赤心所向虜輒披靡始沙陀臣吐蕃其驍射趫悍過之
虜倚其兵常苦邊及歸國吐蕃由此衰宣宗已復三州
七關征西戍皆罷乃遷赤心蔚州刺史雲州守捉使龐
勛亂以突騎從軍討平之進大同節度使賜姓李名國
昌賜第京師後徙節振武進檢校司徒王仙芝陷荊襄
以突騎擊賊數有功乾符三年段文楚爲代北水陸發
運雲州防禦使時歲歉文楚脧損用度下皆怨邊校程
懷信等與國昌子克用謀執文楚殺之據州以聞共丐
以克用爲大同防禦留後不許發諸道兵進討諸道不
甚力而黃巢方渡江朝廷度未能制乃赦之以國昌爲
大同軍防禦使國昌不受命詔河東節度使崔彥昭等
討無功國昌與党項戰未決大同川吐渾赫連鐸襲振
武盡取其貲械國昌獨挈騎五百還雲州州不納遂
取之克用轉側蔚朔間裒兵纔三千屯新城鐸引萬人
圍之壁而攻三日不拔鐸兵殺傷甚衆國昌自蔚州來擊
引去僖宗以鐸領大同節度使討國昌六年詔昭義李
鈞爲北面招討使督潞太原兵屯代州幽州李可舉合
鐸攻蔚州國昌以一隊當之克用分兵抵遮虜城拒鈞
天大雪士瘃仆鈞衆潰還代州軍譟亂鈞死於兵廣明
元年以李琢爲蔚朔招討都統率兵數萬屯代州克用
使傅文達調蔚朔兵朔州刺史高文集縛以送琢琢進
攻蔚國昌敗與克用悉宗奔北韃靼之克用得其計
因豪傑大會馳射百步外針芒木葉無不中部人大驚
即倡言今黃巢北寇爲中原患一日天子赦我願與公
等南向定天下庸能終老沙磧哉巢攻潼關入京師詔

面三環尸哭乃火之收其骨踰歲而爲墓然後哭泣有節冬處室木皮爲覆其文字言語與回鶻正同法最嚴臨陣橈奉使不稱妄議國若盜者皆斷首子爲盜以首著父頸非死不脫阿熱牙至回鶻牙所槖駝四十日行使者道出天德右二百里許抵西受降城北三百里許至鸊鵜泉泉西北至回鶻牙千五百里許而有東西二道泉之北東道也回鶻牙北六百里得仙娥河河東北曰雪山地多水泉青山之東有水曰劍河偶艇以度水悉東北流經其國合而北入於海東至木馬突厥三部落曰都播彌列哥餓支其酋長皆爲頡斤樺皮覆室多善馬俗乘木馬馳冰上以板藉足屈木支腋蹴輒百步勢迅激夜鈔盜晝伏匿堅昆之人得以役屬之堅昆本彊國也地與突厥等突厥以女妻其酋豪東至骨利幹南吐蕃西南葛邏祿始隸薛延陀延陀以頡利發一人監國其酋長三人曰訖悉輩曰居沙波輩曰阿米輩共治其國未嘗與中國通貞觀二十二年聞鐵勒等已入臣即遣使者獻方物其酋長俟利發失鉢屈阿棧身入朝以其地爲堅昆府拜俟利發左屯衛大將軍即爲都督隸燕然都護高宗世再來朝景龍中獻方物元宗世四朝獻乾元中爲回紇所破自是不能通中國後狄語訛爲黠戛斯蓋回鶻言若曰黃赤面云常與大食吐蕃葛祿相依仗吐蕃之往來者畏回鶻剽鈔必往葛祿以待黠戛斯護送回鶻授其君長阿熱官回鶻稍衰阿熱即自稱可汗回鶻遣師伐之不勝阿熱恃勝詬之回鶻不能討其將句錄莫賀導阿熱破殺回鶻可汗諸特勒皆潰阿熱身自將焚其牙悉收寶貨并得太和公主遂徙牙牢之山之南距回鶻舊牙度馬行十五里阿熱以

漢降將李陵為右賢王衛律為丁零王後郅支單于破
堅昆於時東距單于庭七千里南車師五千里郅支留
都之故後世得其地者訛為結骨稍號紇骨亦曰紇扢
斯云眾數十萬勝兵八萬直回紇西北三千里南依貪
漫山地夏沮洳冬積雪人皆長大赤髮皙面綠瞳以黑
髮為不祥黑瞳者必曰陵苗裔也男少女多以環貫耳
俗趫伉男子有勇黥其手女已嫁黥項雜居多淫佚謂
歲首為茂師哀以三哀為一時以十二物紀年如歲在
寅則曰虎年氣多寒雖大河亦半冰稼有禾粟大小麥
青稞步磑以為麵糜穄以三月種九月穫以飯以釀酒
而無果蔬畜馬至壯大以善鬬者為頭馬有橐駝牛羊
為多富農至數千其獸有野馬骨咄黃羊羱羝鹿黑尾
者似麞尾大而黑魚有蔑者長七八尺莫痕者無骨口
出頤下鳥鴈鶩烏鵲鷹隼木松樺榆柳蒲松高者仰射
不能及顛而樺尤多有金鐵錫每雨後必得鐵號迦沙
為兵絕犀利常以輸突厥其戰有弓矢旗幟其騎士析
木為盾蔽股足又以圓屏傅肩可捍矢刃其君曰阿熱
遂姓阿熱氏建一纛下皆尚赤餘以部落為之號服貴
貂豽阿熱冬帽貂夏帽金釦銳頂而卷末諸下皆帽白
氈喜佩刀礪賤者衣皮不帽女衣毳毾錦罽綾蓋安西
北庭大食所貿售也阿熱駐牙青山周柵代垣聯氈為
帳號密的支它首領居小帳凡調兵部役屬者悉行內
貂鼠青鼠為賦其官宰相都督職使長史將軍達干六
等宰相七都督三職使十皆典兵長史十五將軍達干
無員諸部食肉及馬酪惟阿熱設餅餌樂有笛鼓笙觱
篥盤鈴戲有弄駝師子馬伎繩伎祠神惟主水草祭無
時呼巫為甘昏嫁納羊馬以聘富者或百千計喪不剺

河東監軍陳景思發代北軍時沙陀都督李友金屯興唐軍薩葛首領米海萬安慶都督史敬存屯感義軍克用次絳下眾散千餘所歷景思聞天子西乃與友金料騎五千人居絳兵掠劫帝自私遣代州益募士三萬屯隴西士驕縱友金不能制謀曰今合大眾不得威名宿將與無功吾兄司徒父子材而雄眾所推畏比得罪於朝偷代北部不敢還今若召之使將兵代北豪英一呼可集驅行伍鼓而南賊不足平也景思曰善乃丐赦國昌使討賊贖罪有詔拜克用代州刺史忻代兵馬留後促本軍討賊克用募萬人趨代州詔克用還軍鴈州義武節度使王處存河中節度使王重榮傳詔招克用同討巢克用遽卽以眾三萬騎五千而南於是國昌守代州克用破巢賊收復京師功第一進同中書門下平章事隴西郡公國昌爲代北節度使未幾以克用領河東節度使光啟三年國昌卒昭宗卽位封克用晉王後卒子存勗嗣討滅朱友貞復唐祚是爲唐莊宗

骨利幹

骨利幹處瀚海北勝兵五千草多百合產良馬首似橐駝筋骼壯大日中馳數百里其地北距海去京師最遠又北度海則晝長夜短日入烹羊胛熟東方已明蓋近日入處也唐貞觀二十一年入朝詔以其地爲元闕州其大酋俟斤因使者獻馬帝取其異者號十驥皆爲美名厚禮其使龍朔中以元闕州更初余吾州隸瀚海都督府延載初亦來朝

黠戛斯　入

黠戛斯古堅昆國也地當伊吾之西焉耆北白山之旁或曰居勿曰結骨其種雜丁零乃匈奴西鄙也匈奴封

公主鷹娑女遣使送衛邏朝爲回鶻烏介可汗逆取之幷殺使者會昌中復遣使上書言狀行三歲至京師武宗大悦以其窮遠能修職貢班渤海使者上遣使持節臨慰其國詔宰相卽鴻臚寺見使者使譯官考山川國風宰相李德裕上言今黠戛斯大酋中國宜如貞觀時爲王會圖以示後世從之又詔阿熱著宗正屬籍是時烏介可汗餘衆託黑車子阿熱願乘秋馬肥擊取之表天子請師帝令給事中劉濛爲巡邊使朝廷亦以河隴四鎮十八州久淪戎狄幸回鶻殘弱吐蕃亂相殘勠可乘其衰乃以右散騎常侍李拭使黠戛斯冊君長爲宗英雄武誠明可汗未行而武宗崩宣宗嗣位欲如先帝意或謂黠戛斯小種不足與唐抗詔宰相與臺省四品以上官議皆曰回鶻盛時有冊號今幸衰亡又加黠戛斯後且生患乃止至大中元年卒詔鴻臚卿李業持節冊黠戛斯爲英武誠明可汗逮咸通間三來朝然卒不能取回鶻後之朝聘冊命史臣失傳

僕骨

僕骨亦曰僕固在多覽葛之東帳戶三萬兵萬人地最北俗梗驁難召率始臣突厥後附薛延陀滅其酋娑匐俟利發歌濫拔延始內屬以其地爲金微州拜歌濫拔延爲右武衛大將軍州都督唐開元初爲首領僕固所殺詣朔方降有司誅之子曰懷恩至德時以功至朔方節度使

葛邏祿

葛邏祿本突厥諸族在北庭西北金山之西跨僕固振水包多怛嶺與車鼻部接有三族一謀落或爲謀剌二熾俟或爲婆匐三踏實力永徽初高侃之伐車鼻可

汗三族皆內屬顯慶二年以謀落部為陰山都督府熾俟部為大漠都督府踏實力部為元池都督府即用酋長為都督後分熾俟部置金附州三族當東西突厥閒常視其興衰附叛不常也後稍南徙自號三姓葉護兵彊甘於鬭廷州以西諸突厥皆畏之開元初再來朝天寶時與回紇拔悉密共攻殺烏蘇米施可汗又與回紇擊拔悉密走其可汗阿史那施於北廷奔京師葛祿與九姓復立回紇葉護所謂懷仁可汗者也於是葛祿之處烏德犍山者臣回紇在金山北廷者自立葉護歲來朝久之葉護頓毗伽縛突厥叛酋阿布思進封金山郡王天寶間凡五朝至德後葛邏祿寖盛與回紇爭彊徙十姓可汗故地盡有碎葉怛邏斯諸城然限回紇故朝會不能自達於朝

駮馬

駮馬其地近北海去京萬四千里經突厥大部落五所乃至焉有兵三萬人馬三十萬匹其國以俟斤統領與突厥不殊有弓箭刀矟傍排無宿衞隊仗不行賞賜其土境東西一月行南北五十日行土地嚴寒每冬積雪樹木不沒者纔一二尺至暖消逐陽坡（浦波反）以馬及人挽犂種五穀好漁獵取魚鹿獺貂鼠等肉充食以其皮為衣少鐵器用陶瓦釜及樺皮根為盤盌隨水草居止累木為井榭樺皮蓋以為屋土牀草蓐加氈而寢處之草盡即移居無定所馬色並駮故以名云其馬不乘但取其乳酪充餐而已與結骨數相侵伐貌類結骨而言語不相通唐永徽中遣使朝貢（突厥謂駮馬為曷剌亦名曷剌國）

鬼國

鬼國在駮馬國西六十日行其國人夜遊晝隱身著渾

剝鹿皮衣眼鼻耳與中國人相同口在項上食用瓦器
土無米粟噉鹿豕及蛇蚿馬國南三十日行至突厥施
二十日行至

鹽漠念

鹽漠念咄六闕俟斤部落又北八日行至可史擔部落
其駿馬與鹽漠並無牛羊雜畜其婚姻嫁娶與突厥同土
多松樺樹每年稅貂鼠青鼠皮以奉酋長

杜氏通典傳奕曰西晉時匈奴諸部在太原離石其
酋劉元海覆兩都執天子自是戎夷迭進氏沮渠氏
李氏石氏慕容氏佛氏禿髮氏拓拔氏宇文氏高氏
苻氏呂氏姚氏翟氏被髮左衽遞據中夏衣冠殄盡
周齊每以騎戰驅夏人為肉籬詫丑亞反曰當剉漢狗
飼馬刀刈漢狗頭不可刈草也羌胡異類寓居中夏
禍福相恤中原之人眾心不齊故夷狄少而強華人
眾而弱也石季龍死羯胡大亂冉閔令胡人不願留
者聽去或有留者乃誅之死者二十餘萬氏羌分散
各還本部部至數萬故苻姚代興鮮卑既入中國而
蠕蠕據其土後魏時蠕蠕主阿那瓌大敗來奔於魏
魏帝使元孚賑恤之既飽遂寇暴及蠕蠕衰而突厥
興自劉石至後周皆北狄種類相與婚姻高氏娉蠕
蠕女為妻宇文氏以突厥女為后北齊供突厥歲十
萬匹周氏傾國事之錦衣玉食長安者恒數千人可
汗驕曰但使我在南二兒無患貧何憂哉周齊使於
突厥遇其喪務面如其國臣其為夷狄所屈辱也如
是天冊萬歲二年補闕薛謙光上疏曰臣聞戎夏不
雜自古所誡夷狄無信易動難安故斥居塞外不遷
中國前史所稱其亡久矣然而帝德廣被時有歸受